

Derzavna naukova biblioteka

Pratsi

=

SCHRIFTEN

DER ZENTRALEN WISSENSCHAFTLICHEN BIBLIOTHEK ZU ODESSA

ON 6 1929

TRUDY ODESSKOY CENTRALNOY NAUCHNOY BIBLIOTEKI

Pratsi

П РАЦ І

**ОДЕСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ НАУКОВОЇ
БІБЛІОТЕКИ**

v. 1

1927

01 + 002 (061)

SCHRIFTEN
DER
ZENTRALEN WISSENSCHAFTLICHEN BIBLIOTHEK
ZU ODESSA

ТРУДЫ ОДЕССКОЙ ЦЕНТРАЛЬНОЙ НАУЧНОЙ
БИБЛИОТЕКИ

П Р А Ц І
ОДЕСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ НАУКОВОЇ
БІБЛІОТЕКИ

I

О Д Е С А
1927

Serial

Друкувати 500 примірників.

Вересень 1927 р.

Директор Бібліотеки *С. Рубінштейн*.

Окріт (Одеса) № 508.

2-а Держдрукарня ім. Леніна. Одеса, Пушкінська вул., № 18. Зам. № 3433. Тираж 500 прим.

Z 820
 04 P 7
 V. 1-3
 MAIN

INHALTSVERZEICHNIS.

	Seite.
Vorwort	V
I. Die Zentrale Wissenschaftliche Bibliothek zu Odessa.	
S. Rubinstein. — Die Zentrale Wissenschaftliche Bibliothek zu Odessa	1
O. Weinstein. — Das Buchmuseum der Zentralen Wissenschaftlichen Bibliothek	17
II: Aus den Materialien der Handschriftensammlung der Zentralen Wissenschaftlichen Bibliothek zu Odessa.	
P. Busuck. — Aus historisch-linguistischen Materialien	59
M. Slabtschenko. — Zwei topographische Beschreibungen der Poltawtschyna und Charkiwtshyna	61
N. Petrinsky. — Zur Geschichte der Oktobertage in Odessa (Das Archiv des Komissars der Provisorischen Regierung)	79
III. Aus den Arbeiten des Bibliographischen Seminars der Zentralen Wissenschaftlichen Bibliothek zu Odessa.	
S. Rubinstein. — Die Grundaufgaben der wissenschaftlichen Bibliographie in U. d. S. S. R.	121
Th. Petrun. — Die Handschriftensammlung von v. Grigorowitsch	137
K. Koperschinsky. — Bibliographische Bemerkungen zur Geschichte des ukrainischen Buches in den 80—90-er Jahren des XIX Jahrh. in Odessa.	164
S. Borowoj. — Das Buch in Odessa in den Jahren 1917—21	172
D. Romanowsky. — Die periodische Presse in Odessa in den Jahren 1917—21	177
S. Borowoj. — Die Flugschriften in Odessa in den Jahren 1917—21	181
Bibliothekowiana	192
Deutsche Zusammenfassungen	195

ЗМІСТ.

	Стор.
Передмова	
I. Одеська Центральна Наукова Бібліотека.	
С. Рубінштейн. — Одеська Центральна Наукова Бібліотека	1
О. Вайнштейн. — Музей Книги Одеської Центральної Наукової Бібліотеки	17
II. З матеріалів рукописного зібрання Одеської Центральної Наукової Бібліотеки.	
П. Бузук. — З лінгвістично-історичних матеріалів . .	59
М. Слабченко. — Два топографічні описи Полтав- щини й Харківщини	61
М. Петринський. — Матеріали до історії Жовтневих днів в Одесі (Архів комісара Тимчасового Уряду) .	79
III. З праць Бібліографічного Семінару Одеської Центральної Наукової Бібліотеки.	
С. Рубінштейн. — Основні завдання Наукової Бібліо- графії в СРСР	121
Ф. Петрунь. — Рукописна збірка В. І. Григоровича Бібліографічні замітки	137
К. Копержинський. — Бібліографічні уваги до істо- рії української книги 80-х—90-х років XIX століття в Одесі	164
С. Боровий. — Книга в Одесі в 1917 — 21 р.р. . .	172
Д. Романовський. — Періодика в Одесі в 1917 — — 21 р.р.	177
С. Боровий. — Volantia в Одесі в 1917 — 21 р.р. .	181
Головніша література про Центральну Наукову Бібліотеку .	192
Резюме німецькою мовою	195

ПЕРЕДМОВА.

На десяти роковини революції видає Одеська Центральна Наукова Бібліотека перший том своїх праць. За минуле десятиріччя, особливо за другу його половину, Од. ЦНБ проробила велику еволюцію. Підсумки її зможуть цілком виявитися лише зараз, коли Бібліотека починає публікувати свої праці. Вихід із пасивної ролі книгосховища й перетворення в наукову установу в житті нашої Бібліотеки є факт, що розмірно давно відбувся. Його можна у всякому разі датувати тим часом, коли — офіційно р. 1924, фактично ж раніш (р. 1923) — мною при Од. ЦНБ було організовано Бібліографічний Семінар, що став осередком наукової праці Бібліотеки. Але до цього часу неможливо було, через відсутність коштів, здійснити власне видання й це призводило до того, що деякі праці нашого Бібліографічного Семінару розпорозувалися по інших виданнях; інші — більшість — залишалися по цей час ще неопублікованими. Від нині „Праці“ Бібліотеки, до видання яких вона приступає, зможуть служити друкованим органом Од. ЦНБ.

В цьому першому томі здавалося бажаним дати перш за все деякі відомості про саму Бібліотеку. Цій меті присвячено перший відділ. Моя стаття дає загальний нарис про Бібліотеку в цілому, про працю й основні прямування її. Стаття О. Л. Вайнштейна присвячена нашому Музеєві Книги, дасть уявлення про частину книжкових багатств Бібліотеки. Але нам видавалося недоцільним поширювати цей відділ і заповнювати матеріалом такого роду весь збірник. Праці Бібліотеки в більшій мірі ніж статті про неї можуть виявити її роботу й її наукове значіння.

Другий відділ містить у собі три публікації з матеріалів рукописного зібрання Бібліотеки. Розробка рукописних і взагалі книжкових фондів Од. ЦНБ стояла натурально в центрі роботи нашого семінару. Одначе цими рямцями не обмежувалася його праця. Доказом цьому служить третій відділ — З Праць Бібліографічного Семінару Од. ЦНБ, — в якому опубліковано деякі праці семінару, починаючи з програмової статті про основні завдання бібліографії

в СРСР і кінчаючи низкою нарисів про книгу, періодику й листівку, що видавалися за років революції й громадянської війни в Одесі.

Знайомлячись із темами, заторкнутими в працях цього збірника, можна констатувати, що, не випускаючи з поля зору далеких від сучасности, але важливих для вченого-фахівця тем, Од. ЦНБ разом із тим у своїй праці присвячує належну увагу темам актуальної сучасности: в відділі публікацій з рукописного зібрання поряд з статтю П. Бузука про рукопис XVI ст., читач знайде матеріали для історії жовтневих днів у Одесі (Архів Комісара Тимчасового Уряду, опублікований М. М. Петринським) і в працях Бібліографічного Семінару поряд із роботою Ф. О. Петруня про рукописний фонд В. І. Григоровича статті про друкарську продукцію революційних років.

Слідом за цим першим томом праць Б-ки, варто сподіватися, вийде незабаром низка наступних. В теперішній час Од. ЦНБ вже закінчено працю: „Одеський періодичний друк за роки революції й громадянської війни (1917—1921)“. Одночасно готується до друку й скоро може побачити світ збірник: *Нариси з бібліографії українця за десять років (1917-27)*.

Рівнобіжно посувається наперед розробка наших мапографічних фондів, зокрема рукописних мап України, опис колекції видань доби Великої Французької Революції, зокрема колекції французького революційного театру й низка інших робіт, наслідки яких в найближчому часі необхідно опублікувати. Всі ці публікації полегшать наукове використання культурних цінностей Од. ЦНБ й, треба сподіватися, будуть небезкорисними для дальшого розвитку в нас наукової праці.

Підчас редагування тексту цього збірника багато допоміг і мені і низці авторів К. О. Копержинський, за що я висловлюю йому щирю подяку. Одночасно з тим висловлюю подяку також і зав. Каб. науково-судової експертизи у м. Одесі М. П. Макаренкові за ласкове виконання фотокопій для репродукцій до статті про Музей Книги.

Директор Одеської Центральної
Наукової Бібліотеки *С. Рубінштейн*.

ОДЕСЬКА ЦЕНТРАЛЬНА НАУКОВА БІБЛІОТЕКА

11E

B

1944

Jan 6

3:

1944

1944

1944

1944

1944

1944

1944

1944

1944

1944

1944

1944

1944

1944

1944

1944

1944

1944

1944

1944

1944

1944

1944

1944

1944

1944

1944

1944

1944

1944

1944

ОДЕСЬКА ЦЕНТРАЛЬНА НАУКОВА БІБЛІОТЕКА.

В діяльності Одеської Центральної Наукової Бібліотеки за останні роки все прорізнiше виявляється новий тип бібліотеки, що намічується в сучасних умовах.

З'являючись бібліотекою суворо науковою, зі спеціальною установкою на обслуговування потреб наукової праці, вона разом із цим не має замкнутого характеру книгосховищ, що призначені для вузько обмеженого кола осіб — співробітників даної установи; її широко відчинено для всіх, що провадять наукову працю й мають потребу в науковій літературі.

Рівнобіжно з науково-допомічною ролюю, що її виконує бібліотека, Ц. Н. Б-ка провадить і самостійну науково-дослідчу працю в галузі бібліології — з тим, щоб, розгорнувши таким чином повніше свої книжкові багатства, сприяти їх науковому використанню. Цей останній мент особливо показовий. Не обмежуючись на науково-допомічних функціях обслуговування чужої наукової праці, — бібліотека сама береться за наукову працю. Наукова бібліотека виходить із пасивної ролі книгосховища й виростає в наукову установу.

До цих завдань пристосовано всю організацію Центральної Наукової Бібліотеки; для цієї ролі цілком відповідною базою є її фонд, що його складалося протягом більш ніж сторіччя.

КНИЖКОВИЙ ФОНД.

В основі книжкового фонду Од. Ц. Н. Б. лежить заснована р. 1817 бібліотека Рішельєвського Лицею, яку, разом із влитою до неї р. 1858 бібліотекою Пірогова, було р. 1865 реорганізовано в бібліотеку Новоросійського Університету. Наступне п'ятидесятиріччя, особливо друга половина його, було часом найбільш значного планового

зросту бібліотеки; за ці роки до Бібліотеки вступили найцінніші з колекцій, що ввійшли до її складу. Року 1920-го, одночасно з реорганізацією Вищої школи, розформуванням університету та організацією інститутів, бібліотеку університету, до якої були приєднані бібліотеки інших розформованих учбових установ, (Вищих Жіночих Курсів, Міжнародного Інституту і т. и.), було перетворено в Головну Бібліотеку Вищої Школи. З р. 1923 вона одержала назву Центральної Наукової Бібліотеки м. Одеси і є в теперешній час центральним книгосховищем всіх науководослідних установ та ВУЗ'ів м. Одеси, основною науковою бібліотекою одного з найбільших наукових центрів України.

В додаток до зібраного за минулих років книжкового багатства революційні роки принесли Од. ЦНБ біля 200.000 томів, більшу частину яких бібліотека встигла вже проробити та включити до свого складу. Завдяки цьому Од. ЦНБ є в сучасний мент одною з найбільших наукових бібліотек в УСРР.

В книгосховищах Од. ЦНБ в сучасний мент лічиться більше ніж 1.000.000 бібліографічних одиниць. З них лише біля 15% непророблених і неприступних читачеві — явище рідке для наших великих бібліотек, які здебільшого не встигають упоратися з фондами, що вступили до них за революційні роки.

Та не тільки кількісний розмір, але особливо якісний склад книжкового фонду Од. ЦНБ виявляє його вартість. Основне ядро книжкового фонду ЦНБ складалося протягом низки 10-літь шляхом систематичного й планового поповнення за заявками всіх катедр колишнього Новоросійського Університету. Цим плановим характером провадженого під контролем фахівців поповнення обумовлюється систематичний та суворо науковий характер її зібрання. Особливо важлива наявність великих комплектів основних періодичних видань, що складають, на загальну думку всіх фахівців, головну вартість наукової бібліотеки.

Повнота та систематичність зібрання Од. ЦНБ з різних галузей знання значно підвищується ще завдяки тому, що до складу її ввійшла велика кількість бібліотек наукових робітників, професорів, що склалися видатними фахівцями. Досить вказати імена відомих славістів Григоровича, Кухарського, зібрання яких дали Б-ці виключні раритети, та назвати Шільдера, Маркевича,

Лінніченка, Щепкина, що їх бібліотеки ввішли до складу ЦНБ та поповнили її відділ історії. Колекції Пахмана, проф. Смірнова, Ромуальда Губе дали цінний добір юридичної літератури, а бібліотеки Вдовиковського та Пурица — літератури медичної.

Значну цінність має колекція Губе: з нею ввійшла до бібліотеки низка інкунабул (де-які з яких виключно цінні¹⁾ кілька сот палеотипів, низка західньо-європейських рукописів XVI—XVII ст.). Більшість цих книг та рукописів — юридичного змісту. Особливо важливі з наукового боку статуті німецьких, італійських та еспанських міст, між якими подібуються надзвичайно рідкі²⁾.

В бібліотеці Шільдера особливої уваги заслуговують зібрання матеріалів що-до історії Росії (вирізки з часописів, окремі статті журналів і т. д.), розташовані та систематизовані по окремих папках. Шільдерівський фонд багато де в чому допомагає місцевим науковим робітникам при розробці ріжних питань з історії Росії. По полях деяких видань маються численні рукописні примітки Шільдера, що мають історичний інтерес³⁾.

З числа великих зібрань, що вступили до ЦНБ необхідно окремо зазначити з огляду на виключну їх вартість зібрання: Воронцова (що вступило до б-ки р. 1898) та Строганова. З них перше місце належить безумовно Воронцовському зібранню.

У Воронцовському фонді⁴⁾ лічиться 33.720 томів, з яких більшість належить до видань XVIII ст. Добре представлені також видання XVI—XVII ст. Варті бути спеціально відміченими подорожі чужоземців по Росії (Олеарій,

¹⁾ І. Я. Фаас — Інкунабули Одеської Центральної Наукової Бібліотеки (Бібліологічні Вісті — Київ, 1927).

²⁾ Extrait du catalogue de la bibliothèque du sénateur Hubé. W. 1864.

³⁾ Див. О. Е. Ска з и н. Заметки Шильдера на полях книги бар. Корфа „Воцарение Императора Николая I“ (Каторга и Ссылка, 1925).

⁴⁾ Одеська Бібліотека Воронцових, які мали бібліотеки також у Петербурзі, Москві, у Мошнах на Київщині та в Алуці, збиралася низкою поколінь цієї родини. Засновано її було Семеном Романовичом, послом у Венеції й Лондоні. Від нього вона перешла в спадщину до сина, Михайла Семеновича, новоросійського й бесарабського генерал-губернатора, пізніше намісника на Кавказі, який поповнював її з особливою пильністю. Син останнього — Семен Михайлович заповів цю бібліотеку Новоросійському Університетові (Иконниковъ. Опыт русской историографии, Київъ. 1892, стр. 1129; Иваскъ У. Частныя библиотеки въ Россіи, СПб 1912, № 250—252).

Герберштейн, Маржерет, Флетчер, Боплан та инш.) в перших виданнях та багата колекція мемуарної літератури. Кількісно ще краще представлена історія, географія, література та мистецтво Сходу. Велика кількість видань XVIII та першої третини XIX ст., що відносяться до цього питання, представлені тут в чудових примірниках. Ще більшу вартість має колекція видань доби Великої Французької Революції, в складі якої є виключні раритети; так напр. *Code politique de la France ou collection des décrets de l'Assemblée Nationale*, t. I—VI, з яких тт. II, III, V немає в Паризькій Нац. Бібліотеці й взагалі невідомі бібліографам (див. примітку до № 615 у *Tourneux*); *De quelques changements politiques...* par M. Delandine—видання, що загинуло майже цілком. (V. *Bibl. Univ.*); *Anecdotes du règne de Louis XVI*, vol. I—VI (1791), невідомий *Tourneux* (Nr. 89). Добре представлена також періодика; є 97 томів *Moniteur Universel* за роки 1789—1837, *Patriote Français*, *Annales de Paris*, *Argus Patriote*, *Revolutions de Paris* та багато інших. Особливої уваги заслуговує колекція біля 350 п'єс, що ставилися по французьких театрах за часів революції з точною вказівкою дати першої вистави. Вона складає частину ще більшої колекції, що охоплює не тільки французький, але й італійський еспанський театри за де-кілька століть. Є також колекція в 1000 з лишком карикатур доби революції та Наполеона. Велика кількість листівок, політичних памфлетів та альмонахів періоду 1789—92 рр., з них про де-які ми не знаходимо відомостей у бібліографів, велика кількість рідких емігрантських видань ще більше підвищує вартість цієї колекції.

Друге місце що-до бібліографічної та наукової цінності займає Строганівський фонд¹⁾, який вступив до Бібліотеки

¹⁾ Граф О. Г. Строганів, Новоросійський і Бесарабський генерал-губернатор, був власником виключно цінної й великої бібліотеки. Значну частину її він пожертвував Томському Університетові (див. *Иконников*—зг. тв. стр. 1096, *Иваск*.—зг. тв. 1098). Другу частину передано було бібліотечі Новоросійського Університету (про це не знали згадані бібліографи). Стара Університетська Бібліотека нічого не зробила для того, щоб інформувати наукові кола про перехід до неї частини Строганівського зібрання. В теперішній час це цінне зібрання опрацьовується. В цьому випуску збірнику є вже публікація на підставі Строганівського фонду (Див. статтю проф. М. Є. Слабченка).

р. 1896-го. В ньому лічиться 19.000 томів. Завдяки наявності в Строганівському фондї великих серій видань доби Великої Французької Революції 1848-го року, Паризької Комуни 1871 р., цей фонд, в якому добре представлено 1-у половину XIX ст., є доповненням до Воронцовської бібліотеки за-для вивчення історії революціонного руху в Західній Європі²⁾.

Звертають на себе увагу також зібрані Строгановим матеріяли що-до історії України, включаючи сюди статистичні та економічні описи ріжних губернь, значна частина рукописної колекції Строганова, де знаходимо низку до останнього часу невідомих дослідувачам напівофіційних, напівприватних матеріялів що-до економічної історії України. Далі слід зазначити невелику, але дуже цінну групу, видань нелегального або „вільного“ друку, переважно революційного характеру, 60—70 рр. минулого століття. На багатьох із цих видань маються власноручні помітки Строганова.

Для загальної характеристики книжкового зібрання Од. ЦНБ в цілому необхідно зазначити взаємовідносини чужомовної та російської літератури в її книгосховищах. Відсоткові взаємовідносини виявляються приблизно в таких цифрах: 65% чужомовної літератури та 35% літератури російсько-української. Такі взаємовідносини можна вважати за нормальні для наукової бібліотеки.

ОРГАНІЗАЦІЯ КНИЖКОВОГО ФОНДУ (КАБІНЕТИ).

Основний книжковий фонд Од. ЦНБ розміщується в великому 5-типоверховому книгосховищі, кубатурою в 8466,17 куб. метр. Метраж (довжина книжкових полиць) її має 15.634 метрів. Додатковий метраж по-за книгосховищами (по кабінетах) рівняється 2.000 метр. Таким чином загальний метраж ЦНБ—17.500 метрів.

Де-які спеціальні категорії видань виділені з загального книгосховища та концентруються в низці спеціальних кабінетів, що їх призначено для наукової праці. В Од.

²⁾ Колекція видань доби Великої Французької Революції, якою завдяки Воронцовському, Строгановському та іншим фондам, посідає Одеська Центральна Наукова Бібліотека, уявляє собою, безперечно, дуже велику цінність. В одному з найближчих випусків Праць Од. ЦНБ мається на увазі опублікувати опис цієї колекції.

ЦНБ в теперішній час є: кабінет бібліографічних та довідних видань, кабінет чужомовної літератури, мапографічний кабінет та Музей Книги.

Мапографічний кабінет ЦНБ утворився з відповідних відділів фундаментального зібрання Бібліотеки, надзвичайно цінної збірки мап фонду Воронцова, цікавого своїм добором фонду Строганова (матеріяли краєзнавчого порядку) та відомої в українській науці колекції проф. Лінніченка. Разом кабінет налічує біля 17.000 аркушів мап в окремих одиницях, теках та атласах. Мапографічний кабінет ЦНБ повинен зайняти видатне місце серед найголовніших картографічних збірок бібліотек СРСР, зокрема України. В кабінеті зберігаються комплекти спеціальних топографічних мап України взагалі, Степової України та Одеси зокрема, переважно рукописних, які тому мають велике наукове значіння для історичної географії України. До мап надзвичайно важливих з наукового боку треба віднести матеріали Строганівського фонду, що охоплюють так б. Новоросійський край, як і Урал, Сибір, а також Польщу й Туреччину та инш. Воронцовська збірка поруч з Новоросійським краєм відбиває в своїх рукописних мапах також і Кавказ. Крім чисто географічних мап, в кабінеті зосереджено також мапи геологічні, фізично-географічні, історично-географічні і т. п.

Музеєві Книги в цьому збірнику присвячено спеціальну статтю. Тут необхідно ще зупинитися на

Кабінеті довідних та бібліографічних видань. В організаційному плані Бібліотеки йому відведено значне місце з огляду на те, що безумовно першою умовою для провадження наукової роботи в бібліотеці є наявність в ній солідного Handapparatu, спеціально виділеного та цілком приступного добору найважливіших довідних видань. Довідний відділ в ЦНБ, що його виділено в спеціальному кабінеті, нараховує в собі в сучасний момент біля 6.000 одиниць (2.000 назв). Процес виділення довідних та бібліографічних видань ще далеко не закінчений: дуже велика кількість видань, що їх необхідно сконцентрувати в довідному відділі, поки ще стоять в загальному книгосховищі. В бібліографічному кабінеті є, у всякому разі, найголовніші бібліографічні та довідні ви-

дання: загальні та національні бібліографії, спеціальні наукові бібліографії, реєстри найважливіших наукових журналів, бібліографії бібліографій, різні бібліографічні довідники. Тут же зосереджено всі великі Handwörterbuch'и й спеціальні енциклопедії і т. и.; досить повно представлені найважливіші біографічні словники, різні лінгвістичні словники, а також важливіші загальні енциклопедії, необхідні для наукової праці.

Що-до організаційної структури Б-ки, необхідно, поряд з кабінетами, відзначити її основні відділи. У теперішній час у ЦНБ основними віділами є такі: бібліографічний відділ, відділ Україніка, відділ історії революційного руху та марксизму, відділ комплектування та відділ книгокористування.

БІБЛІОТЕКА ТА ЧИТАЧ.

Загальний характер та основна установка бібліотеки визначає форми книгокористування, яких вона вживає. Яко бібліотека не відомчого замкнутого характеру, намагаючись зробити свій книжковий фонд приступним для всіх, що його потребують, ЦНБ розгортає Читальну Залю. Беручи на увагу особливості наукової, дослідної та учбової праці, ЦНБ не обмежує використання своїх книжкових багатств межами Бібліотеки, а видає науковим робітникам і студентам книжки до дому. Розвиваючи цю форму книгокористування, ЦНБ поряд з видачею книг окремим науковим робітникам провадить видачу книг науковим та науководопомічним установам (кабінетам, катедрам, клінікам та инш.) на правах колективного абонементу. Од. ЦНБ не обмежує можливості використати її книжкові багатства й межами Одеси. Практикуючи міжбібліотечний абонемент, вона надсилає свої книги та рукописи бібліотекам інших міст (Всенародня Бібліотека України та низка інших бібліотек) та в свою чергу одержує необхідну для наукової роботи своїх абонентів літературу с інших бібліотек УСРР та СРСР.

Постійними абонентами ЦНБ є переважна більшість наукових робітників Одеси; співробітники науково-дослідних кафедр та установ, професори та викладачі одеських ВУЗ'ів, а також більшість наукових та науково-допомічних установ Одеси, що користуються в ЦНБ колективним абонементом.

За останні роки Бібліотека, без сумніву, переживає процес інтенсивного зросту, що наочно ілюструється такою таблицею:

Року	Видано	Прийнято	Загальний книгообіг
1915	6185 ¹⁾	5579	11764
1919	10728	12260	22988
1925	62977	63787	126764
1926	95324	93330	188654

Таким чином з 1915 р. по 1926 р. в Од. ЦНБ спостерегається колосальний зріст книгообігу. Бібліотека в сучасний мент видає приблизно стільки само книжок за один місяць, скільки Університетська Бібліотека видавала за цілий рік ²⁾.

¹⁾ За 1915 р. для порівняння взято цифру фундаментальної бібліотеки і не взято на увагу видачу студентської бібліотеки, з огляду на те, що її було р. 1920-го розформовано й фонди її розподілено між бібліотеками окремих ВУЗ'ів. Проте при порівнанні біжучей видачі ЦНБ з дореволюційною видачею, як фундаментальної так і студентської бібліотеки разом співвідносини ґрунтовно не змінюються; за довійськових років загальна видача бібліотеки—і основної і студентської—була 8.000—11.000 на рік (11.000 є максимальною цифрою, що її було досягнуто лише в 1915 р.).

²⁾ Докладніші дані про читальність та відвідування ЦНБ дають такі таблиці:

Загальне відвідування за 1926 рік				Пересічно на 1 день			
Бібліотека в цілому	Відділ видачі д/дому	Чит. Заля	Кабінети	Бібліотека в цілому	Відділ видачі д/дому	Чит. Заля	Кабінети
60391	24208	31829	4354	222	89	117	16

Видано книжок за 1926 р.:

Разом на 1926 рік				Пересічно на 1 день			
По всій ЦНБ	По видачі д/дому	По Чит. Залі	По кабінет.	По всій ЦНБ-ці	По видачі д/дому	По Чит. Залі	По кабінет.
95324	39827	35497	20000	350,4	146,4	130,5	73—74

Для того, щоб вірно оцінити абсолютні розміри сучасної видачі ЦНБ необхідно взяти на увагу суворо науковий характер ЦНБ і ті обставини, що, що-більш науковий характер має бібліотека, то менш, природньо, якою б активною вона не була, її відвідування та книгообіг. При зіставленні статистичних даних ЦНБ, яка видає книги до дому, зі значно більшими цифрами великих публічних бібліотек, що книг до дому не видають, треба ще взяти на увагу нерівноцінність одної видачі до дому й одної видачі до Чит. Залі що-до мірила використання книги. При читанні в Читальній Залі читання одним читачем одної книги протягом 8 днів ураховується як 8 видач, в той час, коли видача на той або більшій термін книги до дому, що вимагає, як більшість наукових книжок, довгої проробки, ураховується як одна видача. З огляду на це, як необхідну корективу для повнішої характеристики використання бібліотечної книги її читачами, необхідно взяти на увагу, скільки книг бібліотеки перебуває протягом одного дня в користуванні читача. Відповідні підрахунки, що виявляють немов би моментальний знімок книгокористування ЦНБ, дали такі наслідки:

на 26-е лютого лічилося книжок на руках абонентів:

У 487 наукових робітників	5076
„ 746 студентів	787
„ 26 колектив. абонентів	731
<u>У 1259 абонентів</u>	<u>6594</u>

на 5-е березня лічилося книжок на руках абонентів:

У 489 наукових робітників	5086
„ 735 студентів	765
„ 26 колект. абонентів	731
<u>У 1250 абонентів</u>	<u>6582</u>

Таким чином що-дня 1250 читачів користуються книгами ЦНБ і на руках у них знаходиться приблизно 6500 томів.

В повній відповідності до основних тенденцій найпоштовіших з сучасних бібліотек, що прагнуть вийти з рамок пасивного книгосховища й стати активним фактором в системі народньої освіти, ЦНБ систематично розгорнула се-

ред своїх читачів активну роботу, метою якої було наблизити книгу до читача та полегшити йому доступ до неї. З цією метою провадиться консультативна праця. Допоміжним апаратом для консультативної праці є по-перше бібліографічний кабінет з добром бібліографічних та довідних видань, що їх в ньому зосереджено, а також бібліотечно-технічний інструментарій бібліотеки: її каталоги, які є одним з важливіших органів бібліотечного життя, що перетворюють книгосховище з суми книг в організоване ціле — бібліотеку. Головними каталогами ЦНБ є: абетковий каталог, картки якого розташовано по 140 шухлядах (з них 84 чужомовною абеткою та 56 — російсько-українською) та систематичний каталог в 109 томах. Друкований каталог Бібліотеки в 3 томах охоплює лише дисципліни історично-філологічні, богословські, юридичні та фізично-математичні, але доведено його тільки до 1884—1893 рр.¹⁾ За браком коштів ЦНБ не змогла друкувати каталогів своїх пізніших особливо цінних поступлень. Систематичний каталог ЦНБ, на жаль, взагалі далеко незадовольняючий; його класифікаційна схема перестаріла й вимагає найрадикальнішої переробки, до якої Бібліотека тепер приступає; незручний він і технічно: важкі томи з непорушними сторінками потрібно замінити картковими каталогами. Для утворення вповні задовольняючого „реального“ каталогу Од. ЦНБ потрібно буде перевести величезну працю.

Крім цих загальних каталогів в ЦНБ мається низка допоміжних картотек. До їх числа відноситься: абетковий каталог бібліографічного кабінету, абетковий каталог довідних видань, систематичний каталог Україніка, картотека медичної літератури з 1921 р., систематичний рекомендаційний каталог підручників та нової літератури для студентів (30 альбомів), абетковий каталог Читальної Залі. В періоді організації перебуває каталог літератури з історії революційного руху й марксизму та лєнінізму.

Поряд з консультативною роботою варто відмітити екскурсії, що провадяться до ЦНБ для ознайомлення екскурсантів з методами роботи великої наукової бібліотеки та її ролі в системі організації народньої освіти, а також для демонстрації історії книги в звязку з історією культури.

¹⁾ Каталогъ Библиотеки Имп. Новороссійского университета, Од. 1878—1884, т. II. 1884—87, т. III. 1893.

Одним з головних методів наближення книги до читача, методів, що набувають де-далі більшого значіння, є виставки. В ЦНБ виставки проводяться в 2-х формах:

1. Перманентна виставка нових книг: в Читальній Залі виставляються нові українські та російські книги, в кабінеті періодичної та чужоземної літератури — наукові журнали та новини з числа чужоземних видань.

2. Епізодичні виставки, що пристосовуються до видатних подій наукового та суспільно-політичного характеру. З цієї групи виставок потрібно перш за все виділити три великі виставки, які потребували довгої підготовки, а саме:

1) виставка „Українська книжкова продукція на 7-й рік Радянського Будівництва“, влаштована 7-го листопаду 1924 р.; 2) виставка „Історія українського друку та книги“, влаштована 18-го березня 1925 р. спільно з Держ. Публічною та Держ. Українського Бібліотеками в помешканні ЦНБ; 3) виставка „До 200-річчя Академії Наук“. На кожній з цих виставок було експоновано по де-кілька тисяч книг. Крім цих великих виставок, що пристосовуються до різних подій наукового й громадянського життя. Виставки понайбільше супроводилися лекціями або доповідями співробітників бібліотеки. Низка засідань та доповідей ЦНБ провадила спільно з іншими науковими установами: Інститутом Народньої Освіти, Комісією Краєзнавства, Публічною Бібліотекою та інш.

Таким чином шляхом консультації, улаштування спеціальних картотек, організації екскурсій, виставок та доповідей провадила ЦНБ свою науково-інформаційну працю.

НАУКОВО-ДОСЛІДНА ПРАЦЯ.

Вважаючи, що велика наукова бібліотека не може обмежувати свою працю на виключно бібліотечних операціях, а повинна брати участь і в науково-дослідній роботі, ЦНБ за останні роки провадить роботу в галузі бібліографії та біології. Робота ця зосереджувалася головним чином навколо Бібліографічного Семінару, що з року 1924 існує при ЦНБ. Семінар цей, врешті, правильніше було б назвати не бібліографічним, а бібліологічним, бо проблеми, що ним охоплюються, виходять далеко за межі чистої бібліографії. Сюди включено також питання бібліотекознавства та, вза-

галі, бібліології. Семінар має науково-дослідний характер. На засіданнях його співробітники ЦНБ, а також наукові робітники, що не належать до складу Біб-ки, але зацікавлені в праці Бібліографічного Семінару роблять доповіді й повідомлення про наслідки своїх дослідів бібліологічного характеру. Для характеристики праці Бібліографічного Семінару досить навести теми деяких доповідей, що їх було зачитано на засіданнях Семінару за останній рік: „Конференція наукових бібліотек України — доповідь проф. Рубінштейна“, „Сучасний стан наукових бібліотек Німеччини“ — доповідь проф. Готалова, „Наукові бібліотеки Зах. Європи“ — доповідь Ф. Я. Савченка, „Бібліографія Україніка французькою мовою — доп. Ф. Я. Савченка, „Літературознавство на Україні р. 1926“ — допов. проф. Копержинського, „2 українські рукописи XVI—XVII, що переходять в ЦНБ“ — допов. проф. Бузука, „Класифікація математичних дисциплін“ — доп. проф. Чеботарьова—співдопов. проф. Рубінштейна, „Бібліографія історії Паризької Комуни“ — допов. проф. Вайнштейна. У загальному плані бібліографічної роботи Од. ЦНБ значне місце присвячено роботі з бібліографії Україніка, при чому згідно з планом, що його запропоновано автором цих рядків на 1-му пленумі Всеукраїнської Бібліографічної Комісії при ВУАН і в 1-у чергу, яко підготовча робота в справі утворення українського бібліографічного репертуару, провадиться праця складання бібліографії української бібліографії. Відділом Україніка Од. ЦНБ розроблюється зараз бібліографії таких галузей: історія українського письменства та театру XIX—XX вв. і етнографія.

Рівнобіжно провадиться бібліографічна розробка української книжкової продукції, що її Од. ЦНБ одержує шляхом обов'язкового примірника. В першу чергу тут також виділено комплекс україніка.

В звязку з 10-ою річницею Жовтневої Революції, що наближається, йде проробка продукції друку доби революції та громадянської війни (1917—21 рр.).

Наслідком науково-дослідної праці ЦНБ за останній час була низка статтів, які було надруковано по різних журналах СРСР. З огляду на відсутність в бібліотеці коштів на друкування своїх збірників, статті ці було надруковано по різних наукових виданнях. З цих праць вкажемо, наприклад, такі: С. Л. Рубінштейн — Основні завдання наукової

бібліографії на Україні“ (Бібліот. Збірник); Ф. О. Петрунь— „Степове Побужжя“ за матеріалами мапографічного кабінету ЦНБ (Журнал науково-дослід. катедр м. Одеси); О. Л. Вайнштейн— „Невиданий уривок про Вольтера“ (Журнал науково-дослідчих катедр м. Одеси (1924), О. Л. Вайнштейн — „К вопросу научной разработки истории Парижской Коммуны“ (Библиограф. Заметки— Историк-Марксист, 1926); О. Л. Вайнштейн — „Рукописи Строгановського фонду“ (Бібліолог. Вісті 1925); О. Л. Вайнштейн — „Научно-исследовательская работа в области истории Зап. Европы в советских провинциальных ВУЗах за 1924—1966 гг.“ (Историк-Марксист); К. О. Копержинський— Сучасні спроби науково-популярного освітлення історії українського письменства“ (Україна); К. О. Копержинський— „Літературознавство на Україні, року 1926-го“ (Україна); С. Я. Боровий— „Нариси з історії єврейської книги на Україні“ чч. I та ч. II (Бібліологічні Вісті), частина III готується до друку; Е. Сказин— „Заметки Шильдера на полях книги бар. Корфа: „Воцарение императора Николая I“ („Каторга и ссылка“ 1925); І. Я. Фаас— „Інкунабули Центр. Наук. Бібліотеки м. Одеси“ („Бібліолог. Вісті“).

Мимо наукової праці, яка відбилася в друкованих творах, необхідно відмітити бібліографічну працю, що її провадять співробітники Б-ки в звязку з розробкою різних фондів ЦНБ. Наслідком цієї роботи і з'явилося утворення Музея Книги, Мапографічного кабінету, Українського Відділу, Відділу історії револ. рухів та инш.

До бібліографічної праці ЦНБ треба віднести також проведення з доручення Української Книжкової Палати децимальної індексації всіх видань, що виходять друком на Одещині.

НАУКОВО-УЧБОВА ПРАЦЯ.

Рівнобіжно з науково-дослідчою працею ЦНБ, як і всі наші дослідчі установи, веде и роботу науково-учбову. Відсутність у нас до цього часу яких-небудь форм нормальної підготовки бібліотечних робітників та гостра потреба в хоч би мінімальній бібліотечній освіті, що її мали б особи, що вже працювали по бібліотеках, спонукала Од. ЦНБ ще р. 1920-го стати на шлях проведення учбової праці в формі практикантства. За погодженням зі спілкою Робос

Б-кою було організовано інститут практикантів, і випущено де-кільказмін бібліотечних робітників середньої кваліфікації. Р. 1924—25 за погодженням з Губ. Бюром Пролетстуду Од. ЦНБ було організовано Міжвузівський Семінар для студентів, що працюють по Вузівських бібліотеках. Заняття в Семінарі викликали великий інтерес з боку студентства і провадилися з великою кількістю учасників. Провадячи учбову роботу в формі практиканства та семінарів, Управління Од. ЦНБ, однак, весь час вважало за цілком незадовольняючу та недостатню таку постановку бібліотечної освіти й не один раз за останій час порушувало питання про необхідність серйозніше поставити підготовку наукових співробітників наукових бібліотек. Цього року Наркомосвіта визнала це питання за наспіле та вирішила стати на шлях заснування аспірантур з бібліотекознавства. Шляхом аспірантури повинен бути підготовлений спочатку невеликий кадр високо кваліфікованих робітників; наявність його дасть потім можливість ширше поставити бібліотечну освіту, організувавши спеціальні учбові заклади. В загальний 5-тирічний план підготовки наукових робітників високої кваліфікації Укрнаука включила через це й аспірантури з бібліотечної лінії.

В біжучому році аспірантура для підготовки високо кваліфікованих бібліотечних робітників заснована поки-що лише в двох центрах: в Києві при Всенародній Бібліотеці Академії Наук та в Одесі при Центральній Науковій Бібліотеці. Таким чином треба сподіватися, що в історії розвитку бібліотечної освіти Од. ЦНБ доведеться відограти де-яку ролю.

ЗВ'ЯЗОК З НАУКОВИМИ УСТАНОВАМИ.

Розгортаючи свою роботу, як бібліотека та як наукова установа, Од. ЦНБ підтримує зв'язок з іншими великими бібліотеками та науковими установами як в СРСР, так і за кордоном. Цей зв'язок здійснювався шляхом листування в різних питаннях бібліології та іншого наукового порядку, шляхом участі представників ЦНБ на бібліотечних та бібліографічних з'їздах (2-й Бібліограф. З'їзд в Москві, 2-й З'їзд наукових бібліотек в Ленінграді, 1-й З'їзд наукових бібліотек України в Києві 1925 р., Пленум Всеукраїнської Бібліографічної Комісії — Київ 1927), а також шляхом обміну виданнями.

Число наукових установ, з якими Од. ЦНБ підтримувала обмін в 1926 р., перевищило 300,—в тому числі всі академії, великі бібліотеки, університети та інші наукові установи всього світу (Preussische Akademie der Wissenschaften—Berlin, Academie des Sciences—Paris, Accademia dei Lincei—Roma, Bayerische Akademie der Wissenschaften—München, Polska Akademia—Krakow, Akademy—Tokyo, J. Hopkins University, University of Chicago, Univesidad—Buenos-Aires, Universität—Göttingen, Universität—Heidelberg, Library of Congress—Washington, New-York Public Library, British Museum—London, Bibliothèque Nationale—Paris, Preussische Staatsbibliothek—Berlin, і, звичайно, всі академії, університети, великі наукові установи та товариства й бібліотеки СРСР).

Установленню та підтримці наукових зв'язків Од. ЦНБ присвячує особу увагу, дуже цінуючи значіння міжнароднього наукового співробітництва в справі організації та розвитку наукової роботи.

Загальне обличчя бібліотеки визначається головним чином такими основними ментами: 1) її книжковим фондом: він визначає масштаб та тип бібліотеки (науковий, політ.-освітній та инш.); 2) колом, кількістю, і, особливо, складом читачів, що їх обслуговує бібліотека; 3) організаційною структурою та—мент особливо важливий—її відповідністю до цілевої установки, і 4) ролю, яку б-ка відіграє в системі народньої освіти, точніше тим, оскільки вона виходить з пасивної ролі книгосховища, в якому книга зберігається та за вимогою видається, і перетворюється в активний фактор в системі політосвітньої або наукової роботи.

Таким чином, за наукову бібліотеку треба вважати бібліотеку, яку її книжковий фонд, організаційні форми й методи праці роблять придатною для обслуговування потреб наукової роботи й здатні самостійно провадити наукову працю.

Підходячи з цією схемою до ЦНБ, треба, резюмуючи, відмітити:

1) Суворо науковий книжковий фонд, значна цінність якого визначається: а) систематичністю його добору, б) наявністю великих комплектів наукових періодичних видань, в) наявністю спеціальних колекцій та видань, що можуть

правити не тільки за допоміжний апарат для наукової роботи, але й за об'єкт наукового дослідження.

2) Широке охоплення в числі її абонентів наукових установ (колективний абонемент) та наукових робітників-професорів, викладачів ВУЗ'ів, співробітників науково-дослідних установ; при цьому ніякої замкненості та вузького академізму—про що красномовно свідчить зріст відвідування та читальності, що особливо впадає на очі при порівнянні статистики двох останніх років з дореволюційними цифрами (див. стор. 9).

3) Повна відповідність з чіткою цілевою установкою на обслуговування потреб наукової праці організаційних форм, зокрема форм книгокористування: видача книг для наукової роботи до дому, система кабінетів, виділення та зосередження допоміжного для наукової роботи апарату бібліографічних та довідних видань.

4) Рішучий вихід з пасивної ролі книгосховища, що здійснюється шляхом активної наукової роботи, яка дала низку бібліографічних праць, деякі з яких надруковано в цьому збірнику.

Такі основні менти, що перетворюють колишнє книгосховище Новоросійського університету в Центральну Наукову Бібліотеку м. Одеси.

С. Рубінштейн.

МУЗЕЙ КНИГИ ОДЕСЬКОЇ ЦЕНТРАЛЬНОЇ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ.

I. ІСТОРИЧНА ДОВІДКА.

Року 1902, коли бібліотеку Новоросійського Університету було переміщено до нового будинку, що його тепер займає Центральна Наукова Бібліотека, у склепі Ч. 3 було резервовано помешкання, спеціально призначену для переховання рукописного зібрання Бібліотеки та особливо цінних книг. В 1914 р. в ній лічилося разом 233 рукописи й порівнюючи незначна кількість стародруків, у тому числі кілька інкунабул, десятка півтора ельзевірів та кілька десятків видань XVI—XVII вв. Головна маса особливо рідких книг і навіть рукописів продовжувала ще запорошуватись по склепах й залишалася невиявленою.

З 1920—21 р. починається спочатку спорадичне, а згодом де-далі систематичніше й організоване виймання рукописів та стародруків з основного книгосховища, завдяки чому кількість важливіших рукописів майже вдвічі збільшилася, та кількість рідких видань досягла 2.500 томів.

Виставка книги, влаштована Бібліотекою року 1923, дала можливість і привід продемонструвати частину цих багатств у окремім відділі „Історії друкарського мистецтва“, при чому винятковий інтерес з боку відвідувачів виставки саме до цього відділу, а також виявлена під час організації відділу й читання пояснюючих лекцій¹⁾, порівнююча повнота, естетична й культурна значність експонованого матеріалу, зробили особливо очевидною доцільність зберегти цей відділ і надалі, у вигляді перманентної виставки, тільки поповнивши та краще систематизувавши

¹⁾ Цикл таких лекцій з історії книги був прочитаний автором для робітників одеських книжкових крамниць та видавництв в 1926 р.

деякі її частини. Проте приміщенням для цієї виставки залишилося старе Кімната Рідких Книжок (КРК), її тіснота й неустаткованість примушувала тримати низку відділів у нерозгорнутому стані та виключала можливість дальшого поширення за рахунок старих фондів Бібліотеки.

Тим часом є цілком очевидним:

по-перше, що потреба в окремому музеї книги для такого великого культурного центру, як Одеса, яка між іншим є й одним із важливіших на Україні центрів поліграфічної промисловости, давно вже зробилася пильною, зокрема в звязку з прагненням одеських книжників і друкарів до підвищення своєї кваліфікації;

по-друге, що розгортання такого музею є завданням цілком по силі для Од. ЦНБ, так з боку кількості й якості матеріялів, що є в її розпорядженні, як і з боку наявности підготованих для цієї праці співробітників;

по-третє нарешті, що роля Ц. Н. Бібліотеки, яко наукової установи та центрального книгосховища міста, повинна примусити її не ухилятися від здійснення цього завдання, не зважаючи на мізерність коштів, що їх можна виділити для цієї мети.

Року 1926 стало можливим одвести для виставки рукописів, книг і графічних видань велику залю на третьому поверсі будинку Бібліотеки, спеціально для цього устатковану. В цій, більшому розміром, помешканні й розгортається Музей Книги. Тіснота й цього нового приміщення, відсутність достатнього устаткування все ще перешкоджає ширше розгорнути деякі цінні частини зібрання, зокрема графіку, а також цілком систематично розташувати окремі групи експонатів. Все це примушує нас визнати, що розгортання Музею Книги ще далеко не закінчене. Однак вже в цьому вигляді він дозволяє зміцнити демонстративно-екскурсійну працю Ц. Н. Бібліотеки: за перший місяць відкриття Музею (березень-квітень 1927), його відвідали 8 екскурсійних груп (біля 250 чол.).

Крім загального ознайомлення екскурсантів з історією книги та розвитком друкарства на Заході, в Росії й на Україні, експонати Музею дають можливість ілюструвати окремі етапи історії класової боротьби графічними й друкарськими матеріялами: Реформація й комуністичні рухи

анабаптистів, англійська революція XVII в., Велика Французька Революція, Паризька Комуна та низка моментів з історії російського революційного руху, хоч і нерівномірно, та для важливіших подій досить яскраво відображаються відповідними колекціями Музею.

Поруч із демонстративними завданнями, Музей Книги є пристосований і для виконання функцій робочого кабінету, виходячи, таким чином, у загальну систему кабінетів Ц. Н. Б. Для цієї мети в Музеї зосереджено важливіші довідні видання для праці над рідкими книгами й рукописами, при чому одних тільки описів найбільш великих рукописних колекцій світу є біля 350 томів, в тому числі *Catalogi codicum manuscriptorum Bibliothecae Bodleianae*, 8 тт., *Tabulae codicum manuscriptorum... in Bibliotheca Palatina Vindobonensi*, 10 тт., *A Catalogue of the manuscripts preserved in the library of the University of Cambridge*, 6 тт., *Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque de Roi...* 47 тт. і багато інших.

Переходячи тепер до музейних матеріалів, розглянемо їх за відділами й групами, на які вони розпадаються.

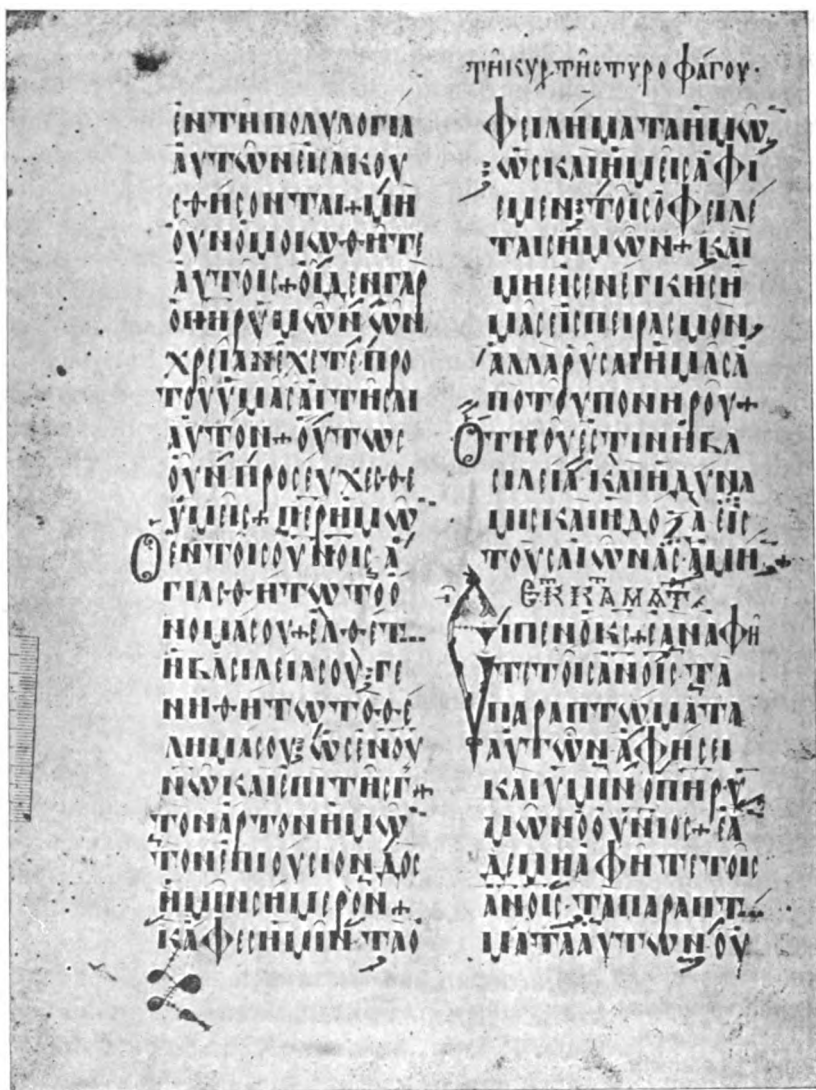
II. Відділ рукописів.

У цьому відділі зібрано до 400 найбільш цінних і показових рукописів Ц. Н. Бібліотеки, розподілених на дві групи: а) рукописів слов'янських і б) рукописів західньо-європейських, грецьких а також і східніх (арабських, турецьких), що маютья в порівнюючи невеликій кількості.

Експозиційна частина цієї групи відкривається грецьким пергаментним рукописом кінця IX або початку X ст., придбаним у Македонії. Рукопис уявляє з себе частину чималого кодексу — Читання евангелістів і тлумачення на них, — разом 15 листків in-f^o, написаних великим унціяльним літургічним письмом, з гарними ініціяльними літерами (див. ілюстр. 1). Порівнюючи його до уставного слов'янського рукопису XI—XII ст., уміщеного в сусідній вітрині, наочно виявляємо походження кирилиці від грецького унціяльного

Група грецьких і зах.-європейських рукописів.

письма: рукопис, як що скинути його оком, показується написаним по-слов'янському.

Ілюстр. № 1. Сторинка „Читань Євангелистів“ IX--XX в. (Зменшено наполовину).

Обік з ним уміщено великого кодексу—по-над триста листків—грецького Четвероевангелія, з зображеннями апостолів і чудовими заставками. За низкою палеографічних

ознак, рукопис можна віднести до XI—початку XII в. Письмо курсивне (мінускульне), що уявляє перехід до скоропису. За матеріал для письма продовжує служити пергамент. Призначений для потреб культу, рукопис зроблений з особливою старанністю, з широким ужиттям золота для мініатюр, заставок і навіть для оглавів, що йдуть перед кожним з євангелій: вони написані скрізь емульсованим золотом.

За-для ілюстрування еволюції письма у скорописне служать три листки з різних грецьких рукописів XI століття. Всі вони виписані однотиповим курсивним письмом, відрізняючись один від одного тільки оздобленнями ініціальних літер або повною відсутністю останніх.

Уміщені далі грецькі рукописи XII в. (житіє апостола Павла—з Солуни) і XIII в. (посланіє Іоанна мітрополіта до папи Клімента¹⁾) свідчать лише про сталість раніш засвоєного нарису письма.

Геть цікавіший є літургічний „Лицевий“ кодекс з творами Василя Великого та Григорія Двоєслова, віку XIV-го. Письмо залишається мінускульним, але, завдяки розмірові та переважаючій роздільності літер, воно набуває врочистого, літургічного характеру. Замість золота, в тексті широко вжито цинобри, але більш усього оздоблюють рукопис численні ініціальні літери, зроблені з винятковою художністю й красою (див. ілюстр. 2). В оздобі літер переважає тератологічний мотив; багатство й свіжість фарб, незмарнілих за шість віків, прямо чудові.

Але головний демонстративний інтерес кодексу не в його зовнішній красі, ба в тому, що це один із найстаріших рукописів, написаних на гарнім папері. Вилощений, лискучий, незвичайно щільний, цей папір на зовнішній позір не багато чим відрізняється від гарно обробленого пергаменту, та тільки наявність водяних знаків доводить, що він ніколи не був шкірою тварини. Папір такої якості зустрічається ще відносно рідко; досить порівняти його до того матеріалу, на якому написано рукопис XII—XIII ст.—Читання Євангельські на різні свята,—що лежить у тій же вітрині, щоби переконатися в цьому з повною дотикальністю. Папір Євангельських Читань—

¹⁾ Цей рукопис був виданий В. І. Григоровичем у „Запискахъ Второго Отдѣлення Академіи Наукъ“.

нерівний склокчений та почорнілий від часу—натурально, не надається для виготовлення розкішного рукопису. Отже й недивно, що „Читання“ є сірим, буденним рукописом, позбавленим усяких оздоб.

До панування паперу ще геть далеко. Папір починає царювати тільки з появою гутенбергового варстату. Це положення ілюструється наступною низкою рукописів, які до XV ст. пишуться переважно на пергаменті, в той час як у вітринах інкунабулів і палеотипів, серед маси експонатів, виставлено лише одну книгу, друковану на пергаменті (*Liber statutorum ac municipalium legum universitatis et hominum ecclesiasticae Terrae Patrignoni, Amandulae, 1548, per magistrum Lucam Vinum Mantuanum*).

Із західньо-європейських рукописів було можливим виставити тільки де-кілька найбільш чепурних. Особливу увагу звертає на себе католицький молитовник, *Officium b. Virginis Mariae*, либонь кінця віку XIV, на пергаменті. Цей рукопис, виключно малого формату, уявляє з себе справжню ювелірну працю (див. ілюстр. 3). Численні художні мініатюри в Джоттовськiм стилі, розтратне багатство візерунків, квіткових рямок, що обрямлюють текст, заставок і ініціальних літер, яскравість фарб та сила позолоти, роблять цей рукопис блискучим зразком художньої книги пізнього Середньовіччя¹⁾.

В цьому, так само як і в рукописах попередніх і наступних віків, ще суцільно панує готичне клинuate письмо, яке послужило за взірєць для перших друкарських шрифтів. Навіть у XVI ст., коли *antiqua* завойовує переважне місце в друках, особливо світського змісту, рукописна книга продовжує стару традицію. Цей факт ілюструється чудовим пергаментним кодексом Тита Лівія, французькою мовою, кінця XV—початку XVI ст.

Цей рукопис уявляє з себе всю першу й третю декади Т. Лівія, перекладені французькою мовою ще в XIV віці Берсьюром або Бершуаром (*Bersuire, Bercheoir*) за дорученням Іоганна Доброго²⁾. Імовірно, на самому початку XVI в.

¹⁾ Нам відомо про існування в єдиному примірнику друкованого *Officium b. Mariae Virginis, Venetiis per Nicolaum Jenson gallicum, 1475*, що форматом, прикрасами, то що, нагадує, здається, наш рукопис, який, мабуть, і був за зразок для друкаря (*de Lictieriis, II, 195*).

²⁾ Про цього першого перекладача Тита Лівія див. *Bibliothèque de l'École de Chartes, 1872*, статтю Léopold Pannier, *Notices biographiques sur le bène-*

цей переклад був переписаний для значного феодала Лорана де-Горрево (Laurent de Gorrevod), губернатора Бресса й маршала Бургундії¹⁾, про що свідчить звертання переписувача, що випереджає передмову, та вміщений на першій сторінці герб Горрево.

Як що в XVI ст., поруч із друкованою книгою, продовжує ще існувати книга рукописна, справді, вже тільки як предмет розкоші, що задовольняє добірний смак феодальних аристократів, то в наступному сторіччі, рукопис, яко витвір мистецтва, на Заході майже цілком виводиться. З значної кількості рукописів XVII в., що перебувають в Музеї книги, лише рідкі примірники написані на пергаменті й оздоблені художніми мініатюрами. До цього числа відноситься привілей на організацію суду та дозір галер, виданий еспанським урядом Хуерто ді Сантонія, портовому місту на Південному-Заході Іспанії, року 1682. Георгій Переможець, що списом вражає крилатого змія, змальований на сторінці перед титулом цього рукопису, виявляє в невідомого мініатюриста певний художній смак. Гарно зроблено й одну з ініціальних літер.

У вітрині зах.-європейських рукописів уміщено також два стародруки для ілюстрування зневажливого, навіть варварського відношення до рукописів у XVI віці: палітурні накришки цих книжок покриті листками з рукописних кодексів XIV і XV вв. Одна з них—*Errores atrocissimorum Ruthenorum*—полемічний твір початку XVI в., скерований проти православної церкви, викликає сама по собі певний інтерес, завдяки наявності ксилографічного зображення митрополита Ісидора та російських духовних осіб (перше зображення руської особи на ритині. Див. Ровинській, Словарь русских гравированных портретовъ s. v. Исидоръ). — Рукопис, вжитий на покриття палітурки цієї книжки, є частина Євангелії латинською мовою, віку XIV. Друга книга, видана Штекелем (Stöckel) у Дрездені року 1597 („Розпорядження курфюрста герцога Саксонського“), має обгортку з нотного рукопису XV ст. Брак місця та вітрин у Музеї

dectin Pierre Bersuire, premier traducteur de Tite Live*. Першу декаду попереджує докладна передмова перекладача, що дав, мимо тексту Лівія, також тлумачення багатьох слів, які, на його думку, важкі для перекладу—де-що подібна до словничка реалій.

¹⁾ Див. Pere Anselme, Histoire généalogique, t. V.

не дозволяє виділити досить значну колекцію таких оправ у окрему групу експонатів.

На жаль, Бібліотека не має в своєму розпорядженні зразків зах.-європейського рукопису раннього середньовіччя, а також папірусів та інших писаних пам'яток глибокої старовини. Проте, цілям демонстрування еволюції письменности та історії книги цілком задовольняють гарні фототипічні й літографічні зображення відповідних пам'яток. Так, наприклад, зразки письма Каролінгських часів є у вигляді фототипічно репродукованих кодексів Теренція, Лівія, Лукреція і т. п., розкішно виданих de Vries у Лейдені в *Sijthoff'a*; зразки грецьких папірусів знаходимо в чималих літографованих таблицях видання *Institut de France* і т. д.

Слов'янські рукописи. Рівнобіжно з рукописами західньо-європейськими розгортається й історія рукописної книги слов'янських народів. У відповідній вітрині експоновано у хронологічній послідовності найдавніші зразки кирилівських та глаголичних рукописів. Сюди, перш за все, відносяться звісні Хіландарські листки X чи XI ст., що уявляють з себе 4-те повчення св. Кирила Єрусалимського, написане кирилицею. В. І. Григорович, який сам і знайшов цей рукопис на Атоні, вважає його за найдавнішу пам'ятку слов'янського письма¹⁾.

Взірцем стародавнього глаголичного письма є уривок євангельських читань (апракос) XI сторіччя. Цей пергаментний рукопис був придбаний В. І. Григоровичем у Охридї й виданий двічі: академиком І. І. Срезневським в *Извѣстіях Имп. Археол. О-ва* (III—IV, 1861) та II Відділом Академії Наук (з фототипічними знімками).

Далі, уставне письмо XII віку репрезентоване болгарським рукописом сербської рецензії—тижневою євангелією—та Праздниковою Мінеєю болгарської рецензії²⁾, а півустав XIII віку—Місяцесловом. Всі ці рукописи пергаментні. З XIV ст. все частіше вживається паперу. Зразком рукописної книги цього сторіччя є Житіє св. Симеона Сербського. та „Типик“ св. Савви

¹⁾ Хіландарські листки були видані Григоровичем у Казані, потім акад. Ягічем в його *Specimena linguae paleoslovenicae*, нарешті (в 1900 р.) II Відділом Академії Наук (з чотирма фототипічними знімками).

²⁾ З шпіталю Зографського монастиря; пор. ИОРЯС, I, 112—113.

Сербського, — зразком, що має на собі сліди руйницького впливу часу, перед яким папір міг устояти незрівняно менш,

Сторинка „Читань Євангельських на різні свята“ XII—XIII в. $\frac{1}{5}$ натур. розміру.

ніж пергамент. Але й пергаментні рукописи XIV ст., що маються у резервних вітринах Музею не відзначаються особли-

вою суцільністю (Уставна Євангелія то-що). XV сторіччя вже скрізь репрезентоване рукописами на папері; такі: Книга Царств, сербської рецензії, 1416 р., Книга Ізмарагд рекомая, Книга про богомілі в Євфимія Зігабена та низка збірників сербського, болгарського й східньо-слов'янського походження. Як загальне правило, рукопис на папері що-до художности, проти пергаментного, не має великого інтересу: він позбавлений майже всяких прикрас, що цілком зрозуміло, коли взяти на увагу більшу дешевину й меншу міцність матеріялу.

З цієї причини рукописи XV—XVII вв. експоновані лише в небагатьох примірниках, цікавих, головним чином, з погляду історії російської та української культури. Назвемо тут, наприклад, славетне Даніїла ігумена руського хожденіє, в копії XVI в., Домострой „лучшей рецензії“, 1665 р., Іоаннікія й Софронія Ліхудово граматичесѣмъ художествѣ (XVII в.). Останній рукопис, у відміну від інших, зроблено з певними претензіями на оздобність; у всякім разі, яко зразок численних підручників, що їх склали Ліхуди, „родоначалники общего образования в России“, книга „о граматичесѣмъ художествѣ“ має великий інтерес.

Цікавою паралеллю до цієї граматики є „Азбуковник“ XVII в. з перекладом російською мовою найуживаніших слів і виразів англійської та німецької мов та з додатком абетки „готской“ і „англинской земли“—важливе свідоцтво про міцність натиску англійського торговельного капіталу на Московську Русь і непомітну підготовку московського ґрунту до сприйняття петрівських реформ! Характерний запис на рукопису: „сія книга, глаголемая алфавитъ, ярославца посацкого человекъ Стефана васнева“.

Для історії сформування літературної української мови має значіння виставлена обік рукописна книга 1662 р.— „Соборникъ“, житія біблейських патріархів та святих. „Исписанна бысть сія книга, зазначено в передмові, разомъ Божіимъ многогрѣшнымъ и недостойнымъ Іосифомъ Григоріємъ в селѣ Хоружовцѣ¹⁾ а хѣв року“. Церковно-слов'янська мова підпала тут остільки міцному впливові з боку народ-

¹⁾ Полтавск. губ., Роменського повіту.

ної української мови, що місцями здається, ніби-то цією мовою й написано книгу. Такі слова, як наприклад, „радиль“, „пошлюбили“, „справити“, „маючи“, „роки“ і т. ин. зустрічаються на кожному кроці. Зокрема важливі, з погляду історії мови, наголоси, що їх поставлено над кожным словом¹⁾.

Перелічені рукописи, уявляючи невдячливий матеріал для демонстрування розвитку книги, яко предмету мистецтва, зберігають усе своє демонстративне значіння для ілюстрування розвитку письма. Всі зразки почерку, починаючи літургічним уставом і закінчуючи скорописом „челобітних“ і „столбців“ XVII ст.²⁾, представлені тут відповідними оригіналами. Група слов'янських рукописів закінчується „челобітною“ Григорія Полозова про „сложеніє стрелецького хлеба“ (1687) та грамотою боярина-воеводи князя Волинського, виданою якомусь Степанові Петрову „на беглова ево крестьянина на ондрешку Іванова і на жену ево анелку максимову и на падчерицу ево девку Дунку“. Грамоту скріплено чорною восковою печаткою воеводи, що добре збереглася.

Для XVIII ст., хоча й представленого цікавими рукописними книгами, на жаль, не знайшлося місця у вітринах Музею. Згадаємо тільки, яко найбільш характерні зразки рукописної літератури того часу, Александреїду, з малюнками в лубочному стилі, Фізіолог, Збірник притчей та байок, а також низку романів, драматичних і філософських творів, напр., „Турецкое воспоминаніє или любовная исторія двухъ турокъ во время ихъ житія во Франціи“; „Продолженіє жизни маркиза Карла Орлеанскаго и донны Анибеллы“, „Гисторія бока Изюльбы“, „Сирена и Замиръ, трагедія Н. Николаева“, „Руской солдатъ или хорошо быть добрымъ господиномъ, оригинальная драма въ двухъ дѣйствіяхъ, сочиненіє Федорова“, „Разговоръ двухъ мертвыхъ между Леопольдом I римскимъ цесаремъ и Лудовикомъ XIV королемъ французскимъ“ і т. п.

Поруч з оригінальними рукописними книгами, з метою кращого ілюстрування історії російської та української книги, в Музеї зібрано колекцію літографічних і фототи-

¹⁾ Див. Петро Бузук. Нарис іст. укр. мови. У Кніві 1927, стор. 92 — 94.

²⁾ Зразком книги, написаної скорописом, є наш Домострой; але в книзі це письмо все ж більш чітке, аніж у „столбцах“.

пічних репродукцій старовинних слов'янських кодексів: два фотолітографічні видання Остромірової Євангелії 1883 і 1889 рр. („иждивеніємъ Ильи Савинкова“), Изборник Святослава, Архангельська Євангелія, фотографічні знімки з Житія Кондрата (XI в.), Супрасльського кодексу, сила літографованих видань Общества любителей древней письменности і т. п.

Рукописний відділ Музею, що-до своєї найціннішої частини—стародавніх кодексів—звичайно, не може в майбутньому значно поширюватися. Шляхом інтенсивного обслідування тих чи інших фондів Ц. Н. Бібліотеки вдасться ще, напевне, збільшити тільки колекцію рукописів XVII—XVIII в. в. Проте, праця описування¹⁾, кращої систематизації та експозиції вже зібраних матеріалів повинна бути ще великою. Поширюючи експозиційний відділ, зможемо також далеко більш, ніж це зроблено досі, притягнути величезний матеріал репродукцій, що має в демонстративному відношенні безперечне значіння²⁾.

III. Відділ друків.

§ 1. ЗАХІДНЬО-ЄВРОПЕЙСЬКЕ ДРУКАРСТВО.

Багатством і різноманітністю матеріалів цей відділ складає найзначнішу, як що не найціннішу частину Музею. Так саме, як рукописний відділ, він розпадається на дві основні групи: західньо-європейської та східньо-слов'янської друкованої книги, при чому в середині кожної групи зроблено дрібніші підрозділи. Розглядаючи їх у натуральному хронологічному порядку, почнемо з інкунабул.

Група інкунабул. Кількість інкунабул Од. ЦНБ невелика—разом чотирі десятки, та серед них є багато видань, що зустрічаються надзвичайно рідко й часто відомі бібліографам лише в двох-трьох примірниках. Важливіше ж у нашій колекції інкунабул—це їхня різноманітність з боку походження, дякуючи чому є можливим

¹⁾ Існує опис тільки рукописного фонду Григоровича, виконаний проф. Мочульським, але багатьма сторонами він не може бути визнаним за цілком задовольняюче. Див. також у цьому збірникові статтю Ф. О. Петруня.

²⁾ Цей матеріал широко використовують по зразкових музеях книги в Зах.-Європі. Див., що-до цього, напр., статтю Albert Schramm. Das Deutsche Buchmuseum zu Leipzig, в Zeitschrift f. Buchwesen und Schriftum, 1925, № 1—2.

демонструвати початок друкарства в низці європейських країн—у Німеччині, Італії, Франції, Моравії. Серед інкунабул, експонованих в окремій вітрині¹⁾, відмітимо, перш за все, *Decisiones Rotae Romanae*, видане Петром Шефером у Майнці в 1477 р. Книга уявляє з себе збірник старих (1372—1376) та нових (1376—1381) постанов панського апеляційного суду у цивільних справах. Наприкінці книги, надрукованої типовими для німецьких інкунабул готичними літерами, знаходимо „колофон“ циноброю й друкарський знак Шефера.

З Майнцу, коліски друкарської штуки, ми наступною книгою—*Der Stadt Nueremberg Reformation*—переносимося в Нюрнберг, де з 1471 аж до 1513 р. працював „князь друкарів“ Антон Кобургер. Він видав „Реформацію міста Нюрнберга“ у 1484 р. Це перша, що існує, друкована публікація міського права. Книгу оздоблює ритина на дереві в стилі Вольгемута, вчителя Альбрехта Дюрера.

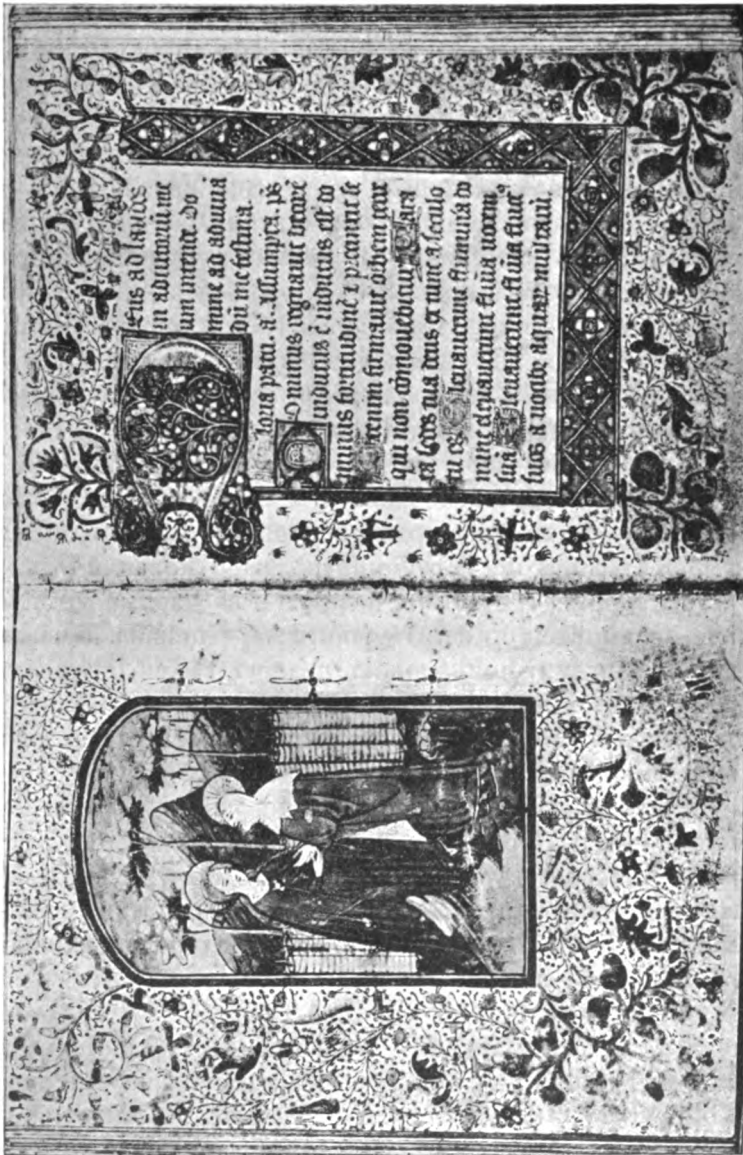
Далі йдуть зразки першодруків Італії, де варстат Гутенберга розповсюджується швидче й навіть ширше, аніж на своїй батьківщині. Рим репрезентовано дуже рідкими виданнями. „*Tractatus de Tabellionibus*“, надрукований Іоганном Булле з Бремену в 1479 р. в справі є за даними комісії складання „*Gesamtkatalog der Wiegendrucke*“—unicum. Венецію—двома книгами: популярною працею Гігіна (Hyginus) про зоряні міти—*Poeticon astronomicon*,—що її видав Erhard Ratdolt з Аугсбургу в 1485 р., та юридичним дослідом Астезана „*Summa de casibus conscientiae*“, яке вийшло з друкарні відомих друкарів—Іоганна з Кельну та Іоганна Мантгена de Gheretzem в 1478 р. Першу з цих двох книг оздоблено друкованими ініціяльними літерами в ренесанському стилі та 47 ритинами на дереві—фігурами сузір'їв і планет; другу виставлено, як зразок інкунабули, що має кустоди й розкішно зроблені ініціяльні літери.

Обік вистановлено дуже скромне, але рідке²⁾ видання муніципального права Віченці—*Vincentiae leges municipales*—надруковане Симоном Габі, прозваним *Bevilaqua de Paria* (наприкінці його друкарський знак) у Віченці, року 1490. Так саме, як венеціянське видання Гігіна, цю книгу надру-

¹⁾ Для докладного ознайомлення зі всією колекцією відсилаємо до праці І. Фааса „Інкунабули Одеської Центральної Наукової Бібліотеки“, „Бібліологічні Вісти“ 1927, 11, стор. 69—90 та окремо.

²⁾ Відомий лише один примірник—у міській бібліотеці Віченці.

ковано дуже чіткою й гарною антиквою.—Нарешті, з італійських центрів друкарства ще репрезентований Мілан

Officium b. Virginis Mariae в розгорнутім вигляді, $\frac{2}{3}$ натурального розміру.

коментарем славетного юриста Бальдо до декреталіїв (*Compendium domini Baldi de Pulio*), вид. Христофора Вальдарфера Аламанна в 1476 р.

Французькі першодруки представлені тільки одним зразком—*Somme rurale* Жана де Бутельє, вид. в Ліоні, у Жака Майє, в 1494 р. Це є юридичний трактат на підставі римського й канонічного права, кутюмів Франції та судової практики парламентів. Як значна частина французьких видань XV-поч. XVI в., *Somme rurale* надруковано готичними літерами.

Одною з найкращих інкунабул Од. ЦНБ є, безумовно, *Jus municipale Brunnense*—збірник постанов суду шефенів у Брно, в Моравії, складений в XIV ст. Іоганном Гельнгаузенем та надрукований року 1490 Конрадом Штагелем з Блауберга й Матвієм Прейхлейном з Ульму. Перша ініціальна літера в цій книзі відзначається особливою красою й зроблена з накладного золота; цікава також сучасна оправа: її дошки й спинка обтягнуті свинячою витиснутою шкірою й оздоблені мідними бляшками (жуковинами, косинцями), що дає наочну ілюстрацію до відомостей про зовнішній вигляд бібліотеки XV в., які переказуються екскурснтам.

Окремої уваги заслуговує *Evangelia et epistolae per anni circulum lingua illirika, Venetiis, per Damianum de Gorgonzola Mediolanensem*, 1495 р.—читання апостола й Євангелій на церковний рік, перекладені чакавським діалектом сербсько-хорватської мови за редакцією манаха Бернардина з Спалато. Це є перша південно-слов'янська книга, друкована латиницею, при чому єдиний повний її примірник зберігся в Одеській Ц.Н. Бібліотеці¹⁾.

Збірку експонованих інкунабул замикає *Часословець* виданий у Кракові Швайпольтом Фіолем, року 1491. Це видання—поруч із виданим в того ж Фіоля *Осьмогласником*—є першою книгою, друкованою кирилицею, з'являючись тим самим вихідною точкою для демонстрування розвитку російського й українського друкарства.

Видання XVI століття. В осередку раннього торговельного капіталізму, у Венеції, друкарське мистецтво що дало вже в XV ст. чудові зразки друкованої книги, досягає в першій половині XVI віку надзвичайного розвитку. Тут, поруч із силою дрібних ремісницького характеру друкарень, виникає таке велике під-

¹⁾ Книгу придбано в Далмації проф. Кухарським. Є ще два неповних примірники (без титульних листків) в Зарі й Фіюмі.

приемство капіталістичного типу, як видавництво Альда Мануція та його нащадків.

1. Мануції. З численних видань цієї родини друкарів, що мають у Музеї, виставлено найпомітніші: *Epigrammata* Марціяла, 1501 р., одно з перших видань Альда, ще позбавлене його славетного друкарського знаку (дельфін, його обвиває якір), але вже виконане заведеним ним курсивом; *Cornucopiae sive linguae latinae commentarii* Миколи Перотта¹⁾; збірка творів про війни Цезаря, 1513 р., надрукована гарним курсивом і доповнена мапою Галлії, Еспанії та ксилографічними репродукціями. Остання книга має характерну назву: „В цій книзі вміщено ось що: вісім книг коментару про Гальську війну; чотири книги про громадянську Помпейську війну; одну книгу про Олександрійську війну“ і т. и. Текст Цезаря в цьому виданні приготував до друку *I. Jucundus*; він лежить в основі низки дальших видань. Далі йдуть: дві книги „філософського“ змісту (Ямвліха, про містерії в єгиптян, асирійців, халдейців, 1516 р.; Симпліція, Коментар до філософських творів Аристотеля, Олександра Афродизійського й Миколи Ефеського, 1527 р.); одна книга граматичного змісту (Збірка творів Присціяна, римського граматики VI в., 1527 р.); одно географічне-економічне видання (Збірка подорожів, зроблених Барбаро-Котаріні й ді-Джованні з Венеції до Тану, Персії, Індії та Константинополю, 1545); історичним твором Карла Сигонія—*In fastos consulares ac triumphos Romanos Commentarius*, 1556—закінчується група експонованих альдин.

Вибираючи для експозиції ті, а не інші видання Мануційів, ми керувалися бажанням дати на небагатьох, порівнюючи, прикладах повне уявлення про заслуги фірми Альдів: продемонструвати ріжноманітність та красу шрифтів (дев'ять для грецьких видань, чотирнадцять для латинських); заведення зручного формату книги (октав, дуодецима); старанність редакції й коректи; різнохарактерність змісту (історія, філософія, поезія, філологія, подорожі), а також низку дрібних удосконалень в техніці книги.

2. Джунти. Як що Мануції, що поставили своє підприємство на широку ногу й одержували з нього чималий прибуток, все ж стреміли до поліпшення

¹⁾ Відомий італійський філолог, 1430–1490.

якості видань в технічному й науковому відношеннях, об'єднуючи під одною покрівлею друкарню й вчену академію (*Neoacademia*),—то фірма флорентійця Луки Антонія Джунта вже наскрізь перейнята капіталістичним і крамарським духом. Джунти друкують свої книги не тільки в Венеції, але й по інших містах, наприклад, у Ліоні, цікавлячись не точністю видань, але їхньою дешевиною й зовнішнім успіхом на ринку. Для останньої мети вони не зупиняються навіть перед фальшуванням альдин. Щоб ілюструвати діяльність цієї капіталістичної фірми, виставлено: *Biblia cum concordantiis veteris et novi testamenti, Venetiis, mandato et expensis Luci Antonii di Giunti Florentini, 1519*; *Opera Domini Johannis de Vigo in chyrurgia, Ligdunum (Ліон), 1534, excusa per Johannem Moylin alias de Chambray, impensis honesti viri Jacobi Francisci de Giuneta Florentini*; *Delle navigationi e viaggi, Venetiis, 1550*—трьохтомне прегарне видання, що ми його розглянемо нижче, у відділі *Rossica-Ucranica*. Що-до першої з цих трьох книг, то вона найкраще характеризує видавництво Джунтів: ця Біблія має цілком архаїчний вигляд—готичні шрифти, надзвичайно широке вжиття скорочень, вульгарність ксилографій, яких—безліч, щільний набір на два стовпці, з майже повною відсутністю інтерліній. Зате всю Біблію вдалося дати в одному томі in-12°, отже звести собівартість до мінімуму й продавати дешевше за конкурентів. Але тільки в XVII ст. Ельзевіри встигли досягти здешевлення книги не ціною її оздобности, читальности й внутрішньої якості.

3. Другорядні друкарні Венеції. До кінця XVII в. Венеція підтримує свою славу одного з важливіших в Європі осередків друкарства. Низка видань, виставлених в одній вітрині з альдинами, дозволяє ближче познайомитись з діяльністю другорядних венеціянських друкарень. Оттакі, наприклад, *Statuta Veneta emendatissima*, вид. Bernardino Benalio & compagno, 1537 р. (дуже рідка!); чотири книги з архітектури Андрія Палладія, 1570 р., в Доменіка де-Франчески—оригінальне перше видання славетного трактату, з гарною титульною сторінкою в стилі пізнього Ренесансу та ритинами праці Joh. та Chr. Chrieger, Chr. Coriolano та інш.; *il consolato di mare*, 1599 р., вид. у Луки Спінєда—італійський переклад *Libro del Consolat e ordinacions sobre las seguritats maritimes e mercami-*

nols en la ciuidad de Barcelona (1490); *Onuphrii Panuini Veronensis de ludis circensibus*, 1600 p., в Іоганна Баттиста Чіотто з Сієни, оздоблене гарними ритинами на міді; *Arcadia di Jacopo Sannazaro*, 1599 p., у Доменіна Фаррі, in-16°, з дрібними оздобними шрифтами—антиквою й курсивом. Але вже *Dialogo dove si ragiona della Bella creanza delle Donne*, 1576 p.—є вістуном, що наближається занепад друкарського мистецтва у Венеції. Разом із торговельною славою „цариці морів“ зникають і великі капіталістичні видавництва (Альди—1597 p.). Спадкоємцем і того й другого робляться—спочатку Антверпен, згодом—Лейден і Амстердам: історія книги дозволяє простежити й ілюструвати загальновідомий факт переміщення в XVI в. торговельних шляхів, та взагалі розвиток зах.-європейського капіталізму!

4. Плантени. Антверпен—це значить не тільки перша світова біржа, величезні торговельні обороти та спекуляція корінням; це також, протягом другої половини XVI в., і великий книжковий центр, в якому зросло й поширилося видавниче підприємство Христофора Плантена (з 1555 p.).

З Плантеном капіталістичний розмах друкарської справи підноситься на вищий, проти вже досягнутого, ступінь. Заснування такого видавництва—друкарні, як плантенівська, безумовно, вимагало значних коштів, що ними не міг володіти друкар-ремісник.

На всіх виставлених у вітрині виданнях Плантена та його нащадків—Рафаленгіїв і Моретів, бачимо друкарський знак—циркуль, що креслить коло, та девіз—*Labore et Constantia*. Чудові вирізані на міді фронтисписи, спершу широко вжиті плантенівською друкарнею, разраховані на приваблення масового споживача. Із книг з фронтисписами експоновано: *Carolus Clusius Atrebatis, Rariorum plantarum historia*, Антверпен, 1601 p. і того ж автора *Exoticorum libri decem*—описи екзотичних тварин, рослин і „ароматів“, 1605 p.

У цій же вітрині знаходимо: *Johannis Fernelii Ambidni de luis venereae curatione perfectissima liber, nunequam ante hac editus*, 1579 p.—„перше видання дуже гарної книги про лікування лусесу“; *Cornelii Taciti opera quae extant*—повне зібрання творів Тацита з поясненнями Юстуса Ліпсіуса,

1607 р.; „коментар до Гальської війни“, 1570 р.; Сатири Ювенала та Персія з примітками Теод. Пульманна, 1585 р. та інш.

На період діяльності Христ. Плантена
5. Етієнни. припадає розквіт іншої славетної фірми—Етієннів у Парижі. Найважливіші представники цієї родини друкарів—Роберт (1503—1559) і його син Анрі (1528—1598)—представлені у відповідній вітрині своїми виданнями: „Коментарем до грецької мови“ Вільгельма Будео, Париж, 1548; філософським твором Діогена Лаєрція й фрагментами Пітагора—грецький текст з латинською інтерпретацією, 1570 р.; нарешті, „Трьома книгами Східнього права“, editio princeps 1573 р., коментоване Епімундом Боннефідієм. Okремо відмітимо цікавість сучасних оправ експонованих етієннів.

Розквіт друкарства в XVI ст. викликає
6. Бадіус (Асцензія). появу в багатьох другорядних центрах тогочасної Європи великих друкарень, які вдало змагалися іноді з видавництвами Плантенів і Етієннів. Сюди перш за все треба віднести Бадію (Асцензія), який угрунтувався в Парижі й придбав там гучну славу своєю науковою та видавничою діяльністю. Гарно виданий французькою мовою том—„Історія наступників Олександра Великого, витяг з Діодора Сицилійського та почасти з життєписів Плутарха, в перекладі месьєра Клода де Сесель“, Париж, 1530,—дає достатнє уявлення про вартість цієї друкарні: шрифти, litterae florentes, різаний на дереві фронтиспіс—все це витримано в певнім стилі й зроблено зі смаком.

З інших другорядних видавництв XVI в.
Швайцарські друкарні. деяке місце у вітринах Музею уділено базельським друкарям Іоганнові Опоріну й Іоганнові Фробену, цюрихському—Фрошоуєрові та франкфуртському—Вехелієві. Іоганн Опорін, професор грецької мови в Базельському університеті, з 1539 р. публікує низку цінніших наукових видань, зокрема грецьких класиків. В Музеї експоновано його „Алькоран“, 1543 р.—перше видання першого (зробленого ще 1143 р.) перекладу Корану латинською мовою з передмовою звісного Лютерова сподвижника Пилипа Меланхтона, а також величезний фоліант історії Угорщини (Regum Ungaricarum decades quattuor cum dimidia) Антона Бонфінія, 1568 р.

Геть важливіша діяльність Фробена, засновника цілої родини видатних друкарів. Приятель Еразма Роттердамського, Іоганн Фробен друкує низку його творів, з яких виставлено *Moriae encomium* — Похвала дурости, видана вперше Альдом в 1515 р., та потім Фробеном року 1522, з кінцевим словом видавця. Книгу надруковано дуже гарно, з прикрасами (рямці, ініціальні літери) в типовому стилі ренесанс. Взагалі, чіткість дробенівських шрифтів, білість паперу, оздобність і точність текстів, художність прикрас, мальованих переважно Гольбейном, — роблять його видання гарними зразками друкарської справи XVI в. З фробенівських книг, виставлених у Музеї, назвемо ще: *Antiquae urbis Romae cum regionibus simulachrum, authore M. Fabio Calvo Rhavennate*, 1556, з численними ритинами; *Lodovici Caelii Rhodigini lectionum antiquarum libri...*, 1566; *Casparis Contareni patricii veneti de magistratibus et republica venetorum libri quinque*, 1544 р. — надзвичайно рідке видання (ed. princeps), імовірно, невідоме бібліографам.

З видань Андрія Вехелія зазначимо тільки Історію Данії Сакса Граматика, Франкфурт, 1576, та з видань Фрошуера — цінну, як історичне джерело, „Історію анабаптистів“, 1560 р., в сучасній оправі, з гарним різаним на міді *ex-libris*'ом Захарії Гейцкофлера з Гайленбаха.

Ельзевіри. Ми обмежимося на перелічених видавництвах для демонстрування досягнень друкарства в XVI ст. Дальший крок уперед був зроблений в першій половині XVII віку славетною фірмою Ельзевірів, які займалися з однаковим успіхом книжковою торгівлею, видавництвом і друкуванням книг. Книги перших Ельзевірів — Лудовика та його синів — що друкувалися по чужих друкарнях, ще нічим особливим не відзначаються. Як зразок книг, що в їхній появі вони беруть участь лише як видавці, в Музеї виставлено „Опис подорожи Іоганна Гуго Лінсхотена у Східню чи Лузітанську Індію“, Гаага, 1599, у друкарні Альберта Генрика, друкований для Егідія Ельзевіра. Це — переклад латинською мовою твору відомого голанського мандрівника, що брав року 1590 участь в екседиції Баренца, яка закінчилася відкриттям Нової Землі. Книгу було вперше видано голандською мовою; друге, ельзевірівське видання має різані на міді ритини Іоганна

з Доктеха, мапу обидвох півкуль Петра Планція та низку мап Арнольда Лангрена.

Першим друкарем в родині Ельзевірів був, власне кажучи, Ісаак (1596—1651); з надрукованих ним книг експоновано: *Phlegontis Tralliani quae extant opuscula*, Лейден, 1620 і *Antigoni Carystii historiarum mirabilium collectanea*, 1619. Обидва видання мають друкарську марку — орел — з девізом *concordia res parvae crevit*. — Але справжніми фундаторами слави Ельзевірів були Беневентура й Абрагам, які завели формат *in-12°* та славетні дрібні шрифти, що замовлені в Ван-Дейка. Мимо здешевлення книги, якого досягли таким чином Ельзевірі, економлячи на папері, вони заслуговують вдячної пам'яті ще й тому, що вони перші стали (з 1625 р.) публікувати популярну серію видань, призначених для розповсюдження історично-географічно-політичних знань. З 40 маленьких книжок цієї серії експоновано Іспанію, Богемію, Угорщину й Росію чи Московію 1630 р.

Зовнішньою оздобністю й правильністю (хоча меншою, ніж у Плантена) відзначаються також видання латинських класиків невеличкими книжками: Цицерона, Сенеки, Тацита, які теж виставлені в вітрині. Обік із ними розгорнутий величезний фоліант арабсько-латинського словника Голя, виданий Бонавентурою й Абрагамом у 1653 р., свідчить, що Ельзевіри не обмежувалися на улюбленому Кешеньковому форматі книги.

При експозиції ельзевірів ми керувалися також бажанням показати всі видані ними друкарські марки — орел, глобус, філософ під деревом, перевитим виноградом (девіз *pop solus*) і Мінерва під маслиною (девіз: *ne extra oleas*). Тому до перелічених вище видань додано: „*De usuris liber*“ Кавдія Салмазія (про лихварство), 1638 р.; „Подорож герцога де-Рогана“, виданий Луї Ельзевіром французькою мовою в 1646 р. і „*Thatrum historicum*“ Христіяна Матьє, 1648 р. — перше видання морально-історичної праці данського професора теології.

Одночасно з Ельзевірами працював у Лейдені Іоганн Мер, який більш-менш вдало імітував ельзевірівські видання форматом і темами своїх книжок. Відмітимо, наприклад, його „Держава Голяндія та її міста“, 1630 р., „Держава Московія та її мі-

Інші голяндські
видавництва.

ста“ (обидві на штиб згаданої вище серії), „Сенека“ 1621 р., „Виникнення держав і князівств“ Томи Аквіната, 1643 р.— всі книжки маленького („жилетного“) формату з різаними на міді фронтиспісами. Тут же виставлено книжку амстердамського видавця Якова van Meurs, „Історія нашого часу“ Адольфа Бракелія, 1659 р., з низкою різних портретів видатних сучасників, серед яких і Богдан Хмельницький — *cosacorum dux generalis*.

**Друкарство
в XVIII сторіччі.**

Великі друкарні XVI ст. працювали на міжнародній ринку, що полекшувалося майже виключним пануванням латинської мови в *respublica litterarum*. В XVII ст. голяндські видавці також мають на увазі головним чином закордонного споживача книги. Однак помітний зріст національних культур примушує вже їх, пристосовуючись до смаку й вимог покупця, друкувати важливішими європейськими мовами; наприклад, Ельзевіри з приблизно 1600 опублікованих ними видань, 968 друкують латинською мовою, 44—грецькою, 126—французькою, 32—голяндською, 11—німецькою, 10—італійською і т. д. Як відомо, в Голяндії ж друкувалися замовлені Петром В. російські книги, що їхні зразки виставлені в іншій вітрині. Проте, вже наприкінці XVII ст. значіння Голяндії, як великого міжнароднього книжкового осередку, занепадає одночасно з її загальним економічним занепадом.

Головне досягнення XVIII в. у галузі друкарської справи є поява розкішно оздобленої й ілюстрованої книги. Відповідний відділ Музею ще мало розроблений з огляду на величезну кількість ще не виявлених по основних фондах матеріалів. Із експонованих у Музеї книг, що характеризують художню книгу XVIII—початку XIX в. зазначимо перш за все *Fables choisies* Лафонтена, vol. I—IV, Paris, de l'imprimerie de Charles-Antonie Jambert, 1775. Це розкішне видання, в якому всі байки ілюстровані офортами в лист, мальованими звісним рисовником тварин J. B. Oudry (1686—1755) та різаними на міді С. N. Cochin'ом-сином, найталановитішим в цій славній родині різбарів, J. J. Flipart, Le Grand, Vaquoy, Aubert, Ouvrier, Gallimart та низкою інших. Досягненням у галузі шрифтів є праця Фурніє молодшого, винахідця типометрії, репрезентована мініатюрним виданням M. Tullius Cicero, *De officis ad Marcum Filium*, Paris, J. Barboz, 1773. Книжка розміром 8×6 см.; мікроскопічні лі-

тери, що ними вона друкована, різав Фурніє. Але особливих успіхів у розумінні утворення великої різноманітності чітких і гарних шрифтів, досягає в ці часи італієць Джамбаттисто Бодоні. Підсумки його довгої праці над шрифтами видані в двох томах його *Manuale Typographico*, Parma, 1818. Обік з цим чудовим виданням уміщено в Музеї „*In funere Caroli III Hispaniae Regis Catolici Oratio*, Parma“, 1789, як зразок книги, друкованої шрифтами Бодоні.

Ми обмежуємося тільки на цих небагатьох вказівках, щоби перейти до наступного великого розділу стародруків—до праць слов'янських друкарень, які вживали кирилиці, глаголиці, а згодом „петровського гражданського шрифту“. Цей розділ має своїм завданням демонструвати розвиток головним чином українського й російського друкарства.

§ 2. РОСІЙСЬКЕ-УКРАЇНСЬКЕ ДРУКАРСТВО.

Серед експонатів, призначених для **Глаголичні книги.** монстрування розвитку російського та українського друкарства, окрему групу складають книги, надруковані глаголицею. Генетично незв'язані з російсько-українською книгою, глаголичні видання доповнюють загальну картину слов'янського друку, самою обмеженістю свого розповсюдження ілюструючи остаточну перемогу кирилівського шрифту, який виникає пізніш за глаголицю й лежить в основі сучасної „гражданки“.

Глаголиця, як відомо, попереджує т. з. кирилівське письмо не тільки в рукописах, але й у друкованих виданнях: глаголичний римський служебник з'являється вже року 1483, в той час, як перші кирилівські видання Феоля відносяться лише до 1491 р. Однак після 1508 р., протягом двадцятиріччя, ми не зустрічаємо жодної книги, друкованої глаголицею. Навіть з 1527 р., коли знову виходять глаголичні книги, їхнє видавництво локалізується лише в двох центрах: Венеції та Фіюме (Р'їка), а з XVII ст. — майже виключно у Римі. Проти кирилівської книги, глаголична вже в XV ст. обслуговує надзвичайно вузьке коло слов'янських народів і коли в дальші століття не зникає остаточно, то, головним чином, завдяки певним політичним міркуванням Римської курії, що штучно підтримує її існування (видавнича діяльність францисканців і Пропаганди).

У Музеї виставлено глаголічні книжки з 1527 р. Натурально, вони мають переважно церковний характер. Значимо Місал, виданий року 1527 у Венеції друкарями Франческо Бідоні й Матео Пазіні (сучасна оправа цієї книги вкрита пергаментними листками глаголічного церковного рукопису XIV в. хорвацькою мовою); Хорватський місал за звичаєм католицької церкви, Рѣка (Фіюме), виданий єпископом Шимуном Кожечичем 1531 р., з численними ритинами на дереві; Псалтирь розложен чрез седмицу с уставом чина временного, Венеція, 1561 р.; Дивкович, Наук карстиански, Венеція, 1630 р., з оправою, вкритою рукописом XV в.; Левакович, Исправник за ереси, Рим, 1635 р.

Всі ці книги, так само як і низка інших тут незгаданих, були придбані відомим славістом проф. Кухарським, переважно в Далмації, та вступили до ЦНБ разом зі всією бібліотекою цього вченого.

Книги кирилицею друквані в Італії. Венеціанські друкарні, що в XVI ст. почали південним слов'янам глаголічні церковні книги, рано починають друкувати й кирилицею. Вкажемо, наприклад, Службове євангеліє початку XVI в., з художніми ініціалами циноброю; від цього видання залишилося в ЦНБ, на жаль, всього кілька листків, на яких читаємо цікавий запис: „Марко Адамов от Софіа придаде сіє Євангеліє у святий монастирь више села дочрославци да служит за него за душа и за родитель его“. Так само невеликими уривками та титульними сторінками представлені теж венеціанські—Октоїх, 1536 р., Літургія, 1527 р. та інш.

Франциск Скоруна. Однак ці видання, очевидно, залишилися осторонь від загального розвитку слов'янського друкарства¹⁾. Так само майже безслідно пройшла видавнича діяльність краківського друкаря Швайпольта Фіоля, що про нього згадано вище, у відділі інкунабул. Тому починаємо демонстрування російсько-українського друкарства празькими виданнями Франциска Скоруни, з яких у відповідній вітрині маютьяся: Книги Моисеевы бытъя, Исход, Числа, второго закону, з загальним

¹⁾ Деякий вплив венеціанських друкарень та Фіоля позначається на віленських виданнях 80-х рр. XVI ст, Див. Книга в России, I, сторінка 95.

вихідним листом: „Біблія руска выложена доктором Франциском Скориною из славнаго града Полоцка“, 1519 року; „Притчи Саломона Царя“ 1517 р. і „Еклесиястєсь Царя Саломона“ 1518 р., ілюстровані ксилографіями.

Проте, між Скориною й нашим першим друкарем Іваном Федоровим теж маємо нічим не заповнену прогалину. На жаль, діяльність Федорова у Москві, Заблудові й Львові в Музеї не представлено відповідними виданнями. Маємо тільки видану ним славетну Острозьку Біблію — один примірник з вихідним листом 12 липня 1580 року, другий — 12 серпня 1581 р. Тут звертаємо увагу на шість шрифтів, що ними надруковано Біблію, ксилографію титульної сторінки, герб князя Острозького й друкарський знак Івана Федорова.

Сліди діяльності першодрукаря в Острозі залишилися у вигляді друкарні, що продовжує працювати й після його відходу. Зразок острозького видавництва репрезентований у вітрині книгою „Отпись на листъ въ Бозѣ велебнаго отца Ипатія Володимерского и Берестейского епископа“ 1598 р., безпорівняно слабшою у друкарському відношенні, ніж Біблія, без колонтитулу, пагінації, ініціалів, цинобри.

У той час, як І. Федорів засновує друкарство у Львові й Острозі, його сподвижник Петро Мстиславець теж саме робить у Вільні. Маємо, на жаль, не його власні видання, але публікації заснованої ним друкарні Мамонічів: „Статут великого князтва литовского“, 1588 р. („первая книга относительно свѣтского содержания, напечатанная на славяно-русскомъ языкѣ“), цікавий своїм незвичайним для кириловських тогочасних видань курсивним шрифтом, та Часословець 1617 р. — здається, остання публікація Мамонічів. З віленських видань відмітимо ще „Молитвы повседневные“ вид. Братською друкарнею в 1596 р.

Друкарні кн. Константина Острозького та Мамонічів зникають уже напочатку XVII ст. Зате львівське друкарство, обов'язане своїм виникненням тому ж Федорову, продовжує розвиватися. Друкарське майно Федорова в XVII в. перебуває у руках львівського братства, з видань якого в музеї

експоновано Шестодник 1689 р. Геть оздобніші книги видає в тім же Львові, починаючи з 30-х рр. Михаїл Сльозка. У Музеї демонструємо його „Тріодь цвѣтную“, 1642 р., з численними ритинами, різаними ще 1630 р. для одноіменного Київського видання, та „Ключъ разумѣнія“ Іоанікія Голятовського, 1665 р. На звороті титульного листка останньої книги знаходимо герб „ихъ милостей пп. Желиборских“ і епіграму.

Але головним центром українського друкарства XVII в. є, звичайно, не Львів, а **Стратинське видавництво.** Київ, де з 1617 р. починає функціонувати друкарня Київо-Печерської Лаври. Одна ця друкарня генетично зв'язана зі Львовом—через посередництво стратинського видавництва Балабанів. Ось чому перед київськими виданнями вміщено у вітрині єдині дві книги, що вийшли у Стратині: „Божественная лѣтргія“ 1604 р. та „Молитвенникъ или требникъ“, 1606 р., оздоблені фігурними ксилографіями, гербом єпископа Гедеона Балабана, заставками й ініціалами „у стилі Ренесансу в польсько-італійській інтерпретації“.

Друкарство у Київі. Стратинську друкарню Федора Юр'євича Балабана було, очевидно, придбано архімандритом Київо-Печерської Лаври Єлісеєм Пленецьким. Київське видавництво, що почалося року 1617 Молитвенником, представлено в Музеї численними зразками. Зазначимо тільки експоновані у вітрині Служебникъ, 1620 р., багато оздоблений заставками, кінцівками, фігурними ініціалами й циноброю; „Лейтургаріон“ 1629 р. виданий за Петра Могили „ієромонахом Тарасієм Земкою, проповідником і ісправителем у типографії“ з ритинами Стефана Беринди; Постанова от его царского величества зъ войскомъ Запорожскимъ року, ахнА (1659) і Синопис или краткое собраніе отъ разныхъ Лѣтописцевъ о началѣ славяно-россійскаго народа, 1678 р.—Загальна кількість київських видань XVII в. у Ц. Н. Бібліотеці доходить до трьох десятків, з яких значну частину можна віднести до розкішних.

Із другорядних осередків друкарства XVII **Другорядні друкарні.** в. репрезентовані в Музеї: Кутейно, Могилів, Чернігів. З кутейнських видань назвемо Гісторію альбо правдивое выписаніе святого

Іоанна Дамаскина о житїи святых преподобных отец Варлаама и Іосафа, 1637 р. і дуже цінну з лінгвістичного боку книгу „Лексіконъ славенороскій, именъ толькованіе Всечестным отцемъ кир Памвою Берындюю... згромаженный“, 1653 р.— З могилевських стародруків демонструємо „Перло многоцѣнное“ 1699 р., видане Максимом Вошанкою, де звертає на себе увагу слов'янська транскрипція латинського motto: Ѹбѣ дивинѸм иллимінаціо, ибѣ тацет поетарѸм шкондаціо *).—Нарешті, Чернігів представлений дуже цікавим примірником Руна орошенного, 1696 р., з присвятого Мазепі. У нашому примірнику прізвище Мазепи пильно витерто й замінено вписаним рукою прізвищем нового гетьмана—Скоропадського. Для історика культури деякий інтерес має також сучасний запис на книзі: „сія книжица глаголемая руно орошенное узялъ я ніжайшіи по умертвіи золотора Власовского покойнаго Іоанна; у жены его Марїи, за недоплату мнѣ за наученіе сина его Симеона рубля“.

Московське друкарство. Що-до московського друкарства XVII в., то малося на увазі дати загальне про нього уявлення на прикладах видатніших видань того часу. Сюди відноситься в першу чергу, „Ученіе и хитрость ратнаго строенія пѣхотныхъ людей“, 1647 р., з різаними на міді таблицями й таким же фронтиспісом за малюнком Благушина. Це перша книга світського змісту, видана в Москві. За нею пішла „Грамматика славянская“ Мелетія Смотрицького, 1648 р. і „Уложеніе, по которому судъ и расправа во всяких дѣлахъ въ Россійскомъ государствѣ производятся“, 1649 р.

Обік із цими єдиними представниками світського друку XVII в., виставлені деякі світські видання початку XVIII ст., які надруковані теж церковно-слов'янськими літерами й не стоять у жодному звязку з розвитком „гражданського“ друку петрівських часів. З цієї групи відмітимо „Арифметику, сирѣчь науку числительную“ Леонтія Магницького, 1703 р. і Букварь Федора Полікарпова, 1701 р., розгорнутий на відомій ритині, що ілюструє тогочасне життя школи („апологія розги“).

¹⁾ В інших відомих примірниках цей текст дається у латинській транскрипції, див. Пекарський, II, 18.

Що-до книг церковного характеру, то ми обмежилися лише експозицією першого московського видання Біблії, 1663 р., що повторює Острозьке видання 1580 р., ілюструючи таким чином залежність московського друкарства від українського в XVII ст., а також чудового фоліанту—Історіи и повѣсти Іоанна Дамаскина о Варлаамѣ пустыннжителѣ и Іоасафѣ царѣ Индійстѣмъ, 1681 р. В цій книзі приваблює увагу титульний лист, різаний на міді Симоном Ушаковим, найкращим, на думку Ровинського, російським різбарем XVIII в. Окремо відмітимо видання анонімної розкольницької друкарні—Святци, 1648 р., незвичайно малого формату, in-16°—вірний для тих часів показчик нелегальности книжки!

З ім'ям Петра I звязаний новий період розвитку російського друкарства. В той час, як Україна, пригнічена суворим гнітом царської й церковної цензури, продовжує видавати виключно книги духовного змісту або підслесливі „похвальні слова“ російським самодержцям (виставлені: Патерик, 1702 р., Новий Завет, 1741 р. та вірші префекта Київської Академії Козачинського на честь Єлізавети Петрівни, 1744 р.¹⁾, в Голяндії, згодом і в Москві та Петербурзі (в останньому—з 1711 р.) з'являється ріжноманітна література, переважно перекладова, чисто світського змісту. З великого зібрання петрівських видань, що маютьсѣ в Ц. Н. Бібліотеці, демонструютьсѣ: *Gloria Triumphorum et Triumphorum*. Слава торжествъ и знаменъ Побѣдъ“, Амстердам, 1700, з надзвичайно рідким зображенням Петра на мідній ритині²⁾; Символи и Ємблемата, надруковані Копієвським року 1705 в Амстердамі, у Вет-

¹⁾ Наводимо частину титулу цієї дуже рідкої книги: Августѣйшей непобѣдимой императрицѣ... Елисаветѣ Петровнѣ... благополучнѣйшаго отъ давнихъ лѣтъ всѣмъ проведѣлннаго въ прародительскую свою отчину Богоспасаемый градъ Кіевъ съ любезнѣйшимъ ея племянникомъ и наслѣдникомъ... Е. И. Высочествомъ... Петромъ Ѳеодоровичемъ купно съ обрученною невѣстою Его Е. И. В. Великою Княжною Екатериною Алексѣевною пришествія... трегубымъ діалектомъ сложенными риѣми привѣтствуетъ... православная Академія Кіевская. 1744 года.—Вірші надруковані ц.-слов'янською, латинською та польською мовами ієромонахом М. Козачинським, „Кіевскія Академіи префектомъ, учителемъ філософи“.

²⁾ Пекарському, II, 24, відомий тільки один повний примірник цієї книжки; наш примірник є другий цілком повний.

стенія; Політіколѣпная апотеозисъ, 1709 р., в якій автори — Лопатинський, Турбойський та ин. улесливо вихваляють полтавського переможця; Історія объ орденяхъ, 1710 р., одна з небагатьох петрівських книг ельзевірівського формату, з фронтиспісом і ритинами в ельзевірівському ж дусі; Географія генеральная. Варенія, в перекладі Ф. Полікарпова, 1718 р.; складений і надрукований тим же Полікарповим року 1704 Лексиконъ тринаязычный: Інструкція о морських артикулахъ и кригесърехтахъ, 1716 р.; Календарь или мѣсяцословъ на лѣто отъ Р. Х. 1722, 1721 р.; Книга система или состояніе мохаммеданскія релігій, 1722 р.; Правда воли монаршей, 1722 р., видана в Москві слов'янськими літерами; нарешті—кілька петрівських указів.

Перелічені книги досить повно ілюструють стан і характер друкарства за Петра I, дозволяючи одночасно освітити діяльність видатніших робітників книжкової справи за цієї доби—Копієвського, Федора Полікарпова та інш.

За наступників Петра I друкарство дістає різко позначеного двірського характеру. Найкращі твори друку з'являються тоді в звязку з описами коронацій та врочистих святкувань російських самодержців; серед виданих книг превалюють різні оди, врочисті промови та акти державного характеру. З сили матеріалів, що сюди відносяться, в Музеї експоновано „Опісаніе коронаціи“ Ганни Іоанівни, 1730 р., визначні ритинами Вортманна, Еллінгера та інш.; „Трактатъ между ея Імператорскаго Величества Всероссійскаго, и шахова Величества Персицкаго“ 1732 р., з паралельним текстом російською й німецькою мовами; „Военное состояніе Оттоманскія Імперіи“, графа де-Марсильлі, 1737 р., з гарними візерунками, різаними Соколовим; „Рѣчь къ... Государынѣ Аннѣ Іоанновнѣ“... з приводу замирення з Турцією. 1740 р.; „Селевкъ“ опера, виставлена в день коронації Єлізавети, „сочиненіе доктора Іозефа Бонекки флорентинца, стихотворца Е. І. В., 1744 р. і Коронація Єлізавети Петрівни, видана при Академії Наук року 1744. В останній книзі звертає на себе увагу портрет Єлізавети, зроблений „чорною манерою“ Штенгліним, та сила інших ритин ліпших тогочасних різбарів — Вортмана, Соколова та інш.

Найкращим видавництвом цих часів і, „Вік Катерини“. взагалі, всього XVIII ст., є, безумовно, Академія Наук. Одеська ЦНБ має майже повний комплект видань Академії XVIII віку. Серед них деякі відзначаються особливою оздобністю й заслуговують окремої згадки. Такі, напр., Описаніє Сибирскаго царства, Герарда Фридриха Міллера, 1750 р.; „Римская Історія“ Ролена в перекладі В. Тредьяковського, 1761 р., „Ода ...Екатеринѣ Алексѣевнѣ ...на день рожденія Ея“ Ал. Сумарокова, 1764 р. і багато інш. З періодичних видань Академії виставлено книжку першого російського журналу од 1755 р.—Ежемѣсячныя сочиненія къ пользѣ и увеселенію служащія, а також „Трудолюбивую Пчелу“ 1759 р., вдруге видану Академією року 1870.

Нарешті, щоб ілюстровати плазування перед „Сильними мира сего“ та пригніченість навіть видатніших людей того часу, встановлено дуже рідку книгу, що була опублікована Академією й має таку характерну назву: „Ода Екатеринѣ въ новый 1764 годъ всенижайше поздравляетъ всеподданнѣйшій рабъ Михайло Ломоносовъ“.

За Катерини II, в звязку з указом про вільні друкарні, помічається деякий розквіт книжкової справи. Цей факт ілюструється різноманітністю тогочасних друкарень. Для Музею відібрані в одному—двох примірниках видання Академії Наук, Сухопутного Кадетського Шляхетського Корпусу, „Корпус чужестранных единовѣрцев“ Компанії Типографіческой (Новиков), Московської університетської друкарні (орендар—Новиков), друкарень Мейера, Шнора та інш. ¹⁾.

На межі XIX в. стоїть гарне видання Оди Суворову, 1799 р., оздоблене ритинами славетного Уткина (перехід Суворова через Чортів м.ст, титул) ²⁾.

¹⁾ В близькому майбутньому передбачається поповнити відділ російської книги XVIII в. низкою рідких видань провінціального та поміщицького друку. Воронцовський фонд ЦНБ є багатий кладезь таких книг. Зазначимо мимохідь, як зразок рідкої книги, експонованої саме через свою рідкість, Описаніє моря Каспійскаго и устья рѣки Волги, Соимонова, 1731 р., іп. - 1^о. Видання це збереглося, здається, в єдиному примірнику (див. Ю. Витовт, № 610).

²⁾ Наш примірник має автограф Державина (присвята гр. Воронцові).

§ 3. ROSSICA — UCRAINICA.

Перш ніж закінчити опис відділу друкованої книги вважаємо за необхідне зупинитися ще на одній групі експонатів, які не мають безпосереднього зв'язку з історією книги, але знайшли собі місце в нашому Музеї завдяки своїй історично-бібліографічній цінності. Маємо на увазі західно-європейські видання XVI—XVII вв., присвячені Україні та Московії—так зв. *Rossica — Ucrainica*. Відокремлення цих видань в особну групу пояснюється зазначеним у своїм місці завданням Музею—поруч з картиною послідовного розвитку книги, дати матеріал для ілюстрування окремих моментів історії культури й класової боротьби. З цією метою виділено, крім згаданої, низку інших груп—*Polonica-Ucrainica*, відділ видань доби В. Французької Революції то-що, які, з причини своєї обширності, вимагають цілком окремого розгляду.

Що-ж до *Rossica — Ucrainica*, то вже один тільки перелік деяких видань, які сюди входять, дає уявлення про цінність цієї групи.

Перш за все відмітимо колекцію видань подорожи Герберштейна. Найкраще з них—це *Moscovia der Hauptstadt in Reissen durch Hern... Herberstein, Wien, Michael Zimmermann, 1557 р.*, перевірене самим автором, з чудовими розмальованими й золоченими ритинами. Не менш рідким є перший і єдиний італійський переклад цього твору—*Commentarii della Moscovia e parimente della Russia, Venetia, 1550 р.* Ксилографії цього видання копійовані в зменшеному вигляді безпосередньо на дошки з ритин німецького оригіналу; тому всі предмети, що на них мальовані, повернуті у протилежний з оригіналом бік. Гарні видання також—латинською мовою—*Rerum Moscovitarum Commentarii, Антверпен, I. Steelsius, 1577 р.*, та німецькою—*Moscoviter wunderbare historien, Basel, 1567 р.* Крім того, твір Герберштейна входить у склад різних збірок XVI—XVII вв., що теж у нас є. Ледве чи треба вказати, що всі ці видання Герберштейна надзвичайно рідкі; віденське 1557 р., наприклад, навіть не зустрічається, за словами Аделунга, в кращих бібліографіях.

Не гірше представлені в нас і видання „Московії“ Антонія Поссевіна. Відмітимо кельнське видання 1595 р., в яке,

поруч із „Московією“, входять і інші твори цього автора; італійський переклад, зроблений Джіованбаттісто Поссевіно й надрукований у Benedetto Mammarelli, в Феррарі, року 1597; Віленське видання 1586 р., в якому, крім „Московії“, знаходимо низку актів, відчитів, листів, зв'язаних з діяльністю Поссевіна в Польщі й Московії. Останні два видання належать до дуже рідких.

Далі, своєю особливою рідкістю заслуговують уваги: Martini Broniovii de Biezdzfedeae, Tartariae descriptio etc., Кельн, 1595 р. ¹⁾; Wunderbare erschreckliche unerhörte Geschichte und warhaffte Historien, nemlich des nechst gewesenen Grossfürsten der Moschkaw Joan Basilidis Leben, durch Heinrich Röteln zu Sagan, 1596 р., з цікавою ритиною циноброю (Грозний, бояри, духівництво); La description du Royaume de Pologne et pays adiacens Блез де-Віженера, Paris, J. Richer, 1573 р., і мапами Польщі, України й Московії; Of the Russe Commonwealth, London, 1591 р.—перше англійське видання славетного твору Флетчера, що наробило багато клопоту англійським купцям, які домагалися навіть знищення цієї небезпечної книжки.

Багацько творів XVI і раніших віків про Україну й Московію надруковано по різних збірниках, з яких згадаємо *Regum Moscovitarum auctores varii unum in corpus primum congesti*, Франкфурт, у нащадків Вехелія, 1600 р., де знаходимо твори Павла Джовіо, Іоганна Фабра, Клементя Адама, Олександра Гваньїні, Іоганна Пісторія, Тильманна Бреденбаха, Павла Одерборна, Рейнольда Гайзенштайна та інш., а також указаний вище збірник Баттиста Рамузю, *Delle navigationi e viaggi*, Венеція, у Джунта, 1550 р., де зібрані подорожі Марко Поло, Іосифа Барбаро, Контаріні, Плато Карпіні, Герберштайна, Себастьяна Кабота, Альберта Кампензе і т. и. До цієї ж категорії збірників відносяться зазначені в своєму місці ельзевірівське видання *Russia seu Moscovia* та мерівське—*Respublica Moscovia et urbes* (auctore Voxhornio), 1630 р.

З творів XVII в. вкажемо тільки *Iter in Moschaviam Augustini liberi baronis de Mayerberg, s. a.*, та французьке видання—*Voyage en Moscovie*, Leyde, 1688; *Description d'Ukraine par le sieur de Beauplan*, Rollen, Jacques Caillone, 1660 р.,

¹⁾ Аделунгові невідомо; див. його *Reisen*, I, 315.

з цінною мапою України; *La Relation de trois ambassades* (Карлейля), Amsterdam, Jean Blayuz, 1669 р.—видання, невідоме Аделунгові; *Relation de tout ce qui regarde la Moscovie*, Paris, Denys Thierry, 1687 р.; *Relatio* Адольфа Лізека, секретаря австрійського посольства 1675 р., Зальцбург, J. B. Mayr, 1676 р.; *Johan. Straussens Reisen* (1668—1670 pp.), Amsterdam, Jacob van Meurs, з цінними ритинами, що ілюструють заколот Разіна, а також французьке ілюстроване видання тієї ж книги в перекладі Гланія, 1720 р.; *Margeret, Estat de l'Empire de Russie*, 1669, передруковане року 1821; *La Religion ancien et moderne des Moscovites*, з ритинами Б. Пікара, Амстердам, де-Лорм, 1698 р., та аналогічне кельнське видання; *The present state of Russia* Самуеля Коллінза, лейб-лікаря Олексія Михайловича, Лондон, 1671 р., і французький переклад—Париж, Barbin, 1679 р., з ксилографіями L. Coffin'a; *Viaggi di Moscovia degli anni 1633, 1634, 1635 e 1636 pp.*, Viterbo, 1658 р., де вміщено подорож Олеарія та анонімну працю *Del serenissimo Re Alessio ditto il Pio*—виключно рідке видання; Кояловича, *De rebus anno 1648 et 1649 p. contra Zaporovios cosacos gestis*, Vilne, 1651 р.; *Legatio Polono-Lithuanica in Moscoviam descripta a teste occultato Bernhardo Leopoldo Tappero*, Нюрнберг, 1689 р., та низку інших творів (Ізбранда, Ньюштадта, Невілля, Старовольського, Міхалона Літвіна то-що), в дуже рідких виданнях, іноді зовсім невідомих бібліографам.

Але при експозиції тих чи інших книжок ми керувалися не ознакою їхньої рідкості, але наявністю ілюстраційного матеріалу. З культурно-історичного боку, ритини, що ними оздоблені книги Мейерберга, Герберштайна, Стрьюса, Коллінза то-що, мають великий інтерес.

Відділ друкованих видань, не зважаючи на його, порівнюючи, значні розміри, не можна ще вважати за цілком закінчений. Необхідно його довести, перш за все, до нашого часу шляхом добору найкращих і найбільш показових видань XIX—XX вв., що могли б схарактеризувати новітні досягнення друкарського мистецтва; необхідно також значно поширити групу експонатів XVIII ст. Нарешті, з метою більш загострити увагу на розвитку української книги, треба чітко відокремити й поповнити відповідний відділ новими матеріалами.

VI. Відділ графіки.

Графічні матеріяли Одеської Ц. Н. Бібліотеки знаходяться ще в стадії виявлення й розробки. Проте вже тепер колекції, зібрані в цьому відділі, уявляють значну демонстраційну й наукову цінність. На жаль, недостатність устаткування тут більш, ніж в якому-небудь іншому відділі, перешкоджає розгорнути його цілком задовольняюче. Отже, при даному стані відділу, можемо дати лише побіжну характеристику деяких його частин, головним чином — карикатур.

Кількість карикатур у Музеї, чи то в збірниках, чи то окремими відбитками й листами, досягає понад 3.000. Найранші карикатури, що в нас маються, відносяться до XVII ст. Це — збірка гугенотських шаржів на політичних і церковних діячів доби Луї XIV, що брали участь у відміні Нантського едикту. Вони були видані в 1691 р. у Голяндії під назвою *Les Heros de la Ligue ou la Procession Monacale conduite par Louis XIV pour la conversion des Protestants de son Royaume, Paris (sic!), Pierre Peters, 1691 р.* Знаходимо тут карикатури на єпископа Реймського („осел, увінчаний мітрою“), єпископа Паризького, з обличчям ловеласа-розпутника („більш приятель дам, аніж папи“), канцлера Ле Тельє, Лувуа, де-Буффлера, Маріньяка, М-те де-Ментенон та інш. Карикатури виконані всі чорною манерою, попереджуються різким сонетом, що починається словами: „падлячі куртизани, полохливі гнобителі“... Збірник уявляє велику рідкість, бо королівські емісари ретельно нищили його скрізь, де його можна було захопити.

Однак основним ядром нашої колекції є карикатури віку XVIII — поч. XIX, переважно англійські, яких намічується біля 2000 аркушів. Це єдине в своєму роді зібрання творів славетних карикатуристів Джильрея, Роуландсона, Круїкшанка, Бенбері та інш. Значна їхня частина падає на добу Вел. Франц. Революції й Першої Імперії й відбиває так внутрішню боротьбу в самій Англії, як і шалену атаку „твердолобих“ XVIII в. проти революційної Франції. Особливий інтерес мають карикатури останньої категорії. Відмітимо, наприклад, карикатуру Джильрея від січня 1793 р.: три голодні французи виривають один в одного схудле жабенятко, а під їх ногами миша святкує загибель kota, що зди-

хає з голоду, в той час, як обік ситі, повнокровні англійці уписують біфштекс, п'ють сметанку і т. и. Під першою частиною картини дається список французьких (54.090 чоловік) і союзних (690) втрат під Жемаппом, з іронічним написом: „Французькі перемоги“; під другою частиною — патріотичні вигуки: „боже, хорони короля! Керуй, Британія! Король і конституція — назавжди“ і т. и. Вся карикатура має назву: „Французьке щастя, англійські злидні“. Багатше змістом друга карикатура — од лютого 1793 р. — „Апогей французької слави“, з іронічним зауваженням: „Релігія, справедливість, порядність та всі інші страховища емансипованого розуму — геть відціля“. На першому плані — шибениця („стовп свободи“), на якій в непристойній позі сидить якобінець, топчучи ногами повішаних попів; далі, на лихтарі, висить черниця; обік — гільйотина, з-під якої падає голова скараного короля, та Собор Паризької богоматери, що палає оддаля. Ввесь цей жахливий ансамбль увінчано розп'ятою дитиною, яка промовляє: „*Voilà, messieurs*“. Така є, в ракурсі, картина всієї Революції, як її уявляв собі художник, що віддав свій видатний талант на послуги чорній реакції та англійському шовінізмові.

Цей художник підписував всі свої карикатури словами *Gillrey. fecit pro bono publico* — Джильрей намалював для суспільного добра, — і не може бути сумніву в тому, що його твори відіграли немалу роль у відповідній обробці англійської суспільної думки проти Революції.

Хоча й неприступні середньому англійському обивателю своєю високою ціною, карикатури діставали широкої звісности завдяки виставкам у вікнах видавництв — факт, що чудово ілюструється одним із аркушів нашої колекції, де намальовано величезну, всю заставлену карикатурами вітрину відомого видавця джильреєвських творів Гемфрі, перед якою бачимо великий натовп глядачів.

„Найбільший з англійських карикатуристів і мабуть зі всіх карикатуристів нових часів“, як зве Джильрея Райт (*A history of caricatur and grotesque*), — відгукався на всі важніші події Революції. Так, напр., процес і скарання Луї XVI викликали появу низки його творів, в яких революцію намальовано чорними фарбами та її діячів — породінням пекла, в той час як короля виведено в сяйві мучеництва.

23 січня 1793 р. Джилрей видає карикатуру: „Пекельний шабаш або вбивство Луї“, де всю церемонію страти виконують біси, і вони ж оточують гільйотину в уніформі національних гвардейців. 16 лютого 1793 р. він малює карикатуру на ту ж тему—„Кров короля, що закликає до помсти“, в якій дуже вдачно розв'язано конструктивну проблему включення великого тексту в саму картину, без порушення її органічної цілності. 26 лютого знову видає карикатуру, присвячену судові й смерті короля: кат, з обличчям Пилипа Орлеанського замахнувся сокирою над головою Луї XVI, що стоїть навколішках; Робесп'єр, одягнений перекупкою риби (poissarde), підставляє кошик, готуючись прийняти стяту голову в той час, як королева та дофін благають милосердя.

До категорії карикатур, що виховували англійську публіку в зненависті до Революції, відноситься також малюнок, виданий 26 лютого 1794 р., що з'ображає якобінця (à Paris beau) та якобінку (à Paris belle), як хижі, огидні створіння. Хай живе Республіка, хай загинуть всі тирані! геть релігію! святів! — вигукує якобінець,—крови! смерти! на лихтар! на гільйотину! і т. д.—каже відповідний напис до карикатури парижанки.

З того менту, як Англія стала до відвертої боротьби з молодогою республікою, потік злобних карикатур проти ворога ще збільшується, але їхнє попереднє соціальне зафарблення тепер здебільшого поступає місця національно-шовіністському. Відмітимо з цієї групи карикатури „Наступний жах французької навали“ (Джилрей, 20/IX-1796) проти переговорів про замирення з французами; „Джон Буль снідає“ (Джилрей, 24/IX-1798), Перемога англійської флоти; „Загин кар єгипетських або нищення революційних крокодилів“, „Джек Тар верхи на французькому citoуєн“, „Нельсон відпочиває зі своїми молодецькими матросами після Нільської перемоги“ (Роулондсона)—останні три карикатури, присвячені поразкам французів в Єгипті—та багато інших.

Сполучення класової й національної зненависті особливо видно на цікавій карикатурі Джилрея—„Руйнація французького велетня“ (1798 р.). Францію тут намальовано у вигляді величезного якобінця, який топче ногами хреста, біблію, вагу правосуддя; в одній його руці—гільйотина,

з написом: братерство, в другій—книга, що на ній читаємо: „Релігія природи, несправедливість, гніт, вбивство, руйнація“. Рука з неба, озброєна британським щитом, посилає блискавку, яка вражає потвору.

Особливим нападам з боку англійських карикатуристів піддав Наполеон, на якого вони дивилися, як на найбільшого й небезпечнішого національного ворога Англії. Наполеонові, якого англійці фамільярно звали Боні (Boney), присвячено десятки карикатур нашої колекції. Такі, напр., „Танок смерти Бонапарта“; „Бонапарт у пеклі“; „Гулівер і Бробдіньяг“; „Бонапарт, повідомлений про перемогу англійців, дає присягу знищити їх до-щенту“; „Бонапарт на шибениці“; „Зелені окуляри або М-ме Тальєн і імператриця Жозефіна, танцюючи голими перед Баррасом у зимі 1797 р.“; „Боні став моралістом“ і багато інш. Можна казати, що жоден важливий факт військової, чи то політичної діяльності Наполеона, чи то звірського або навіть інтимного його життя не був залишений без уваги. Єгипетський похід, спроба десанту в Англію, переговори з Павлом I, Тильзйтська згода, невдачі в Іспанії, хазяйнування Наполеона в Німеччині, заслання його на Ельбу та низка інших моментів наполеонівської історії були глумливо або злобно коментовані Джильреєм, Роуландсоном, Аргюсом, Райтом.

Ще зрачнішої уваги уділяли англійські карикатуристи питанням внутрішньої політики, залишаючись і тут на ґрунті безумовного захисту старого ладу проти „духу революції“ та яких-будь ліберальних віянь. Керівник англійської політики, Пітт, зустрічає з їхнього боку повну підтримку, й жало своєї критики вони неодмінно звертають проти партії, на чолі якої стояли Фокс і Шерідан. Яко приклад, зазначимо карикатуру Джильрея від 8/IV-1793 р. — „Британнія між Сциллою та Харібдою“: між Харібдою східного деспотизму (турецька чалма) і Сциллою революційних, якобінських прагнень (група проводирів лібералів) пливе човен англійської конституції, якому ще загрожує небезпека розбитися о голу скелю Французької Революції; але на стерні сидить Пітт, що твердою рукою направляє човен в далеку, тиху пристань „суспільного щастя“.

В другому десятиріччі XIX в. вже не залишається нікого з видатних карикатуристів революційного періоду, і разом із ними зникає й карикатура, різана на міді. В той

час, як Джилрей, наприклад, був не тільки рисовником, але і різбарем, і його остання карикатура—„Голярня“—різана навіть не за своїм власним, але за чужим малюнком (Бенбері),—нові карикатуристи—тільки рисовники, і нова карикатура—вже є не мідною гравюрою, але літографією.

Принаймні з 20-х рр. XIX ст. зустрічаємо майже виключно літографовану карикатуру, справді, так само розмольовану од руки, як попередня різана. Але ця зміна в техніці репродукування веде за собою появу карикатури не окремими коштовними листами, а цілими серіями, періодичними збірниками, призначеними, завдяки своїй порівнюючій дешевині, до широкого розповсюдження. Таким є, наприклад, періодичне видання *M. Leaw's, Monthly sketches of caricature*—щомісячний аркушик карикатур, що мається в Музеї за роки 1830—1836, а також чудова колекція *Political sketches published by M. C. Lean*, у 12-ти великих фоліантах, де знаходимо понад 800 літографованих політичних карикатур.

Що-до французької карикатури, то вона до 30-х рр. XIX ст. представлена в нас випадково, окремими аркушами при чому має ліберальний, антиклерикальний і антироялістський характер. Повніше репрезентовано карикатуру 40—50-х рр., у першу чергу—творами славетного Гаварні (1804—1866). В Музеї експоновано збірники його побутової та політичної карикатури—*Les Lorettes, Les Fourberies des femmes, Les enfants terribles, Histoire de politiquer*. Великий інтерес мають також карикатури *C. G. Traviés*. Він був творцем популярного карикатурного типа—*Maueux*—червононосого, товстогубого горбача, розпусного піяки і ненажери, до того ж атеїста, а разом з цим—гарячого патріота й шовініста. В цьому типі мистець символізував чванливість і дурість дрібної французької буржуазії, гордої своєю участю в „трьох славних революціях“, а згодом—і своєю ролею зрадника пролетаріята в червневі дні 1848 р. Слідом за Травіє, Гранвіль і Робійяр використали цей тип, щоби заплямувати лицемірство, шахрайство та обмеженість міщанства. Альбом „*Майє*“ виставлено в Музеї, як блискучий зразок соціальної карикатури XIX в.

Окремо треба згадати цікавий твір, що також може бути віднесеним до карикатурного жанру—*Histoire drama-*

tique, pittoresque et caricaturale de la sainte Russie, Paris, 1854, з 500 малюнками Густава Доре (?), різаними на дереві низкою різбарів „нової школи“ за редакцією Сотена. Цей твір концентрує в собі всю зненависть передової Європи проти міжнароднього жандарма, яким була Росія Миколи I. Карикатури на російського „автократора“ та його безголових служників відзначаються особливою дотепністю.

Що-до інших графічних експонатів музею, то ми тільки згадаємо альбом кольорових гравюр Конрада Мартина, Метца, *Imitations of ancient and modern drawings from the Restoration of the Arts in Italy to the present time*, 1798 р.; малюнки Лебрена, різані Жираром Одраном, 1681 р.; гравюри Сильвестра (XVII в.), Helland'a і Gillberg'a (XVIII в.), Pinelli (початок XIX в.); *Histoire de Joseph—офорти de Caylus* за малюнками Рембрандта; *Galerie du Palais Royal*. 1786 р., з офортами Дюкло, де-Лонгейня, Куше, Левассера та інш.; *the Dance of Death* Гольбейна, різане Hollar'ом; збірник портретів XVI—XVII в.в. (Daret); чудові художні літографії за малюнками В. Маддокса—*News of Lansdown Tower* і т. д.

Всі ці матеріяли, як і сила інших, тут не згаданих, ще чекають своєї систематизації й розробки, після чого тільки й можна буде дати повну характеристику графічного відділу.

О. Вайнштейн.

З МАТЕРІЯЛІВ РУКОПИСНОГО ЗІБРАННЯ
ОДЕСЬКОЇ
ЦЕНТРАЛЬНОЇ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ.

3.1
В.И.
Казви
Ленин
или с
Хе
риси
Ленин
бо
верет
р.В.к
Крп
Тума
Види
34.ч
ГОР
—01
СТОС
30а
Кер
вир.
УДЕ
СОО
УМ
30-
30
07
ль
3а
па
—
Н

З ЛІНГВІСТИЧНО-ІСТОРИЧНИХ МАТЕРІАЛІВ ¹⁾.

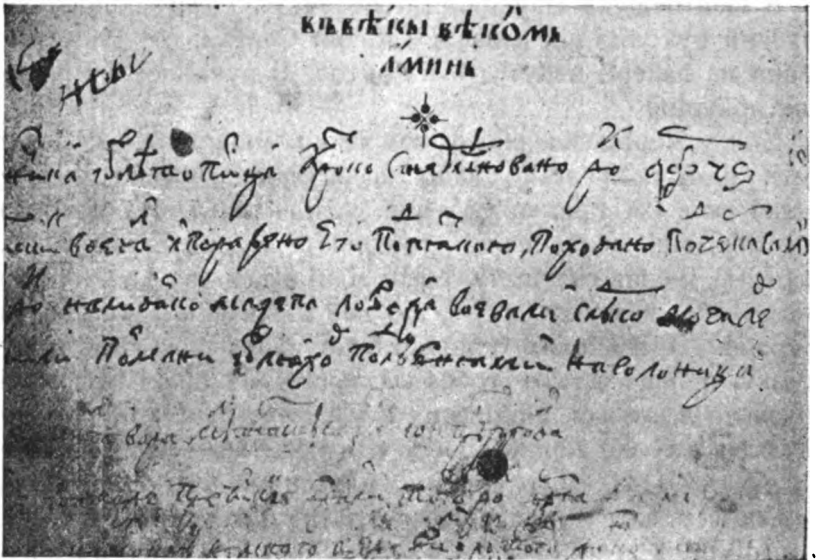
В Центральній Науковій Бібліотеці м. Одеси заховується цікавий рукопис під назвою „Життя Святих, № 196“, писаний на папері, мабуть, у XVI стол. В рукописі 290 великих аркушів.

Хоч у мові зазначеного пам'ятника подибуються деякі риси півд.-слов'янські, напр., середне-болгарське поплутання юсів (за премногоу^а—вин. в. одн. на л. 31а та ин.) або лексичні особливості, але решта язових відзнак і, нарешті, імення святих та географічні назви (днѣпръскую рѣку—6а) вказують на те, що цей пам'ятник написано на Україні. З язових прикмет, що підтверджують нашу думку, перш за все треба зазначити східньо-слав'янські відзнаки *ч*, *ж* зам. сподіваних *шт*, *жд* із *tj*, *dj* (печеру—59, чю жа а—60), повноголосся (морозомъ—10а, у вышегородѣ—114а), ф.ф. чол. р. прикметників на —ого; —ому, —омъ, ж. р. дати, —місц, одн. на—ой (прѣподобному—8а, етого—8а, вѣбудушомвѣцѣ—*ibid.*, правойвѣрѣ—58а та ин.), займенн. тобѣ, собѣ (напр., на 40 л.), нарешті, характерна две сх.-слов. пам'яті заміна ѣ через *e* в таких випадках, як предасть (5), черева (113), що на них уперше звернув увагу Шахматов. Крім перелічених спільно-слов'янських рис, знаходимо в рукописі де-кілька чисто українських особливостей, а саме, зміну *у* на *в* після голосних звуків (чрево *v* годіа—6, нывчить—8), протилежну заміну *в* на *у* (списавъ *у* время—35а), поплутання *ы* та *и* (пріаты—5а, млстину—58, взырай—33а, сыроты—60, аспыды—113), заміну ѣ через *и* (имъ, иси—33а), ф. орудн. в. займ. *кимь*—40.

Але що найцікавіше в цьому пам'ятнику, так це приписка скорописом, яку ми знаходимо на відвороті 60-го л.

¹⁾ З доповіді в засіданні Бібліографічного Семінару при Центральній Науковій Бібліотеці м. Одеси 22 лютого 1926 р.

Через те, що аркуш з боку зрізано, а також через невиразність почерку, всього змісту зазначеної приписки, що ми й подаємо П нижче, зрозуміти не можна, але ясно, що тут іде розмова про смерть одного з учасників подій 1596 р., якого „поражено под Пяткою, поховано под Черкасами“. Можливо, що ця приписка була сучасною згаданим подіям (облога Могилева, бійка біля Солониці „под Лубнями“), але може П списано пізніш із якого-сь „короткого літописця“.

Але як би там не було, навіть і те, що можна зрозуміти на цій приписці, становить історичний матеріал, стверджуючи існування одного з ватажків Наливайка, а саме, Мазепи, що його ймення й знайде читач у 3-му рядку.

В VII т. своєї „Історії України—Руси“ (ст. 237, прим. 2) акад. Грушевський каже, що ймення ватажків Наливайка (Панчохи, Мазепи й Кизима), крім Шаули й Шостака „передані джерелами непевними“. Отже, як ми бачимо, дійсно був такий ватажок Мазепа, і, очевидно, в козацькому рухові кінця XVI в. він відігравав значну роль, бо його ймення згадується на 2-му місці після Наливайка, навіть перед іменням Лободи.

П. Бузук.

ДВА ТОПОГРАФІЧНІ ОПИСИ ПОЛТАВЩИНИ Й ХАРКІВЩИНИ.

I.

Студіювання економічної історії України ледве тільки починається. На цій новій царині можна назвати дуже небагато ймень, хоч всі дані твердо промовляють за те, що намічена лінія студій економісторії України безперечно розгорнеться, зміцніє і дасть видатних дослідувачів. Розуміється, завдання для молодого напрямку сильно полекшиться в міру виявлення все нових джерел.

Серед них видатне місце займають топографічні й статистичні описи різних кутків нашої Республіки. А між ними першими по часові й повноті є описи, що склалися за досить докладним планом, виробленим в свій час Рос. Вільно-Економічним Товариством. В.-Е. Т-во ставило завдання всебічного вистудіювання різних країн Росії за таким розподілом зібраних відомостей: географічне положення губернії, топографія її, мертва й жива природа, село й його промисли, міста та їхні промисли, шляхи то-що. Відомості, зібрані за цим планом, мали не тільки одно теоретичне значіння й ними користались і адміністратори, що серйозно ставилися до справи управління дорученою їм територією і відчували потребу в знанні місцевого краєвого життя, його економічних ресурсів, потреб й т. и. Вдумивий адміністратор гр. Строганов, який був губернатором спочатку Малоросійської губернії, потім Харківщини й Новоросії,—не міг обійтися без певних даних що-до кожного краю, де йому доводилося правити. Такі дані для нього було зібрано в складених за планом В.-Ек. Т-ва топографічних описах Полтавщини від 1806 р. й Харківщини від 1837 р., які збереглися в графовій бібліотеці за № 7879 й № 7878 і разом з нею перейшли до Центральної Науко-

вої Бібліотеки, в рукописному зібранні якої вони в теперішній час перебувають.

II.

Ключ для економічного життя Полтавщини на початку XIX стол. дається в таблиці цін за 1804 р. Вона охоплює предмети сільського господарства: луківництва, скотарства, птахівництва в містах і повітах. По головніших пунктах ціни визначалися в таких цифрах:

Таблиця цін 1804 року.

	Пшениця чт.	Жито чт.	Ячмінь чт.	Овес чт.	Червон. мед. пуд.
Полтава . . .	4.50—5.00	1.90—2.20	1.20—1.50	1.50—2.00	5.00
Повіт . . .	4.25—4.75	1.60—2.00	1.10—1.25	1.30—1.50	4.50
Кременчук . .	4.50—5.00	2.15—2.40	1.35—1.60	1.50—2.00	5.40
Градижськ . .	5.00—5.25	2.05—2.15	1.20—1.40	1.35—1.75	5.00
Повіт . . .	4.25—4.50	2.00—2.05	1.10—1.25	1.30—1.35	4.80
Переясл. . .	4.60—5.00	2.30—2.50	1.30—1.70	1.50—1.90	5.00
Повіт . . .	4.50—4.90	2.14—2.30	1.25—1.40	1.40—1.75	4.80
Миргор. . .	3.70—3.95	1.90—2.00	1.25—1.40	1.20—1.35	3.80
Повіт . . .	3.60—3.80	1.70—1.90	1.20—1.35	1.15—1.20	3.50
Ромен . . .	4.15—5.00	2.05—2.15	1.40—1.60	1.65—1.75	4.50
Глинськ . . .	4.00—5.00	2.00—2.10	1.25—1.35	1.50—1.60	4.20
Повіт . . .	4.00—4.70	1.90—2.00	1.30—1.50	1.50—1.60	4.00

	Віск білий фунт	Віск жовт. фунт	Масло ко- ров'яче фунт	Льонна оля фунт	Масло коно- пляне фунт	Сало яло- вице фунт	Мя'со ялов. фунт	Баранина фунт	Свинина фунт	Пара ин- диків	Пара курей	Пара гусей	Пара качок
	коп.	коп.	коп.	коп.	коп.	коп.	коп.	коп.	коп.	коп.	коп.	коп.	коп.
Полтава . . .	60	50	10	8	6	12	4	3 ¹ / ₂	3	80	20	40	25
Повіт . . .	55	40	6	7	5	11	3	2	2	60	18	36	20
Кременчук . .	65	60	10	8	7	12	4	3 ¹ / ₂	3	80	20	40	30
Градижськ . .	58	55	8	6	6	11	3 ¹ / ₂	3	2	70	18	38	28
Повіт . . .	58	50	6	6	5	10	3	2 ¹ / ₂	2	60	16	34	30

Таблиця цін 1804 року (продовження).

	Віск білий фунт	Віск жовт. фунт	Масло ко- ров'яче фунт	Льонна олія фунт	Масло коно- пляне фунт	Сало ялов. фунт	М'ясо ялов. фунт	Баранина фунт	Свинина фунт	Пара ин- диків	Пара курей	Пара гусей	Пара качок
	коп.	коп.	коп.	коп.	коп.	коп.	коп.	коп.	коп.	коп.	коп.	коп.	коп.
Переясл.	60	50	10	10	10	12	4	3	3	80	16	38	18
Повіт	55	40	8	8	8	11	3 ¹ / ₂	2	2	70	14	36	16
Миргор.	50	95	9	9	8	8	3 ¹ / ₂	3	2	60	16	34	26
Повіт	46	40	6	8	7	7	3	2	2	50	14	32	24
Ромен	65	58	12	11	10	12	4	3	3	80	20	40	30
Глиняськ	62	55	10	10	9	10	3	2	2	70	18	36	28
Повіт	62	50	8	9	8	9	3	2	1 ¹ / ₂	60	16	34	26

З наведених цифр видно, що найдешевшим продуктом сільського господарства на Полтавщині було м'ясо: яловиче, баранина й свинина. Низький рівень цін свідчить про те, що ринок був досить закиданий м'ясними продуктами, то б то, що Полтавщина початку ХІХ в. кохалася в худобі й цінила її високо. Топографічний опис справді говорить, — які види худоби розводилися ким і в якій стояли ціні. Так, „козаки и крестьяне держать по большей части однихъ къ вѣдѣ и къ хлѣбопашеству нужныхъ быковъ и нѣсколько для доенія потребнаго въ пищу молока коровъ“. Рогата худоба (заводська) цінувалася: бугай 120—200 крб., віл — 20—40 крб., корова 25 крб. (ар. 309).

Поміщики мали заводи англійських, арабських коней і корів данської, німецької й инш. порід (арк. 302). Заводська худоба коштувала дуже дорого: 200—300—500—1000 кр., мерін 40—150—200, кобила 80—150 крб. (ар. 304).

„Овцы въ заводахъ рѣдко есть шліонскіе и очень в малыхъ количествахъ, по большей же части смѣшанной породы решетилловскіе“ (арк. 313). У поміщиків їх бувало 100—150 й навіть 1—2 тис.; у селян же 30—50 шт. Вовна закупалася купцями на заводах в ціні 60—80 крб. за пуд, м'ясо йшло по 2—3 крб. туша, свічне сало 5—8 крб. за пуд, овчина 1—2 крб. (л. 315). Спродаж рогатої худоби відбувався протягом лютого — травня, коли провадилося й різання ягнат на смушки, які продавалися чи приїжджим купцям (власне

їхнім посередникам), чи самі хазяї везли на продаж до міст. По смушки приїздили з Туреччини, Криму, Дону, Польщі, Слобожанщини шапочники. За крашу смушку платили 2.50 крб., за гіршу, що йшла до Росії й Слобожанщини 2 крб. й найгіршу (для Польщі) 1.50 крб. (ар. 299). Мерлушки цінувалися до 5 крб. (ар. 300). Живі вівці продавалися по 80 коп.—3 крб. 20 коп., мерини 25—40 крб.

Свиней, „кромѣ чухонскихъ и обыкновенныхъ, здѣшней породи, малыхъ простыхъ, никакихъ родовъ болѣе не имѣется“. Ціни стояли на кабана 12—15 крб., свиню в 10 крб., а простої породи кабан коштував 8—13 крб., свиня 4—8 крб. (п. 317).

Скотарство, як признався автор опису, „по причинѣ многолюдства жителей кажется очень достаточнымъ“ (л. 296), хоч і не затуляв очей на те, що заводи були „очень маловажны и скоть по большей части невидный и малъ“. Проте худою охоче торгували, спродуючи її білоруськ., польськ. і російським купцям.

При розвиненому скотарстві знаходило виправдання лувківництво. На сіно стояв певний попит з боку скупщиків й згонщиків скота й худоби на Полтавщині за лютий—травень що-року продавалось принаймні 75 тис. голів. Отже збут сіна був забезпечений. З десятини виходило 90—1000 пуд. Ціна на сіно стояла доброго 5—10 коп., неврожайного року 20—50 коп. (арк. 268).

Зі сказаного видно, що рільництво на Полтавщині не могло дістати дуже широкого розвитку чи бути раціонально поставленим. Заздалегідь можна відкинути думку про угноєння, удосконалені знаряддя, тощо. Вони себе не виправдували. Як свідчить автор „Топографічного Опису“, хліборобство за стариною практикою провадилося на чотири поля. „При посѣвахъ отдѣляются для каждого чрезполосныя нивы, по смѣнамъ опредѣляемыя, хотя же таковыя земли бывають и не всѣ общественныя, но разнаго званія жителямъ принадлежащія, однако изъ положеній.., издревне принятыхъ, не исключаются, но отходятъ какъ вообще въ толоки, такъ неизъемлемо подъ посѣвы отдѣленная или нарочитая, ежели при селеніяхъ имѣется особая часть, составляетъ ихъ четвертое отдѣленіе... земель, гдѣ иные косятъ сѣно, а иные сѣють хлѣбъ, смѣняя погодно мѣста одно по другому“ (арк. 265).

Угноення відоме було тільки для конопель. Луги призначалися виключно під сіно, аж поки виснажитья орна земля; тоді на лугах починали сіяти просо, на 2-й рік пшеницю, потім ячмінь чи овес й нарешті жито, після чого земля пускалася під сінокос (арк. 266). Обробка провадилася плугами в 6—8 волів. Плуг різав землю завширшки в 6 вер., глибиною 3 вер. За оранкою йшло ралення й боронування, для якого пускалися коні замість волів (арк. 267).

Знаряддям хліборобської праці служили: плуг з залізним лемешем на 2 колесах, дерев'яна борона з залізними в заможних й дерев'яними в бідніших зубах, рало, коси для збору трави, серпи для уборки хліба, зубчаті граблі, дерев'яні вила, для обмолоту ціпи (арк. 268—9).

Хлібні культури були прості. Красну пшеницю й англійській ячмінь та полбу „очень немногіе помѣщики разводитъ еще начинаютъ“, хоч вже вони запримітили, що врожай від них був на 100% більший (арк. 272).

Збір з десятини пшениці до 20 кіп, гречки й проса до 24, гороху до 30 кіп. Хліб збирався в полукіпки, з 25—50 кіп виходив стіг, з 2 стогів—складалась стирта (арк. 275). Зберегався хліб в особливих лозних скринях або солом'яних боднях, у бідних—в ямах. Багатші мололи зерно в вітряках, „а беднѣйшіе трутъ въ жерновахъ“ (арк. 277).

Крім хліба розводився льон, що, правда, „не очень изобильно“, льону з трудом вистачало „для домашнихъ потребностейъ“. Під посів льону вживалися „крѣпкие нераспаханные грунты или тѣ земли, гдѣ уже издавна толочными сгонами для скота служатъ на низменныхъ и крѣпкихъ мѣстахъ, которыя лѣтъ 10 безъ распаханія пролежали“ (арк. 280). Тільки з лишків видавали льонну олію для їжі й освітлення. Цим з'ясувалася порівняно висока ціна на льонну олію, хоч його довозили з Білоруси (арк. 281). Льонне насіння коштувало 10—14 крб., олія 8 крб. відро чищене 14—15 крб. за пуд.

Те-ж можна сказати і про коноплі, які сіялися „обыкновенно для домашнихъ только расходовъ“ (арк. 285).

Тютюн знали ріжних сортів: бакун, вергинський, амерефарський и сарський (арк. 286). В довозі насіння тютюнового не відчувалося потреби, його було досить. В продажу сарський тютюн коштував 5 крб. пуд, інші—1 карб.

Найбільш давало користи бджільництво, продукти якого поступали й на внутрішній, і на зовнішній ринок. Вулик меду продавався за 8—12 карб., пуд меду 3—5 крб., пуд воску 10—20 крб. (арк. 333).

Незначні були підсобні промисли. Всі вони, за признанням автора, „употребляются вездѣ по одному только домоводству“ (арк. 43—46). Вироби були „простой работы“ (арк. 66). Домові промисли здебільшого лежали на жінках: пряжа льону, конопель та вовни то-що. Не дивлячись на досить добрі ціни (аршин тонкого льонного полотна 80 к.—1 крб., конопляного 30—45 к.), „в продажу вездѣ поступаеть его очень мало, большая же часть употребляется на домашние расходы“ (арк. 343). Збуту, як видно, не було.

Через це мережа шляхів була дуже мало розвиненою. По Полтавщині було відомо всього дев'ять шляхів: старовинний Костянтинопольський шлях від Херсонщини через Кременчук, Хорол, Лубні, Пирятин, Прилуки до Чернігівщини протягом 228 вер.; Полтавський через Хорол, Лубні, Пирятин, Прилуки до Чернігівщини 244 вер.; Полтавсько-Київський через Хорол, Лубні, Пирятин, Переяслав 305 вер.; Полтавсько-Харківсько-Катеринославський 53 в.; Полтавсько-Херсонський через Кременчук 117 вер.; Харківсько-Катеринославський через Костянтиноград 91 вер.; Полтавсько-Роменсько-Опошнянський 40 вер., Катеринославсько- й Херсонсько-Київський через Кременчук, Золотоношу й Переяслав 235 вер. й „шлях № 9“. „По всей вообще губернии, читаемо в опису, случается въ разсужденіи сильныхъ снѣга насыповъ... ѣздоки, избѣрая выгоды свои въ разсужденіи лучше уѣзженнаго, через близъ лежащие около большихъ дорогъ селенія, пути... ѣздятъ проселочными отъ селенія до селенія дорогами, а иногда и по замерзшему уже въ рѣкахъ льду“ (арк. 19—20). Водяні шляхи були тільки по Дніпру, але далі сплавів лісу та близчих поїздок на байдаках і човнах діло не йшло. „Рѣки, рѣчки и ручьи... вообще всѣ гнилыми камышами и... болотными травами заросшіе... по онымъ никакого судоходства предпринимаемо не было“, говорить автор „Топографічного Опису“.

З останніх слів видно, що полтавці обходились „проселочными“ шляхами. Великі тракти використовували

лися чужосторонніми купцями, які самі приїздили до малорухливих обивателів Полтавщини по продукти сільського господарства й з пропозицією різних фабрикатів.

Зустріч сторін відбувалась на полтавських ярмарках так відомих від давніх часів. В Полтаві було 4 ярмарка, кожний тягся тиждень, а воздвиженський два (арк. 99), в Костянтинограді 5 ярмарків на час „не болѣе одной недѣли“ (арк. 106); в Кобеляках — 4 ярмарка (арк. 113), в Градижкю 4 ярмарка, на які „в весняное время приїздили купці з Росіи, польського краю, з-за цесарської границы, Бѣлоруссии и со всѣхъ почти околичныхъ мѣсть“ (арк. 135); в Золотоноші теж 4 ярмарка (арк. 142), в Переяславі—4 ярмарка, з яких найбільший хрещенський тягся 2 тижні (арк. 105); в Пириятині 4 (арк. 165); в Прилуках, Лохвиці, Лубнях, Хоролі, Миргороді, Гадячу, Ромні й Глинську також по 4 ярмарка і в Зінкові— 5. Сторонні купці привозили сюди „въ довольномъ количествѣ красные, бумажные и шерстяные, суконные и пушные товары, галантерейные вещи, юфть и кожи, въ разныхъ штукахъ желѣзо и мѣдь“ (переважно з російських міст) ‘спродували з „хорошими успѣхами“ (арк. 176). Місцеве ж населення на ярмарки пригоняло коней і рогату худобу (арк. 183—194), привозило смушки (арк. 201—210).

Відокремлено стояла торгівля Кремерчука куди стягувалися по Дніпру дерево, посуд, дрань з Білорусії й Правобережжя, збирались байдаки з залізом, канатом, рогожами, склом, милом та инш. „Изъ (сего) груза, каже автор, часть скупається на пристаняхъ здѣшними жителями и изъ другихъ городовъ приѣзжающими людьми, а часть отплываетъ по рѣчкѣ внизъ въ низовые города (арк. 117). До Кременчука приїздили „изъ самыхъ отдаленнѣйшихъ селъ и пограничныхъ губерній городовъ за разными... продуктами“. Але командували й тут московські купці (арк. 128).

З купецьких потреб мав виникнути й розвинутисть фурманський промисел. Але „нарочитыхъ извозчиков, кромѣ временныхъ изъ числа (полтавского) мѣщанства и званія казачьего, охотниковъ къ недалекимъ извозамъ, имеющихъ собственныя лошади, никакихъ не имѣлось“ (арк. 96). Проте „Нѣкоторые ежегодно на собственныхъ волахъ отправляютъ къ Азовск. и Черному морямъ въ бережные города покупаемую

здѣсь пшеницу и пшено, а оттоль доставляють изъ Дону донскихъ станицъ разныхъ родовъ рыбы и изъ Крымскаго полуострова получаемую соль въ здѣшнія мѣста и, продавая как то, такъ и другое, получаютъ свои выгоды, наиболѣе ж нанимаются купцамъ или кто только въ томъ нужду имѣеть съ волами и повозками подъ фуры для перевозки въ другіе отдаленные города разныхъ товаровъ“ (арк. 335). Їздили з Золотоноші й Переяслава на Дін по рибу (154), прилучани — „занимались вивозимою изъ крымскихъ острововъ солью“ (арк. 175); в Ромнахъ „ізвоз“ практикувався в отдаленнѣйшіе пограничные города, кому куда надобность укажетъ, имѣя притомъ довольное число лошадей“ — в Таврію то-що (арк. 235).

Звощики-чумаки й купці мали рацію провадити торгівлю: приставлені товари стояли в добрій ціні. Так, чужоземне полотно коштувало 40—120 коп. арш., гранитур — до 2 крб., тафта—до 150 коп., атлас до 3 крб., ситець до 150 коп., напівситець до 1 крб., сукно рос. 110 коп., голяндське 5—9 крб., англійське 8—12 крб., німецьке 2—6 крб., пуховий капелюх 2—10 крб., поярковий—30 к.—1 крб., ф. чаю 2—10 крб., ф. цукру 50 к. 1 крб., відро судацького вина—4 крб., мускателю—6 крб., ф. перцю — 80 коп., кориці—1 крб., банка маслин 50 коп., лист скла—60 коп., пуд сибір. заліза 2 крб. 80 коп., червоної міді 25 крб., чавуну 2—3 крб., юфта 3—7 крб., й т. д. (арк. 347—9).

Отже не диво, що всі кидалися на торгівлю. „Купцы и мѣщане, говоритъ автор „Топографічного Опису“, какъ тѣ, кои упряжняются въ хлѣбопашествѣ, такъ и всѣ не имѣющіе никакихъ собственныхъ земель или совершенно отъ полевыхъ работъ чуждые, безъ изъятія всѣ занимаются разнаго званія оборотами и въ разныхъ стороннихъ губерній пограничныхъ городахъ, смотря по времени, приличію и обстоятельствамъ, промыслами, покупая и перепродавая и на другіе перемѣнявая товары, а тѣмъ самымъ себя и имущества свои содержать“ (арк. 77—78). Тому зрозуміло, що в містах Полтавщини всюди бачимо досить багато крамниць. В Полтаві, напр., рахувалося 5 камяниць, 12 торговельнихъ всякого роду складів, під час ярмарка 113 торговихъ мість, 70 заїзнихъ дворів, 40 різниць (арк. 93—94); в Костянтинограді 27 крамниць, 5 різниць (арк. 104); в Кобелякахъ чотири торгові ряди (арк. 111); в Кременчуці 124 крамниці й 28 різниць

(арк. 121); в Золотоноші—28 крамниць (арк. 141); в Переяславі—140 (арк. 152); в Пирятині—23 і два ряди (арк. 162), і Прилуках—75 (арк. 173) і т. д.

Гандлі і можливість знайти собі заробіток від торгівлі притягували до міст людей всякого стану. Міста представляються досить залюдненими. За відомостями „Топографічного Опису“, статистичні дані що-до міського населення по п'ятох головніших центрах представляються в такому вигляді:

	Дворян	Духов- ництва	Купців	Міщан	Козаків	Селян
Полтава	197	35	142	1425	1924	341
Кременчук	125	29	362	2875	4	225
Ромен	136	36	80	687	376	356
Переяслав	67	58	38	1039	614	512
Миргород	85	12	16	340	1358	1405

Цікаво при цьому визначити високий % селян в містах і не тільки дворових, але й таких, що постійно жили чи прибули до міст з покормежними та билетами.

Коли придивитися до міських промислів, то впадає на очі дуже обмежене коло ремісників. По всіх містах фігурують тільки кравці, шевці, ткачі, ковалі, різники, й калашники. Їх рахувалося:

	Кравці	Шевці	Ткачі	Ковалі	Різники	Калаш- ники
В Полтаві	32	145	45	13	27	38
» Кременчуці	35	40	—	15	28	62
» Переяславі	25	46	28	7	16	34
» Миргороді	6	20	60	5	47	108
» Ромні	37	70	19	7	15	28

Але „ремесленники и цеховые, занимаясь почти всегда трудами и приобретаая себѣ одѣяніе и пищу по законамъ-лости суровыхъ нравовъ или отъ необразованія, тѣхъ рукодѣлій, которыми черезъ пристальное свое вниманіе на чистоту работъ и прочность могли удобнѣе возвысить лучшіе по трудамъ-своимъ доходы, навлекають себѣ добровольные недостатки и уже по нѣкоторымъ городамъ совсѣмъ потеряли всѣ тѣ виды свои, на коихъ основаны были“.

Автор з'ясовував це „нерадѣніємъ, случающимся разновластією по городамъ, а наиболѣе разностью званій живущихъ вездѣ мастеровъ или потому, что владѣльческіе крестьяне, будучи ежевременно обременяемы экономическими своихъ господъ работами, лишаются средствъ быть въ обществахъ, зависящихъ отъ... цеховъ, озабочены, будучи болѣе господскою нежели стороннею работою..., а цехмистеры черезъ то лишаются нужныхъ преимуществъ (арк. 255). Заробітки майстровихъ людей були невеликі. В такому жвавому пункті, як Кременчук штукарі, напр., діставали 10—15 крб. ас., шевці за пару чобіт 20—50 коп., кравці 20—30 коп. ас. за виготовання одягу. Коли взяти на увагу, що денна платня десь в Степовій Україні під час літніх польових робіт виносила 15—30 коп. ас. на господарських харчах (акр. 339), то звідси з'ясується, що своїх селян поміщики радше випускали на працю до Дону, Таврії й т. п. (акр. 338).

Майстрі не утрималися в місті й охоче виходили на село, де поміщики, аби позбавитися зайвих видатків, іноді не преч були від заведення фабрик й заводів. Останні здебільшого були старинного млинного зразку. Але зустрічалися й новіші. Автор „Топографічного Опису“ показує, напр., на сукняну в с. Рясках над р. Смошшою фабрику кн. Юсупова й дві в Хорольському пов. (т. сов. Башилова в с. Мусійновці на Сулі й д. ст. с. Оболенського там-же). В них вироблялося просте сукно зі звичайної овечої вовни, кількістю до 200 поставів, але на продаж виходило звідти „самое малое количество въ здѣшнихъ губерніяхъ по близости цѣною от 2 руб. до 3.50 коп.“ (арк. 23—24). Більш нараховувалося салітрових заводів, що належали „партикулярнымъ людямъ“ майже в усіх повітах Полтавщини. Та всі вони були „въ дѣйствіяхъ маловажны по малости отыскиваемой (селитры), способной на сіе и безпрекословной заводчиками своими людьми изъ разныхъ мѣстъ наваживають на своемъ скотѣ. Въ каждомъ порознь заводѣ vyrabatyvayutъ не болѣе какъ до 500 пуд. селитры“, яка поступала на Шостенський пороховий завод (арк. 33). Існували й „кирпичные заводы, говоритъ автор, умножаясь, чувствительно открываются при городахъ, мѣстечкахъ, селахъ и деревняхъ“ (арк. 34). Далі в Полтаві відомі два свічні заводи—один міський, другий—купця Балабухова,—з 1810 р.

проектувалося збудувати в Полтаві й сукняну фабрику (арк. 97); в Костянтинограді було 3 цегельні й 2 пивниці „партикулярные“ (арк. 104) і проектувалася сукняна фабрика (арк. 105); в Кременчуці існував досить великий збройовий завод (арк. 113); цегельня, 6 пивниць, 2 свічні заводи, 4 кахльові, 5 цегельні, завод канатний, мильний, шкіряний, медоварний й воскобійня (арк. 124). В Хоролі 4 пивниці й 3 солодовні (арк. 199) й т. д.

Про заводи автор „Топ. Оп.“ писав, що вони „въ маленькихъ видахъ построены, дѣйствуютъ тогда только, когда въ тѣхъ товарахъ укажетъ какая-либо надобность или же предусмотрѣны бывають лучшія выгоды“ (арк. 254).

Коли говорять про Полтавщину на світанку ХІХ ст., то що-до царини обробної промисловости — мислять німецьку колонію сукнярів в самій Полтаві (про неї див. Київ. Стар. 1905, ХІ—ХІІ, 239—241, 244 й слід.) чи єврейську казенну фабрику в Кременчуці й т. и. Про першу як і другу в „Топограф. Опису“ не маємо відомостів. І зрозуміло, бо німецькі і єврейські сукнярі появились в Полтавщині далеко пізніш, ніж було складено „Топографічний Опис“. Отже „Топ. Опис Полтавщини“ доповнює зібрані І. Павловським дані, які обмальовують Полтавщину дальших часів.

Джерело наше проливає світ на поставлене проф. Оглобліним питання про існування на Україні самостійного єврейського капіталу (Предкапитал. фабрика на Украине, 46). В Топограф. Опису“ відокремлено євреїв-купців в особну групу. В Полтаві р. 1806 рахувалося купців-християн 121 і євреїв-купців 21 то б то 14—15%, в Кобеляках євреїв-купців зовсім не було, в Кременчуці купців-християн 341 при 21 купцеві-євреї чи то єврейських купців рахувалося якихось 6%. В Золотоноші навпаки при 9 купцях-християнах фігурує 48 єврейських купців, инакше, перших було менш 20%, в Переяславі християн-купців було 17, а євреїв 21. По всій же губерні євреїв-купців можна нарахувати 20,7%, цифра близька до вирахованої проф. Оглобліним. Всі ці купці працюють від свого ім'я у власному інтересі. Т. ч., думка талановитого історика-економіста що-до існування євр. капіталу на Лівобережжю підтверджується.

Цифри що-до цін мають чималий інтерес. Рівняючи ціни 1806 з цінами 1760 р., побачимо, що, напр., у

Полтаві на 1806 р. ціна пшениці виросла в 5 з лишком раз, на жито в 6,7 раз, ячмінь в 5,8, овес в 8,5 мед й віск в 6,25 раз, зате масло коров'яче в $1\frac{2}{3}$, льонне 1,6, конопляне в $1\frac{1}{2}$ рази, м'яса—лишилася майже без перемін, а ціна птахів піднеслась в 1,5—2 рази. Т. ч., м'яса й жири не потерпіли по суті змін у цінах і, значить, в економічному обороті. Що ж до хлібів всякого роду ціни різко підскочили, що може промовляти за те, що в порівнянні з XVIII в. Полтавщину можна було б визнати за хліборобську губерню. Але підняття цін свідчить про порівняно обмежені запаси хлібів на місці, що відповідало дійсному станові речей. „Топограф. Опис“ дає цьому пояснення—коректив, підкреслюючи наявність досить розвиненого скотарства. Значить, „Топограф. Опис“ малює переломну добу в економічному житті Полтавщини.

Переломність доби виявляється і в рухові населення. Починаючи від 1780 р., було видано покормежних по повітах: Полтавському 14194, Костянтиноградському 2961, Кобеляцькому 3169, Кременчуцькому 19526 й т. и., усього по всіх повітах 168337 чи на один повіт на рік не дає навіть 500 чол. Пашпортів же для міського населення щороку пересічно видавалося по 102. Висновок ясний: населення не могло похвалитися рухливістю,—отже воно, виходить, задовольнялось продуктами власного господарства, жило самодільщиною, потреби було зведено до мінімуму.

Иншу картину дає Топографічний Опис Харківщини. Лежачи на границі з Росією, вона служила перехрестям торговельних шляхів, що тяглися з Криму, Дону, Лівобережжя, почасти Білоруси на північ й перехрещувалися з російським шляхами. Харківщина служила постійною „толчеєю“ найріжноманітніших торговельних інтересів, оживляла „нѣскольکو губернійназначительномъ пространствѣ“ (арк. 82). Чумаки Богодухівщини, Лебедини, Сумщини, Змієва, Волчанську й инш. служили посередниками між півднем й північчю Росії, сходом і Польщею, Литвою то-що (арк. 141, 158, 211 й др.).

Товари тут громадилися великими гуртами й торговельні операції велися на великі гроші. На Харківщині не переривались ярмарки. В самому Харкові вони тяглися по місяцеві. Обороти р. 1836 на хрещенському ярмарку визначилися в цифрі 9,4 міл. крб., на трійцькому 32 м. крб.,

успенському 14,6 м. крб., на покровському 7,4 м. крб. (ар. 81, 82, 83); в Сумах на великопосному ярмарку довіз товарів сягав 4,9 м. крб., введеньському 5,3 м. крб. (ар. 179); в Ізюмі на преполовенському на 1,06 м. крб., іванівському 1,05 м. крб., воздвиженському 1,06 м. крб., дмитрівському 1,02 м. крб. (арк. 241) й т. и.

Обороти дрібних міст визначалися так само в значних цифрах. Десь у Охтирці оборот ярмарковий доходив до 300 т. крб., Зміївщини 125—140 т. крб. (ар. 202), в Валковщині—850 т. крб. (арк. 126), Золочові—112 т. крб. (арк. 101—102) й т. и.

Навіть сільські ярмарки провадили солідні як на той час операції. На сільських ярмарках Харківського повіту оборот досягав 35 т. крб. (ар. 110), Лебединського повіту 16 т. крб. (арк. 158) й т. д.

Торговельні обороти окремих торговців (не купців) навіть в маленьких містах були досить високі. В Краснокутському напр. „жители, имѣющіе лавки, производять торгъ на сумму от 2 до 5 т. руб.“ (арк. 139), в Охтирці міщани до 50 т. крб., на кожного пересічно 4,5 т. крб. (ар. 166).

Торгівля притягувала до міст силу люду й тому населення міст було досить високим. В Харкові напр. рахувалося до 40 т. д., в Валках 9264, в Богодухові до 5 т., в Ізюмі по-над 4700 д. й т. и. Ріст помешкань не поспівав за ростом населення, через що десь в околицях Харкова ціна по помешкання під час ярмарків стояла 2—4 крб. а в центрі міста доходила до 40 крб. ас. за добу (ар. 77).

Ціни на помешкання й невідкладна потреба в них сприяли росту будівництва. „За 35 лѣт до нашего времени (1836 р.), пише автор „Топограф. Опису“, считалось частных каменныхъ домовъ въ цѣломъ Харьковѣ 10, а теперь их 268“ (арк. 78). Крім них, бачимо готелі, їдальні, шинки, гостинні двори й т. д. в кожному місті Харківщини.

Серед населення зустрічаємо маси купців, ріжночинців, акторів, „робочих“, своїх і приїжджих. Їхні потреби задовольнялися працею цехових, число котрих в Хар. губ. було значним. Так, у Харкові рахувалося їх 2054, в Валках 261, в Богодухові 847, в Куп'янському 108 й т. и.

Що-до купців, то їх постійно перебувало в Харкові 1173, в Валках 41, Богодухові 12, Волчанську 171, Ізюмі 130, Слов'янському 142 й т. д.

Цехові в Харкові належали до кушнірів, шаповалів, бондарів, ковалів, ганчарів (арк. 93); в Золочові бачимо шевців і кушнірів (арк. 102), в Валках кравців, шевців, ковалів (арк. 119), в Краснокутську тих же кравців, шевців, лимарів (арк. 138), в Лебедині — крім того сиром'ятників, шубників, шерстобитів, теслярів, обручників, срібляників (арк. 152) й т. д. Кожна група визначалася в різних цифрах. В Сумах напр. срібляників рахувалося 2, золотарів 1, кравців 35, кушнірів 15, шевців 30, ковалів 20, олов'янщиків 2, різчиків 2, теслярів 40, ткачів 37, хлібників 16, ганчарів 25, бондарів 24 (арк. 180 — 181); в Волчанську шевців 3, кравців 5, ковалів 6, теслярів 3, слюсарів 1, лимарів 8, свитників 2, овчинників 2 (арк. 213); в Змієві столярів 2, кравців 5, шевців 13, ткачів 15, кожемянь 20, ковалів 10 (арк. 197) і пр.

В міському населенні зустрічалися й селяни. Перехід їх до міст з'ясовувався з недостатності землі: в Харк. пов. казенні селяни мали не більш 1,5 дес. на д. (арк. 106), в Валківському менше 1 дес. (арк. 124), в Охтирському 1,5 дес., в Сумському про селян говориться: „какъ помѣщичьи (в них загалом землі було б більше), такъ и казенные обыватели нуждаются въ землѣ“ (арк. 187), в Старобільському „по недостатку земли“ селянам доводилося кидати рідні місця (арк. 288), так само було й в ин. місцях. Отже безземельні чи малоземельні, виправивши покормежні, мусіли шукати собі заробітку на стороні.

Число покормежних для заробітків, виданих селянам по Валков. пов., в 1836 р. було 2805 (ар. 125), в Краснокутську 488 (арк. 138), по Лебедин. пов. 1536 шт. (арк. 158), в Охтир. пов. 3852 (171), в Сум. пов. „билетовъ и пачпортовъ на выѣздъ“ зареєстровано 449 (арк. 188), в Зміїв пов. — 678 (арк. 201). Взагалі „нигдѣ нельзя легче найти работниковъ, которые цѣлое лѣто, весну, осень и зиму и щутъ занятія и нерѣдко уходятъ на Донъ и въ Степныя губ.“, говорить автор „Оп. Хар. губ.“ (арк. 229).

До виходу спонукали й податки, які були чималі (з души казенних селян платилось 16 р. 71½ коп., з поміщицьких 6 крб. 68 коп., з удільних й конюшенних 4 р. 46 коп.) й колосальні недоплатки, яких до 1837 р. зібралось 17.179.944 крб. 68 к., тим часом як до 1810 р. недоплатки було менш 100 т. крб. (ар. 214): „главное количество недоимокъ

состояло по уѣздамъ малоземельнымъ и тѣхъ, в которыхъ болѣе крестьянъ казеннаго вѣдомства“ (арк. 315).

До безземелля й недоплатів додавалася й загальна дорожня ча продуктів. Так, ціни в Харькові стояли на свіжу рибу 50 коп. за фунт, судак 15 коп., лещ 12 коп. (арк. 85), чт. жита 8—13 крб., вівса чт. 3—6 крб. (арк. 77). Середні ціни в Богодухові: чт. жита 10.90, чт. вівса 4.70, пуд сіна 67 коп. (арк. 133); в Лебедині чт. жита 8.85, вівса 3.96, пуд сіна 48 коп. (арк. 150); в Охтирці — чт. жита 11.80, чт. вівса 5.70, пуд сіна 78 коп. (арк. 166); в Змієві — 33 крб. — 16 крб. 80 коп. (арк. 196); в Волчанську — 4.70—6.70—30 к. (арк. 213); в Ізюмі 10 крб., —7 крб., —50 коп. (арк. 243).

Ті, що лишалися дома, не всюди мали досить хліба. Його, напр., не вистачало в Харк. пов., Богодухівському Сумському, Волчанському. Лишки хліба були тільки в Ізюмському, Куп'янському й Старобільському пов., але їх направляли гол. чином на Озовське море для експорту за кордон. Неможливість дістати хліб при 3-пільній системі призводила до того, що де-хто з поміщиків, яко ото Колокольцев в Волчанщині приступив до многопілья, до машинної обробки полів (арк. 221) й до заведення чужих культур в роді бора (арк. 303).

Там, де (напр. в Куп'ян. пов.) трудно було збути хліб і вибухала т. ч. місцева криза, „поддерживается земледѣлие винокуренными заводами“ (арк. 275). Таких-то заводів, зрештою, було чимало по всій Харківщині. Напр. в Харкові 18, в Охтирці 38, в Змієві 14, Волчанську 29 (виробка в Волчанщині 104400 вед.) й т. и., „но винокурение часто прекращается отъ невозможности оборотиться хлѣбомъ и отъ другихъ причинъ“ (арк. 226).

При скрутному становищі з хлібом місцевому населенню доводилося звертатися до допоміжних промислів. І справді, з „Топограф. Опису“ видко, що місцеві промисли на Харківщині було прийнято. Тут зустрічалось в самому Харкові—коцарство. Зроблені коці розходилися по губернії й йшли на Дін та до Росії. Коць коштував 4—12 крб. На рік вироблялося до 20 т. коців.

Там же вироблялась шкіра (ар. 92), свити чи каптани, якими „снабжались не только своя, но и сосѣдственныя губернии“. В слоб. Водолага вироблявся глиняний посуд, яким славилася названа слобода (арк. 124). В Лебедині

виробляли кушаки й пояси (арк. 151), що дістали великої слави. Охтирка славилася виробкою плахт (арк. 167).

На жаль, в „Топограф. Опису Харків. губ.“ не подається даних що-до заробітків з допоміжних промислів.

Так само не знаємо, скільки власне заробляли підгородні селяни. Вони проводили інтенсивні сільсько-господарчі промисли, продукти яких зараз же поступали для вжитку міста. Бачимо, напр., у Валківщині бахчі, під які наймається земля по досить високій ціні 10—15 крб. за дес. при продажній ціні 35—45 крб. (арк. 223). Те-ж зустрічалось в околицях Харкова, де за найману землю платили до 40 й більш крб. (арк. 109), і в Ізюмовщині, де ціна на землю під бахчі стояла така-ж, як і в Валковщині при продажній 50 крб. (арк. 292) і инш.

Крім городництва, пригородне населення займалося й садівництвом та бджільництвом, які де-хто з поміщиків розгорнув в самостійний промисел. Садівництво було розвинене в Валках, де яри було вкрито фруктовими садами, „на которые жители обращают особое внимание, какъ на одну изъ главныхъ отраслей промышленности“ (арк. 120). В Лебедині садівництвом й бджільництвом славилася слоб. Терки (арк. 157). Садівництвом в Сум. пов. займалися „многіе изъ помѣщиковъ и казенныхъ обывателей“; обивательські сади особливо відомі в слоб. Черепичкиній (арк. 187). В Змієві „въ урожайные годы отъ садовъ (мешканці) получали довольно выгодъ“ а „лучшіе фрукты разводились чиновникомъ Сонцевымъ и купцомъ 1-ой гильдіи Гороховымъ“ (арк. 127).

Такого-ж роду були й инші де-які промисли, як ото птахівництво чи молочарство.

Але найголовнішим засобом для життя являлась молода індустрія. Вона почасти складалася зі старих промислів в виді цегелень салотопень й т. и., почасти з нових, викликаних життям, обумовлених потребами так Харківщини, як і всієї України. Про види і ріст її дається в Топогр. Опису досить даних. Так, в Харкові існувало 3 свічні заводи (двое з них належали купцям, на них що-року вироблялося більш 8000 пуд. свічок; платня робітникам на цих заводах стояла не менш 120 крб. на рік.); 2 мильні заводи (належали купцям, виробляли в рік по-над 6000 пуд.; платня робітникам і тут були не нижче 120 крб.), 5 цегелень (вироблялося в рік більш 8 міл. шт.

цегли), пивоварня (теж належала купцям, виріб 15—20 тис. відер; платня робітникам 120—300 крб.), 4 мідногамарні заводи (належали купцям, оброблялося не менш 7 тис. пудів міді; робітнича платня 120—200 крб., доходила до 1000 крб. „смотря по занятію“), чавунно-ливарний завод (належав купцеві, обробляв по-над 3000 п. чавуна, робітнича платня від 120 до 800 крб.), 3 залізні (вироблялося над 8000 пуд. котлів для винниць й т. п., робітники мали таку-ж платню, як на мідяному заводі), 4 кахльові, 2 шкіряні, білильно-восковий, капелюшна фабрика (зарплатня 400—500 крб.), мебльовий завод (зарплатня від 2 до 300 крб.), влітку працювала шерстомойка й др. (арк. 89—92). В Харківському пов. було 14 винокурень, 6 салітрових заводів (арк. 109). В Валківському пов. винокурень 23, пивоварень 4, салотопень 7, салітроварень 5 й цегелень 8 (арк. 126). В Богодуховському пов. винокурень 17, шкіряних заводів 2, салітрень 8, цегелень 5, (арк. 142). В Лебедині 1 салітровий завод, 7 фарбовалень, 1 свічний завод, 1 салотопня (арк. 151). В Лебед. пов. 2 сукняні фабрики (належали поміщикам), 20 винокурень, 12 салітрень (арк. 158). В Охтир. пов. 1 цукроварня, 1 мідяний, 2 шкіряні, 14 салітрових заводів, 2 паперові фабрики (арк. 171). В Сумах 2 свічні заводи, 1 миловарня, 3 салотопні, 2 шкіряні заводи (арк. 180). В Сум. пов. 1 паперопрядильня, 1 сукняна фабрика, 3 цукроварні (поміщицькі), 2 кахльові, 14 салітрень, 16 винокурень (арк. 188). В Волчан. пов. 13 поміщицьких салітрень, 2 салотопні й т. и. (арк. 226).

Неможна обминути знаменитих соляних промислів у Слов'янському, де сіль „виваривалась изъ воды на большихъ противняхъ или сковородахъ, повѣшенныхъ каждое надъ большою печью, сложенною безъ малѣйшаго економическаго устройства; это самое истребило лѣса близъ Славянска, такъ что въ 1834 г. было запрещено производить варенье соли дровами, а дозволено каменнымъ углемъ, но какъ и въ этомъ случаѣ происходили злоупотребленія, то въ 1836 г. выварка запрещена; всего ж вываривалось соли 40 тыс. пуд. въ году“ (арк. 253).

Ріст міських промислів убивав сільські, які все дрібніли й переставали задовольняти потреби невибагливого мужика. Так в цілій Харківщині при малоземеллі й бідности селянської маси помічаємо велику силу

млинів: вітряків рахувалося 4131, млинів 670, невияснених 311, разом же 5112. (арк. 108, 109, 120, 125, 141, 152, 160, 171, 180 й др.). Це число не можна не признати дуже великим, але цифра враз загубить своє значіння, коли довідаємося, що за загальним правилом вітряки були об 1 колі і тільки млини можна визнати справжніми підприємствами (арк. 260).

Отож на Харківщині спостерегаємо зародки до індустріального розвитку і капіталістичних напрямків. В порівнянні з XVIII в. на Харківщині маємо величезні зміни. „Главнымъ занятіемъ большинства населенія было вначалѣ земледѣліе“, пише акад. Багалій про старий Харків, посилаючись на свідчення Зуєва (Ист. г. Харькова, I, 233—234). І в іншому місці: „промыслы жителей гор. Харькова мало чѣм отличались отъ таковыхъ же промысловъ сельскаго населенія“. Торгівля провадилася в такий же спосіб, як на Полтавщині початку XIX ст. (Ор. с., 236). В 30-х р.р. XIX стол. картина різко міняється. На півночі України появляється поділ праці й місто займає командуюче положення над територією. Ріжні були причини такого явища, але одною з головних являлось географічне положення, той самий мент, якому надавали величезної, навіть рішачої ваги Плеханов і Рожков, а тепер західня історико-географічна школа. Полтавщина початку XIX стол. й Харківщина 30-х р.р. XIX в., здається, можуть послужити добрим доказом положень для цієї нової школи.

М. Слабченко.

МАТЕРІАЛИ ДО ІСТОРІЇ ЖОВТНЕВИХ ДНІВ В ОДЕСІ.

(АРХІВ КОМІСАРА ТИМЧАСОВОГО УРЯДУ).

Історію Жовтневої Революції 1917 р. ще не написано й чимало потрібно буде часу та праці, щоб з достатньою науковою повністю відтворити цей величезний мент в історії людства. Описи подій Жовтня, що з'являлися до цього часу, мають занадто виразний публіцистичний характер і можуть бути лише за матеріал для майбутнього історика; що-до документальних даних, то їх поки-що опубліковано дуже мало, і тому кожна нова їх публікація видається нам цілком потрібною й цінною для історика¹⁾. Особливо справедливо це що-до документів, які відбивають події Жовтня 1917 року в провінції, бо більша частина вже видрукуваного матеріалу з історії Жовтневої революції торкається розвитку подій у Ленінграді, Москві й на фронті, закрема в ставці головнокомандувача. Де-який матеріал освітлює Жовтень у Києві, головним чином у звязку з тим, що Київ тоді, з'являючись осередком України, провадив свою особливу політику секретаріату Центральної Ради. Що-до інших міст величезної території Росії, то про них ми маємо надзвичайно

¹⁾ В першій книзі за 1926 рік «Пролетарская Революция» відомий дослідувач останніх років революційного руху Пюнтковський умістив спеціальну статтю: «К вопросу об изучении материалов по истории Октябрьской революции», в якій він відмічає, що «необхідність монографічного вивчення так історії 1917 року, як і цілого періоду громадянської війни яскрава і очевидна, але ця необхідність монографічного вивчення вимагає неодмінно в першу чергу систематичного наукового видання й публікації документів, присвячених історії сучасної революції». Він закінчує свою статтю повторенням цього ж положення: «Тільки після наявності видання серії документів, присвячених наміченим питанням (цеб-то Жовтневій Революції й громадянській війні. М. П.), тільки після цього можна буде написати історію Жовтневої революції в широкому розумінні цього слова й приступити до монографічного вивчення окремих моментів цієї історії» (стор. 237—243).

незначний, більш мемуарного характеру матеріал. А тим часом, безперечно, відблеск Жовтневої революції на широкому полі цілої тодішньої Росії має не менший інтерес ніж події в центрах і на фронті: відношення до Жовтня провінції (особливо великих промислових осередків) і села забезпечили успіх і дальше зміцнення здобутків Жовтня. Закрема, все сказане можна віднести й до Одеси. Хоча це місто своїм розміром, економічним значінням і ролю, що воно відіграло взагалі в історії нашого революційного руху, безумовно уявляє чималий інтерес і для історика Жовтневої революції, проте ми поки-що маємо надзвичайно мало матеріалів, що освітлюють цей період та й ті майже виключно мемуарного характеру; документів й офіційних даних поки-що не публіковано. У досить ґрунтовній праці С. Л. Данішевського „Опыт библиографии Октябрьской революции“ (ГИЗ 1926) ми знаходимо вказівки лише на 13 статтів, що мають відношення до Одеських подій в Жовтні 1917 року. Ми зі свого боку можемо доповнити цей список статтями В. Б. „Как назревал в Одессе Октябрь“ і І. Кристаловського „Большевики в Одессе накануне Октября“, що вміщені в збірнику „Октябрьская революция. Первое пятилетие“ (ДВУ 1922 р.); є згадки про Одесу також в огляді Лейкиної „Октябрь по России“, вміщеному в „Пролетарской революции“ за 1926 р. чч. 2-й, 3 та в по смертній праці Е. Бош „Год борьбы“ (ГИЗ 1925 р.). На жаль, цим поки-що й обмежується бібліографія історії Жовтневої революції в Одесі. Слід сподіватися, що десятирічний ювілей Жовтня викличе достатній інтерес до освітлення Одеських подій цього періоду й посприє опублікуванню нових матеріалів.

Одеська Центральна Наукова Бібліотека зі свого боку вважає не зайвою публікацію невеликого архіву, переданого в свій час до Новоросійського Університету на переховання колишнім комісаром Тимчасового Уряду по Одеській військовій окрузі М. І. Харито¹⁾.

Архів складається з 45-ти копій завірених Начальником канцелярії комісаріату вихідних з комісаріату паперів і одержаних на протязі часу між 25-м Жовтня

¹⁾ Одночасно в Одесі перебував і комісар Тимчасового Уряду в морських справах М. І. Шрейдер. Майже всі документи, що публікуються,—за підписом обох комісарів.

та 5-го листопаду 1917 року телеграм і паперів. Всі ці копії з додатком їх докладного опису було передано до кол. бібліотеки Новоросійського Університету, що стала за основу Центральної Наукової Бібліотеки. На обгортці — червоним атраментом написано: „Въ Новоросійській Университет. Матеріали къ исторіи октябрьскаго переворота 1917 г. Секретно. Военный Комиссаръ Временнаго Правительства Одесскаго военнаго Округа Харито. Помощникъ комиссара Губіевъ“. Нижче—надпис: „съ 25 октября по 5 ноября. Событія въ связи съ восстаниемъ большевиковъ въ хронологическомъ порядке)“. В сучасний мент в силу дієвих узаконень архів цей передано Центральною Науковою Бібліотекою до Одеського Краєвого Архіву. Не всі документи, що публікуються, є невідомими; частина з них головним чином телеграми з центру вже було опубліковано *). Проте з метою заховати повність і суцільність картини подій в Одесі в момент Жовтневої революції ми друкуємо архів повністю.

Як зазначено, матеріяли, що публікуються, освітлюють період, який охоплює 25 жовтня—5 листопаду 1917 року. В ці дні Одеса жила лише відбиттям Петроградських подій; Одеський жовтень, як відомо, відбувся пізніше, а зміцнення Радянської влади мало місце тільки після упертої й довгої боротьби—1920 року. Тим часом момент представлений нашими матеріялами теж не позбавлений історичного значіння й інтересу. Відомо з опублікованих уже статтів, що до часу Жовтн. революції Одеса не уявляла ще достатнього відкрystalізованого в пролетарському відношенні цілого; але все ж таки безумовно слід визнати, що проти періоду хоч би лютневих днів чи то виборів до міської думи Одеський пролетаріят, частина гарнізону й особливо флот, що стояв тоді в Одесі, вже відійшли від меншовиків та есерів, недавніх політичних гегемонів, і вплив більшовиків серед мас де-далі зростав **). До цього часу було більшовизовано Раду флотських депутатів; значно зріс вплив більшовиків і в Раді робітничих депутатів. Румчерод, орган в той час найвпливовіший, що охоплював своєю владою

*) Наприклад, нам відомі, публікації: документів ЧЧ. 15, 20 — в Одеських часописах; 39, 40, 41, 43—в „Бюллетенях Ставки Главковерха“ №№ 3 і 4. Ці „Бюллетени“ надруковані в книжці Лелевича „Октябрь в ставке“.

**) Див. ст. І. Кристаловського. „Більшовики в Одесі напередодні жовтня“. Збірка „Жовтнева революція“ Д. В. У. 1922 р. стор. 607—615.

фронт, флот і Одеську область, правда, ще перебував у руках правих соціалістичних партій, але й він у проведенні своєї політики вже не почував під ногами досить твердого ґрунту й в найвідповідальніший мент по одержанні відомостей з Петрограду про Жовтневу революцію він не наважується йти яким-небудь певним і простим шляхом. Ми не маємо, на жаль, ані протоколів, ані архівів Румчероду, щоби по документах простежити криву його політичної діяльності, але все ж таки можемо її встановити, користуючися газетною інформацією того часу та хоч би статтю — спогадами Христева: „Румчерод у підготовці Жовтневої революції¹⁾. „Після довгих суперечок — каже тов. Христов — лівому угрупованню, після відхилення резолюції, що вітала переворот, вдалося провести резолюцію, що в ній Румчерод, не засуджуючи й не ухвалюючи перевороту, не вважає за можливе допомогти Керенському військами Румунського фронту²⁾. А далі Румчерод, як видно з публікованих нами матеріалів (Див. ч.ч. 16 та 17), відмовившись привітати повстання в Петрограді, протестує проти розпуску комісаром тимчасового Уряду Одеського революційного комітету, що привітав це повстання. Ця непослідовність Румчеродських лідерів з'ясовується, звичайно, не відсутністю в них певних політичних методів боротьби, а саме тою несталістю становища самого Румчероду, яка все більше виявлялася, через упертий відхід мас від свого краевого органу на лівіші позиції. Всього через місяць з чимось другим фронтний і областний з'їзд величезною більшістю відмовив у довір'ї своїм колишнім ватажкам, і Румчерод другого скликання мав переважну більшість з більшовиків та лівих есерів. Ще цікавіше становище, яке під цей час створюється в лавах право-соціалістичних партій. Тут робітнича частина партій, ще залишаючись в їх лавах, уперто висловлюється за Жовтневу революцію й навіть своїм тисненням і більшістю примушує свої керівничі органи офіційно привітати Петроградські події. Таке становище, напр., склалося в Одеській організації партії С.-Р., офіційний орган якої „Земля и воля“ в ч/ч після 25 жовтня, хоч із низкою застережень, все-ж таки заявив: „Гибель восстания—возвращение правительства

1) „Літопис революції“ Д. В. У. 1922, кн. I, стр. 171 — 183.

2) Idem, стр. 175.

Керенського—будет победою реакции и империализма“¹⁾). Цей мент вже яскраво підкреслює той розподіл, який давно намітився в С-Р-ій політиці. Події Жовтня тільки прискорили процес виділення нової партії „лівих есерів“, до яких переважно перейшли робітничі групи партій. Цікаво, що вплив лівого крила був найсильніший в таких районах партії як Пересипський, Портовий, Молдаванський, себ-то в робітничих та матроських районах. В той же час праве крило й центр підтримувалися міським, ново-базарним районом, думською та студентською фракціями і т. и. Більшовизація Одеси відбулася повільніше ніж у столицях, але все-ж відбувалася й, коли активно пролетаріят, флот і частина гарнізону виступили трохи пізніше, то і в мент Жовтневої революції різке класове розшарування константувати можна. Одначе на цьому не обмежується інтерес цього періоду. В Одесі, як і взагалі на Україні, мент Жовтневої революції ускладнився привнесенням до чисто класової боротьби, що ми й можемо спостерегати в Росії, елементів національної боротьби, що затуманювало загальне становище. Те, що тов. Е. Бош називала ситуацією „Трикутного бою“²⁾ мало місце в Одесі, як і взагалі на Вкраїні. В Одесі якраз до самого менту Жовтневої революції зміцнюється українізація де-яких військових частин і Одеська українська Рада в своїй політиці одержує можливість спиратися на „курені“, що надає українцям значної питомої ваги в загальних політичних обставинах. Центр українського національного руху—Київ, де засідала Центральна Українська Рада, не прийняв Жовтневої революції, що цілком відповідало дрібно-буржуазному характерові цього руху. Вже 27-го жовтня мала рада прийняла резолюцію, що поставила крапку над і: „Визнаючи, що влада як в цілій державі, так і в кожному окремім краї повинна перейти до рук цілої революційної демократії, визнаючи за недопустиме перехід всієї влади до рук Рад робітничих депутатів, рада висловлюється проти повстання в Петрограді й буде енергійно боротися зі всякими спробами цього заколоту на Вкраїні“³⁾. Одно-

¹⁾ „Земля й воля“, ч. 91 від 1-го листопаду 1917 р.

²⁾ Див. п брошюру „Національний Уряд і Радвлада на Вкраїні.

³⁾ Про позицію та діяльність Центральної Ради: див.: Е Бош „Год борьбы“, Виниченко „Визволення нації“ т. I, Золотарьов „З історії Української Центральної Ради“, а також огляд Лейкиної, „Жовтень, по Росії“,

часно з цією різкою опозицією Жовтневій революції зміцнюється вплив українських самостійницьких елементів, що приводить до видання 7 листопаду 1917 р. знаменитого Універсалу, що проголосив Українську Народню Республіку й об'явив про вибори до Українських Установчих Зборів. Політика центру не могла не відбитися на периферії, особливо коли вона могла спертися на такий солідний аргумент, як багнети українських „куренів“. І дійсно, ми бачимо, що в Одесі й український З'їзд, що відбувався якраз в той час, і військова Українська Рада відверто декларують необхідність передачі влади й всіх адміністративних постів представникам Центральної Ради (Див. нижче публік. док. ч.ч. 11, 20, 25). Що основною силою українців була в той мент в Одесі. воєнщина, краще всього підтверджує той цікавий факт, що найвідповідальніша резолюція про взяття влади було прийнято 27 жовтня військовою українською радою (а не загальною радою й з'їздом, що відбувався в той час). Текст резолюції в найістотніших частинах був такий: „З огляду на боротьбу, що спалахнула в Петрограді між Тимчасовим Урядом та Петроградською радою робітничих та салдатських депутатів і з огляду на можливість використання цього менту контр-революцією та анархією, Українська Центральна Рада утворила особливий комітет охорони революції, куди ввійшли представники всіх революційно-демократичних партій та організацій. Всі права та повноваження передаються зазначеному комітетові. Всі влади — військова та цивільна — обов'язані несутеречно виконувати розпорядження комітету охорони революції при Центральній Раді“. Одночасно було обрано Український революційний Комітет. Таким чином ми наприкінці Жовтня 1917 р. знаходимо в Одесі дійсно надзвичайно складне політичне становище. З одного боку загострення класової боротьби між комісарами Тимчасового Уряду та буржуазною частиною населення, яка їх підтримувала, і робітничо-салдатськими масами, що вітали Жовтень, а з другого боку в цю боротьбу вклинюються націоналістичні прагнення місцевих Українських кол. Революційна позиція була представлена Тимчасовим революційним комітетом, що

Пролет. рев. 1926, кн. 2 й 3. Докладна бібліографія Жовтневої революції на Україні у Данішевського „Опыт библиографии Октябрьской революции“, ст. 251 — 257.

утворився зараз же після одержання перших відомостей про Петроградські події. Бюро комітету було сконструйовано з таких представників партій: Рузер (с.-д. більшов.), Орлов (с.-д. більш.), Коробків (менш.), Хейфец (бунд. інтерн.). Шифер (с.-р. лівого крила). З початку до комітету, утвореного формально для охорони порядку і революції від контр-революції та чорносотенних виступів, було також ex officio введено: ген. Маркса, тільки що призначеного за начальника Одеської військової Округи, Харито, військового комісара Тимчасового Уряду, Шрейдера, морського комісара, Рязанова—коменданта Одеси і Китникова—начальника міліції. Тим часом комісари вийшли зі складу комітету зараз-таки після того, як комітет став на шлях чисто політичної діяльності, що виявилася в випуску відозви, яка привітала знищення Уряду Керенського й передачу влади радам (див. ч. 2), далі в установленні цензури над буржуазними газетами, що вороже освітлювали події в Петрограді (див. ч. 11). Міська дума, що в більшості своїй виразно підтримувала скинутий Уряд Керенського*), зі свого боку теж утворює комітет охорони революції. Діяльність цього комітету звелася головним чином теж до випуску відозви з гостро негативним ставленням до Петроградського повстання, „яке має метою скинути Тимчасовий уряд, що веде нас до установчих зборів“. Крім відозви думський комітет відвідав адміністраторів міста й Начальника військової Округи, і, здається, на цім його діяльність обмежилася. Таким чином крім раніш постійно діючих організацій ми бачимо утворення ще низки комітетів, кожний з яких ставить перед собою цілком відмінні від інших цілі. Ідеологічно й з боку класового змісту ці комітети теж різко різнилися між собою. І всеж-таки жадна організація, жадне угрупування не почували себе ще остільки сильними, щоб активно й відверто виступити проти своїх ворогів**).

*) Тут есерівська фракція, що займала командне положення в Думі, цілком відбивалась загальну політику партії ворожу до Жовтня.

***) Саме несталістю позицій кожного угрупування з'ясовується той факт, що 27 жовтня утворюється ще один комітет, так зв. «Краєвий комітет», сконструйований на нараді демократичних організацій в складі президентів Румчероду, Тимчасового революційного комітету та Українського революційного комітету. Завдання, поставлені перед цим комітетом, скромно формулювалися, як охорова ладу й безпеки.

Година Одеського Жовтня ще не підійшла. Тимчасовий революційний комітет не був тим монолітним осередком з єдиною волею, точною метою і впертою вірою в перемогу, яким був революційний комітет, що керував Жовтневою революцією в Петрограді. Одеському пролетаріатові, гарнізоніві та флоті чимало довелося пізніше змагатися за свій Жовтень, але в період, що ми його разглядаємо, вже яскраво визначився ухил пролетарської Одеси до Радянської влади й Жовтневої революції, що частково відбивають документи, які ми публікуємо.

Архивъ Комиссара Временнаго Правительства в Одессѣ.

№ 1.

ПЕТРОГРАДЪ
 Политическое Военмин
 копія Ставка Комиссарверх 1)
 копія Яссы Комиссарум 2)
 копія Яссы Поглавкорум 3)
 копія Морскому Министру

ВОЕННАЯ
 Срочно вѣдъ очереди.

Связи событиями Петроградѣ организованъ Одессѣ комитетъ всѣхъ демократическихъ организацій партій при участіи большевиковъ ввиду особыхъ условий и возможности погромныхъ выступлений точка Благодаря этой возможности мѣстные большевики пока воздерживаются от выступлений точка Городѣ спокойно порядокъ охраняется принятыми мѣрами воспрещениемъ сборищъ на улицахъ разѣзжаютъ конные дозоры точка Изъ округа тревожныхъ вѣстей нѣтъ точка Въ комитетъ приглашенъ Глававокр запятая я и морской комиссаръ Шрейдеръ несмотря на то, что преобладающее настроеніе безусловно противъ Временнаго Правительства точка Убедительно прошу информировать Одессу чувствуется полное отсутствіе связи 25 октября 22 часа точка НР 1222.

Военный Комиссаръ Одесск. Округа *Харито* Морской Комиссаръ *Шрейдеръ*
 Съ подлиннымъ вѣрно: Начальникъ Канцеляріи (подпись)

„ОДЕССКІЯ НОВОСТИ“ № 10553.
 Пятница 27 октября (9 ноября) 1917 г.

№ 2.

Временный Революціонный Комитетъ гор. Одессы обратился къ населенію съ слѣдующимъ воззваніемъ:

Товарищи и граждане.

Петроградскій пролетаріатъ и армія мощнымъ натискомъ свергли правительство Керенского и Терещенко, правительство саботажа революціи, затягиванія войны, правительство народ-

ной измѣны. Въ отвѣтъ на воззваніе Петроградскаго совѣта всѣ истинные друзья революціи могутъ только воскликнуть: „Да здравствуетъ революціонная власть“. „Да здравствуетъ торжество революціи“. Программа новой власти: немедленное выступленіе съ предложеніемъ демократическаго мира, обезпеченіе своевременнаго созыва учредительнаго собранія, немедленный переходъ земли къ крестьянству, и всей земли къ народу, Товарищи и граждане. Революція, наконецъ, побѣдила. Теперь она сможетъ принести свои плоды широкимъ массамъ населенія, измученнаго войной и разрухой. Пораженіе возстанія — будетъ пораженіемъ революціи и возвратомъ къ проклятому прошлому — единой державной власти. Всѣ, кому дорога революція, должны тѣсно сплотиться въ поддержкѣ новой революціонной власти.

Временный Революціонный Комитетъ призываетъ всѣхъ къ полному спокойствію и подчиненію организованной волѣ совѣтовъ и революціонной демократіи. Никакихъ отдельныхъ выступленій. Никакихъ эксцессовъ. Полное сплоченіе рядовъ и готовность бороться за лучшіе идеалы русской революціи.

Да здравствуетъ новое революціонное правительство.

Да здравствуетъ демократическій миръ и да здравствуетъ Учредительное собраніе.

Военный Революціонный Комитетъ гор. Одессы.

В ъ р н о : Начальникъ Канцеляріи (подпись)

Резолюція: „Поручить пом. комиссара Членову объявить революц. Комитету, что такъ какъ онъ сталъ на путь присоединенія къ возстанію оба комиссара выходятъ изъ состава Комитета“.

Военный Комиссаръ

Врем. Прав. Од. Воен. Окр. (*Харито*)

№ 3.

РЕЗОЛЮЦІЯ

Сотрудниковъ Военно-окружнаго Комиссаріата 26 октября 1917 года, при обсужденіи вопроса о захватѣ власти большевиками въ Петрограде и сегодняшнемъ объявленіи Одесскаго Революціоннаго Комитета о его присоединеніи къ возстанію большевиковъ:

1) Военно-окружной Комиссаріатъ твердо остается на своемъ посту представителемъ Временнаго Правительства.

2) Пока Комиссаріатъ исполняетъ свои обязанности, до тѣхъ поръ имъ будутъ приниматься всѣ меры къ предотвращенію гражданской войны.

3) Въ случаѣ перехода власти только къ большевикамъ, большая часть сотрудниковъ комиссаріата, въ томъ числѣ и комиссаръ, выходитъ изъ состава комиссаріата.

Подписи.

Съ подлиннымъ вѣрно:

Начальникъ Канцеляріи (подпись).

№ 4.

ВОЕННАЯ.

ПЕТРОГРАДЪ

Военное Министерство Политическое Управление

Копія Ставка Комиссарверх

Копія Яссы Комиссарум

Копія Яссы Поглавкорум

Въ связи съ полученной сегодня радиограммой созданный вчера революціонный комитетъ выпустилъ объявленіе о присоединеніи своемъ къ выступленію Петроградскаго совѣта и о низверженіи Временнаго Правительства точка Ввиду этого я вышелъ изъ состава Революціоннаго комитета точка Румчородом⁴⁾ организовано областное бюро куда входятъ Главнавокр Украинская Рада и я точка Городъ и округъ виѣшне спокойны но настроеніе жителей подавленное и нѣсколько тревожное точка Жду директивъ отъ Комиссарума и Комиссарверха связи нѣтъ положеніе⁵⁾ Комиссаріата весьма затруднительное однако я и сотрудники приняли твердое рѣшеніе оставаться на своихъ постахъ и принимать мѣры предотвращенію столкновеній точка 26 октября 21 часъ точка Нр 1284

Комиссаръ Одесскаго Округа *Харито*

Съ подлиннымъ вѣрно: Начальникъ Канцеляріи (подпись)

Помощникъ Комиссара
Временнаго Правительства

Одесскаго Округа

Эм. ЧЛЕНОВ

№ 1

28 октября 1917 года.

Военному Комиссару

РАПОРТЪ

Доношу, согласно Вашего приказанія 27 числа сего октября въ 11 часовъ явился во временный революціонный Комитетъ при Штабѣ округа, гдѣ сделалъ отъ Вашего и Морскаго Комиссара, М. И. Шрейдера, слѣдующее заявленіе:

„25 октября, послѣ долгихъ преній относительно принципиальной платформы, не давшихъ положительныхъ результатовъ, было рѣшено, для поддержанія порядка, создать комитетъ при условіи отказа со стороны крайнихъ партій отъ выступлений, ставящей своей задачей исключительно недопущеніе эксцессовъ. Между тѣмъ, 26 числа, комитетъ сталъ на путь политическихъ деклараций, заявивъ о поддержкѣ Петроградскаго комитета, захватившаго неправомѣрно власть. Не считая возможнымъ въ качествѣ представителей Временнаго Правительства участвовать въ комитетѣ, принявшемъ сторону партій, стремящейся захватить въ свои руки власть, долженствующую принадлежать только тому Правительству, которое является выразителемъ воли всей страны, Военный и Морской Комиссары Временнаго Правительства поручили мнѣ заявить объ ихъ выходѣ изъ состава названнаго выше комитета“.

Помошникъ Комиссара *Эм. Членов*
Съ подлиннымъ вѣрно:
Начальникъ Канцеляріи (подпись)

Резолюція: „Прервать сношенія съ революціоннымъ комитетомъ.“

Военный Комиссаръ
Врем. Прав. Од. Воен. Окр. *Харито*

№ 6.

ПЕТРОГРАДЪ
Минмор
Копія ставка Комиссарверх
Копія Яссы Комиссарум
Копія Управоенмин
Копія Циксорсод
Копія Ставка Общеарком

ВОЕННАЯ
Внѣ очереди

Копія Всѣмъ совѣтамъ депутатовъ Всѣмъ портовымъ и матросскимъ
организациямъ и всѣмъ военнымъ комиссарамъ округа

Призываемъ всѣхъ къ поддержанію порядка и спокойствія надо отбросить немедленно всякую растерянность и подавленность духа въ эти рѣшительные дни для судьбы республики точка Захватъ власти и личный арестъ членовъ Временнаго Правительства не уничтожаетъ источника власти революціонной демократіи и государственный механизмъ точка Главковерхъ поддерживаемый арміями фронта приказываетъ всѣмъ оставаться на своихъ местахъ впредь до объявленія новаго состава Временнаго Правительства если таковое послѣдуетъ точка Соціали-

стическія партіи Центральный Исполнительный Комитетъ Все-россійскаго Совѣта запятая которому обязаны подчиниться всѣ политическіе организациі страны рѣшительно выступили съ протестомъ противъ самочиннаго захвата власти точка Возглавляющій всѣ армейскіе комитеты общеармиком требуетъ безпрекословнаго подчиненія правительству единственно могущему довести страну до учредительнаго собранія заявляя о своемъ рѣшеніи силой поддержать это требованіе точка Во имя спасенія страны поддерживайте всѣми силами нормальную работу по подготовкѣ выборовъ в Учредительное собраніе запятая не допускайте выступленій влекущихъ за собою гражданскую войну Нр 1293

Военный Комиссаръ Одесского Округа *Харито*
Морской Комиссаръ *Шрейдеръ*

27 октября 1917 г.

С подлиннымъ вѣрно:
Начальникъ Канцеляріи (подпись)

№ 7.

Помощникъ
Военного Комиссара
Временнаго Правительства
По Одесскому Воен. Округу
Отдѣль 2

№
28 октября 1917 г.
г. Одесса.

Военному Комиссару

РАПОРТЪ.

Доношу, что 27 октября на засѣданіи окружнаго комитета въ кабинетѣ начальника округа принята декларация Украинской Рады, на основаніи которой на мѣстахъ, въ томъ числѣ и Одессѣ, должны быть образованы комитеты при участіи демократическихъ организаций и партій, обязанные исполнять приказанія изъ Кіева. Избранъ временный комитетъ въ составѣ президіумовъ мѣстнаго революціоннаго комитета, Украинской Рады и Румчерода. Возникъ вопросъ о включеніи въ составъ комитета начальника Округа.

Послѣ заявленія д-ра Луценко о том, что генераль Марксъ⁸⁾, какъ членъ мѣстнаго революціоннаго комитета механически вошелъ въ составъ новаго комитета, вопросъ принимается безъ преній.

Безъ преній включается въ составъ комитета и комиссаръ Центрърады⁹⁾ полковникъ Поплавко.

Представителемъ мѣстнаго военно-исполнительнаго комитета Рубинштейномъ было внесено предложеніе о включеніи въ составъ комитета и Правительственныхъ Комиссаровъ. Предложеніе вызвало оживленныя пренія. Указывалось на то, что комиссары, какъ представители несуществующаго правительства не должны входить въ составъ комитета. Я, сославшись на Ваше съ Морскимъ комиссаромъ заявленіе въ началѣ засѣданія, указаль собранію на то, что представители центральной власти, обязанные поддерживать порядокъ, должны войти въ составъ комитета, если только онъ ставитъ своей цѣлью поддержаніе порядка и отказывается отъ тактики мѣстнаго революціоннаго комитета.

Вопросъ ставится на голосованіе и 66 голосами противъ пяти участіе комиссаровъ въ комитетѣ было отклонено.

Помощникъ Комиссара *Губіевъ*

С подлиннымъ вѣрно:

Начальникъ Канцеляріи (подпись)

Резолюціи: 1) „Прервать сношенія с окружнымъ комитетомъ, какъ ставшимъ на путь возстанія“.

2) „Запросить ген. Маркса о его отношеніи къ правительству“.

Военный Комиссаръ

28-Х.

Врем. Прав. Од. Воен. Окр. *Харито*

№ 8.

ВОЕННАЯ

ПЕТРОГРАДЪ

Политическое Управление Военмин

Копія Петроград Циксорсод

Копія Ставка Комиссарверх

Копія Ставка Предсѣдателю Общеармейскаго Комитета

Копія Яссы Комиссарум

Копія Севастополь Генчерфлоту

Сейчасъ на засѣданіи Штабъ округа образовался временный краевой органъ состоящій изъ Украинской Рады запятая Революціоннаго Комитета объявившаго вчера присоединеніе къ возстанію и Румчерода точка Комитетъ созданъ по инициативѣ украинцевъ декларировавшихъ постановленіе Кіевской Рады точка Мотивы созданія органа отсутствіе низложеннаго правительства и спасеніе революціи точка Общее собраніе включивъ генерала Маркса въ составъ краевого органа рѣшительно отвергло участіе военнаго и морскаго комиссаровъ такъ какъ такыя являются представителями низложеннаго правительства точка

При такихъ условіяхъ мы фактически ничего сдѣлать не можемъ устранены отъ работы поэтому выражаемъ нашъ протестъ точка 27 октября 23 часа точка Нр

Военный Комиссаръ *Харито*
Морской Комиссаръ *Шрейдеръ*

27 октября 1917 г.

С подлиннымъ вѣрно:
Начальникъ канцеляріи (подпись)

№ 9.

ПОМОЩНИКЪ
Военного Комиссара
Временнаго Правительства
по Одесскому военному округу
Отдѣл 2-й.
№.....

Военному комиссару.

РАПОРТЪ.

28 октября 1197 г. Гор. Одесса.

Доношу, что 28 сего октября я съ уполномоченнымъ Бараташвили и адъютантомъ Лебедевымъ, исполняя Ваше и Морского Комиссара порученіе, явился къ начальнику округа и предложилъ ему наединѣ рядъ вопросовъ, выясняющихъ его отношеніе къ переживаемому моменту. Выслушавъ мои вопросы онъ заявилъ, что отвѣтитъ на нихъ въ присутствіи членовъ революціоннаго комитета и потому мы перешли въ его кабинетъ, гдѣ происходило совѣщаніе комитета. Въ присутствіи послѣдняго я вновь подтвердилъ, что вопросы предлагаются генералу Марксу какъ начальнику округа.

Были предложены слѣдующіе вопросы:

1. Извѣстно ли Вамъ содержаніе телеграммъ Главковерха и Поглавкоруума и считаете ли для себя обязательнымъ исполненіе изложенныхъ в нихъ приказаній?

Отвѣтъ: Считаю обязательнымъ.

2. Состоя членомъ комитета, отвергшаго участіе въ немъ представителей „несуществующаго Правительства“, признаете ли Вы Правительственныхъ Комиссаровъ?

Отвѣтъ: Признаю.

3. Состоя членомъ революціоннаго комитета, признавашаго декларацію Украинской Рады, считаете ли для себя обязательнымъ приказанія Центрорады.

Отвѣтъ: Признаю.

4. В случаѣ, если послѣдуютъ приказанія Главковерха и Центрорады, исключаяющія другъ друга, какіе изъ нихъ будутъ для Васъ обязательными.

Отвѣтъ: Я выйду в отставку. Моя задача сохранить въ тылу порядокъ во что бы то ни стало, и ни на минуту не останавливать снабженіе арміи. Я дѣйствую въ согласіи съ генераломъ Санниковымъ и обо всемъ донесъ Поглавкоруму. Если тактика моя не будетъ одобрена, то послѣдуетъ распоряженіе о моей отставкѣ.

Помощникъ комиссара *Губіев*, ст. адъютантъ шт.-кап. *Лебедев*.
Съ подлиннымъ вѣрно:

Начальникъ канцеляріи (подпись).

№ 10

Военный Комиссаръ
Временнаго Правительства
Одесскаго Военнаго
Округа

Главному Начальнику округа.

По 1 отд.
28 октября 1917 г.
№ 1304.

Мною получень вчера следующій протестъ комитета Одесской Городской Думы:

„Комитетъ Одесской Городской Думы¹⁰⁾ по охранѣ революціи доводитъ до Вашего свѣдѣнія свой рѣшительный протестъ противъ недопустимыхъ и контр-революціонныхъ дѣйствій временнаго Революціоннаго Комитета, выразившихся въ конфискаціи воззваній Городской Думы и насильственномъ закрытіи газетъ. Такое явное попираніе свободы печати и правъ соціалистической Думы, выбранной всеобщимъ голосованіемъ и выражающей волю всего населенія, является неслыханнымъ покушеніемъ на основныя завоеванія революціи.

Комитетъ Городской Думы требуетъ немедленной отмѣны самочинной цензуры газетъ, снятія карауловъ изъ редакцій и возстановленія въ полной мѣрѣ свободы слова и предоставленія Одесской печати и Городскому самоуправленію выполнить свой прямой долгъ оповѣщать населеніе г. Одессы о происходящихъ событіяхъ.

Комитетъ Городской Думы проситъ Васъ немедленно сообщить ему, какія мѣры собираетесь Вы принять для охраненія гражданскихъ свободъ и правъ Городской Думы.

Городской Голова (подпись).“

Считаю такія дѣйствія революціоннаго комитета безусловно недопустимыми, возвращающими насъ къ невыносимымъ временамъ царизма и его пріемамъ. Населеніе терроризуется такими мѣ-

рами, вызывающими всеобщее осужденіе. Все это вносить не спокойствіе, а самую настоящую тревогу и опасеніе за участь гражданъ, являющихся свидѣтелями своеобразнаго толкованія свободъ, насилій надъ печатью и демократическимъ органомъ самоуправленія со стороны тѣхъ, кто объявляетъ себя защитниками свободы и революціи.

Настойчиво прошу Васъ о распоряженіи снять караулы въ редакціяхъ и не допускать нарушенія дѣятельности избранной всѣмъ населеніемъ Городской Думы.

Военный Комиссаръ *Харито*.

С подлиннымъ вѣрно:

Начальникъ канцеляріи (подпись).

№ 11.

ВОЕННАЯ
Внѣ очереди

ПЕТРОГРАД

Политическое Управление Военного Министра

Копія Центральный Исполнительный Комитетъ

Копія Ставка Комиссарверх

Копія Яссы Комиссарум

Копія Яссы Поглавкорум

Дополненіе 1288 сообщаемъ окружной органъ настаивалъ на цензурѣ газетъ точка Новости¹²⁾ Листокъ¹³⁾ Почта¹⁴⁾ отказались ночью караулы заняли типографіи газеты не вышли точка Позиція комитета прежняя отрицаніе Временнаго Правительства точка Радой комиссаромъ назначенъ подполковникъ Поплавко точка Телеграммы Главковерха и его сообщенія о продвиженіи революціонныхъ войскъ къ Петрограду не допускаются къ печати точка Нами посланъ протестъ дѣлаемъ энергичное представленіе члену Комитета начальнику округа генералу Марксу точка Благодаря закрытію газетъ невозможно оповѣстить городъ о событіяхъ и истинномъ положеніи точка 28 октября 13 часовъ точка Нр 1302

Военный Комиссаръ *Харито*

Морской Комиссаръ *Шрейдер*

С подлиннымъ вѣрно:

Начальникъ Канцеляріи: (подпись)

28 октября 1917 г.

№ 12.

ПЕТРОГРАДЪ

Военная

Военное Министерство Политическое Управление

Копія Петроградъ Минмор ¹⁵⁾

Копія Петроградъ Циксорсод

Копія Яссы Комиссарум

Копія Яссы Поглавкорум

Копія Ставка Понаштаверх ¹⁶⁾

Копія Ставка Комиссарверх

Доносимъ о положеніи въ Одессѣ и округѣ двоеочіе вѣсть о вступленіи Керенскаго Петроградъ ¹⁷⁾ произвела большое впечатлѣніе и внесла успокоеніе въ несочувствовавшіе возстанію значительные круги но еще напряженнѣй сделала настроеніе сторонниковъ переворота въ особенности матросовъ получившихъ директивы отъ Центрофлота ¹⁸⁾ не подчиняться приказамъ Керенскаго точка Вчера ввиду крайне запутаннаго положенія намѣтился расколъ окружномъ революціонномъ комитетѣ при Штабѣ благодаря неестественному сочетанію городскаго революціоннаго комитета поддерживавшаго возстаніе запятая Украинской Рады имѣющей свои задачи и Румчерода не поддерживающаго возстаніе точка Послѣ рѣшенія окружнаго революціоннаго комитета не признавать Временнаго Правительства мы прекратили всякія сношенія съ комитетомъ и такъ какъ Главокр остается членомъ комитета вчера мы поставили ему вопросъ прямо точка Генераль Марксъ отвѣтилъ что онъ подчиняется Главковерху и признаетъ насъ какъ представителей Временнаго Правительства несмотря на то что окружной комитетъ считаетъ правительство низложеннымъ точка Однако генераль Марксъ остается членомъ окружного революціоннаго комитета точка Подробности двусмысленнаго положенія генерала Маркса обсуждаются печатью точка Газеты недопущенныя къ выходу вечеромъ вышли точка Въмѣстѣ съ Городской Думой мы протестовали противъ мѣръ принимаемыхъ революціоннымъ комитетомъ терроризирующихъ населеніе точка Цензура вчера снята точка Сообщенія изъ округа въ общемъ удовлетворительныя однако Мелитополѣ вчера начался разгромъ и пьянство солдатъ точка Преобладающее вліяніе большевиковъ въ Николаеве ¹⁹⁾ подробностей нѣтъ точка Гр 1313 29 октября 13 часовъ

Военный Комиссаръ Одесскаго округа *Харито*Морской Комиссаръ *Шрейдер*

Съ подлиннымъ вѣрно: Начальникъ Канцеляріи (подпись)

29 октября 1917 г.

№ 13

ТЕЛЕГРАММА

Одесса Главвокр копія Снабрум комиссару Харито М. П. Т. Кр. Лит. Я
9745. БС 28,21,7 только комиссару Харито Одс

Изъ Одессы дошли свѣдѣнія что украинцами при личномъ Вашемъ участіи захвачено управленіе Снабрум²⁰⁾ запятая телеграфъ и устранены представители Временнаго Правительства тире комиссаръ и фронтовая областная войсковая организация Румчеродъ точка Дѣйствуя въ полномъ согласіи и единеніи съ комиссаромъ и революціоннымъ фронтовымъ комитетомъ требую немедленно дать объясненіе по содержанію занятія вмѣстѣ съ тѣмъ рѣшительно не допускаю ни минуты перерыва работы Снабрума и телеграфа на нужды армій 28 октября 1917 года Нр особ 1675 Подписаль Щербачевъ Съ подлиннымъ вѣрно дежурный генераль-маіоръ Сытинъ
Резолюція: отвѣтить сообщивъ истинное положеніе дѣла Харито
Съ подлинной вѣрно: Начальникъ Канцеляріи (подпись)

№ 14

ЯССЫ ДЕГЕНРУМ

Военная

Копія Яссы Комиссарум

Копія Одесса Снамбрум

Копія Ставка Комиссарверх

Копія Петроградъ политическое управленіе военмин

Въ отвѣтъ на нр 1675 сообщаю что украинцами ни снабрум ни телеграфъ не были захвачены точка Почтово-телеграфный союзъ во всѣ эти дни не допускалъ на телеграфъ никакого контроля со стороны революціонного комитета и Рады подъ угрозой прекращенія работы на телеграфъ точка На совѣщаніи Штабъ 27 октября большинствомъ бб противъ пяти голосовъ рѣшено было что я и комиссаръ флота какъ представители низложеннаго правительства не должны участвовать въ окружномъ комитетѣ однако прочей нашей работѣ комитетъ не мѣшалъ точка На поставленный вчера вопросъ генераль Марксъ призналъ насъ представителями Правительства точка Вообще положеніе серьезно и сложно и Одесса пока избѣжала всякихъ серьезныхъ столкновений точка Нр 1309 29 октября 16 часовъ

Военный комиссаръ Одесскаго округа *Харито*Морской комиссаръ *Шрейдеръ*

Съ подлиннымъ вѣрно:

Начальникъ Канцеляріи (подпись)

29 октября 1917 г.

№ 15
ОБЪЯВЛЕНИЕ ²¹⁾.

Едва два мѣсяца прошло съ того дня какъ Россійская демократія, стойко выдержавшая натискъ справа, охранила завоеванія революцій, какъ вновь приходится стоять передъ угрозой самому существованію республики. Къ счастью для родины, неуклонно идущей къ Учредительному Собранію, безумная попытка захвата власти большевиками не удалась и Временное Правительство, нынѣ измѣняющее свой личный составъ въ согласіи и при содѣйствіи Комитета Спасенія Родины и Революціи ²²⁾, Временного Совѣта Республики, Всероссийскаго Центрального Исполнительнаго Комитета Совѣтовъ Рабочихъ и Солдатскихъ Депутатовъ, Исполнительнаго Комитета Совѣта Крестьянскихъ Депутатовъ, Центрального Комитета партіи социалистовъ-революціонеровъ и социаль-демократовъ (меньшевицковъ и объединенцевъ) и другихъ революціонныхъ и демократическихъ партій и организацій, осуждающихъ насильственный захватъ власти и срывъ выборовъ въ Учредительное Собраніе: осуществляетъ свою власть для доведенія страны до Учредительнаго Собранія. Насталъ конецъ кошмарной неуверенности въ завтрашнемъ днѣ. Считаемо поэтому нужнымъ объявить во всеобщее свѣдѣніе слѣдующее:

1. Выборы въ Учредительное Собраніе близки. Должны быть приняты всѣ мѣры къ проведенію ихъ въ назначенный срокъ.

2. Призываемо населеніе Одессы возвратиться къ обычнымъ мирнымъ занятіямъ и, забывъ страхъ, взаимное недовѣріе и озлобленіе, принять дѣятельное участіе въ выборахъ, чтобы Учредительное Собраніе выявило дѣйствительную волю Россіи.

3. Всѣ революціонные комитеты въ Одессѣ и въ Одесскомъ округѣ, присоединившіеся къ возстанію большевицковъ, должны немедленно ликвидировать свою дѣятельность.

4. Тѣ временные революціонные комитеты, которые ставили и ставятъ своей задачей сохраненіе порядка и предотвращеніе столкновеній и которые не вступили противъ воли демократіи на путь захвата власти должны продолжать свою полезную работу и принимать всѣ мѣры къ введенію жизни въ нормальное русло, оказывая полное содѣйствіе властямъ въ предотвращеніи уличныхъ безпорядковъ.

Правительственные комиссары: Одесскаго военнаго округа *Харито*,
Черноморскаго флота *Шнейдер*, города Одессы *Либерманъ*.

С подлиннымъ вѣрно: Начальникъ Канцеляріи: (подпись)

№ 16

ТЕЛЕГРАММА

Заслушавъ заявленіе окружного комиссара товарища Харито о предполагаемомъ имъ роспускѣ мѣстнаго Революціоннаго Комитета и другихъ организацій, Румчеродъ констатируетъ полную недопустимость такого постановленія, которое также не вызывается обстоятельствами и предлагаетъ комиссару, товарищу Харито, не принимать никакихъ шаговъ въ этомъ направленіи. Передалъ Наумовъ. Принялъ Россійскій.

Резолюція: отвѣтить, что отмѣнить рѣшеніе не можемъ. *Харито.*

31 октября 1917 года.

Съ подлиннымъ вѣрно:

Начальникъ Канцеляріи (подпись)

№ 17.

Военный Комиссаръ
Временнаго Правительства
по Одесскому Военному Округу
№ 1355—1/XI.

Центральному Исполнительному Комитету „Румчеродъ“.

Въ отвѣтъ на телефонограмму Румчерода отъ 31 октября, прилагая при семъ объявленіе мѣстнаго Революціоннаго комитета отъ 26 октября, въ которомъ онъ присоединяется къ возстанію большевиковъ въ Петроградѣ, и послѣ котораго я и морской комиссаръ не нашли возможнымъ оставаться въ Революціонномъ Комитетѣ,—увѣдомляю Румчеродъ, что я, морской комиссаръ и комиссаръ города, дѣйствую въ духѣ распоряженія Главковерха и Центрального Исполнительнаго Комитета, въ нашемъ объявленіи отъ 30 октября (п. 3) признали необходимымъ предложить всѣмъ революціоннымъ комитетамъ округа, ставшимъ на путь захвата власти, ликвидировать свою дѣятельность, призывая всѣ другіе революціонные комитеты продолжать ихъ полезную работу.

Комиссаръ *Харито*

Съ подлиннымъ вѣрно:

Начальникъ Канцеляріи (подпись)

№ 18.

Военная.

ПЕТРОГРАДЪ—ЦИКСОРСОД.

Копія Политическое Управление Военнаго Министерства.
 Копія ставка Общеармкомитету
 Копія ставка Комиссарверх
 Копія Яссы Поглавкорум
 Копія Яссы Комиссарум

Циркулярно всѣмъ Исполнительнымъ
 Комитетамъ Гарнизонѣвъ, Начальникъ
 Гарнизонѣвъ и Военнымъ Комиссарамъ
 Округа.

25 октября въ Одессѣ былъ организованъ революціонный комитетъ всѣхъ организацій и при участіи большевиковъ отказавшихся отъ выступленія Одессѣ точка. Въ этотъ комитетъ вошли также Главнаокр генераль Марксъ я и морской комиссаръ Шрейдеръ точка Цѣлью комитета было поддержание порядка точка Однако на слѣдующій день 26 октября Революціонный комитетъ вынесъ резолюцію и объявилъ населенію о своемъ присоединеніи къ возстанію, я и морской комиссаръ вышли изъ революціоннаго комитета точка Стоя твердо на своихъ постахъ выполняя приказанія Главковерха и директивы Центральнаго Исполнительнаго Комитета Совѣта Рабочихъ и Солдатскихъ депутатовъ Совѣта крестьянскихъ депутатовъ и комитета спасенія²⁰⁾ мы призываемъ всѣхъ безъ колебаній осудить попытки захвата власти запятая сплотиться вокругъ демократическихъ организацій не поддерживающихъ возстанія и не допускать никакихъ выступленій гибельныхъ для родины и свободы точка

1 ноября 22 часа точка Нр

Военный Комиссаръ *Харито.*

Морской Комиссаръ *Шрейдер.*

Съ подлиннымъ вѣрно:

Начальникъ Канцеляріи (подпись)

№ 19.

«ОДЕССКІЯ НОВОСТИ»

от 1 ноября 1917 г.

Отъ Военнаго и Морского Комиссаров.

Военно-Окружный и Морской Комиссары настоятельно рекомендуютъ не придавать никакого значенія радіотелеграммамъ объ успѣхахъ возстанія нерѣдко безграмотно составленнымъ и къ тому же безъ всякой подписи.

Телеграммы эти тенденціозны по содержанию и не соответствуют дѣйствительности, имѣя цѣлью вызвать тревогу среди населенія. Тенденціозность эта, между прочимъ, проявилась и въ сенсационномъ сообщеніи по радіотелеграфу о присоединеніи якобы Центрофлота къ возстанію, тогда какъ Центрофлотъ былъ, какъ оказывается, арестованъ большевиками ²³).

Съ подлиннымъ вѣрно: Начальникъ Канцеляріи (подпись)

№ 20.

1 ноября въ 12 часовъ ночи въ Штабѣ Округа членъ генеральнаго секретаріата Украины подполковникъ Поплавко объявилъ собравшимся начальникамъ воинскихъ частей декларацію Центральной Украинской Рады и предложилъ вопросъ помощнику Военнаго Правительственнаго комиссара Округа Губіеву, находившемуся на собраніи, — признаеть-ли онъ высшей властью въ округѣ Центральную Украинскую Раду.

На отрицательный отвѣтъ помощника комиссара Губіева, подполковникъ Поплавко объявилъ, что въ такомъ случаѣ Губіевъ считается съ сего числа отрѣшеннымъ отъ должности, добавивъ, что такой же вопросъ будетъ поставленъ всѣмъ правительственнымъ лицамъ. Вслѣдствіе этого, Военный и Морской Комиссары объявляютъ для свѣдѣнія:

1) Распоряженія Главковерха, на которое ссылается Рада, комиссаріаты не получали.

2) Что касается нашего отношенія къ Центральной Радѣ и ея распоряженіямъ, то мы, являясь представителями центральной власти, до сконструирования правительства и до полученія отъ него директивъ по украинскому вопросу — не считаемъ возможнымъ признать власть Украинской Рады.

3) Заявленіе Рады объ устраненіи должностныхъ лицъ, поставленныхъ центральной властью, считаемъ не имѣющими юридической силы.

Военный Комиссаръ *Харито*. Помощники Комиссара *Губіевъ*, *Членовъ*.
Морской Комиссаръ *Шрейдеръ*.

Резолюція. Во всѣ газеты, Штабу Округа, Румчероду, Украинской Радѣ, Исполнительному Комитету С.С.Д.

Послано 2 ноября 1917 г.

Военный Комиссар Временнаго Правительства по Одес. Воен. Округу *Харито*.

Дополнительно: Комиссару, Комиссарверху — просить срочныхъ Указаній.

Военный Комиссаръ Вр. Прав. по воен. Округу *Харито*.
Съ подлиннымъ вѣрно: Начальникъ Канцеляріи (подпись)

№ 21.

СТАВКА
Комиссарверх

Копія Понаштаверх
Копія Общеармейком
Копія Петроград Циксорсод
Копія Политическое Управоенмин
Копія Яссы Поглавкорум
Копія Яссы Комиссарум

ВОЕННАЯ
Внѣ всякой очереди

Нами объявлено газетахъ слѣдующее двоеточіе кавычки 1 ноября въ 12 часовъ ночи въ Штабѣ округа членъ генерального секретариата Украины подполковникъ Поплавко объявилъ собравшимся начальникамъ воинскихъ частей декларацию Центральной Украинской Рады и предложилъ вопросъ помощнику военного правительственнаго комиссара округа Губіеву находившемуся на собраніи признаетъ ли онъ высшей властью въ округѣ центральную украинскую раду точка На отрицательный отвѣтъ помощника комиссара Губіева подполковникъ Поплавко объявилъ что въ такомъ случаѣ Губіевъ считается съ сего числа отрѣшеннымъ отъ должности, добавивъ, что такой же вопросъ будетъ поставленъ всѣмъ правительственнымъ лицамъ точка Вслѣдствіе этого Военный и Морской Комиссары объявляютъ для свѣдѣнія двоеточіе Первое распоряженія Главковерха на которое ссылается Рада комиссариаты не получали точка Второе что касается нашего отношенія къ Центральной Радѣ и ея распоряженіямъ то мы являясь представителями власти до сконструирования правительства и до полученія отъ него директивъ по украинскому вопросу не считаемъ возможнымъ признать власть Украинской Рады точка Третье заявленіе Рады объ устраненіи должностныхъ лицъ поставленныхъ центральной властью считаемъ не имѣющими юридической силы точка Военный комиссаръ Харито помощники комиссара Губіевъ Членовъ Морской Комиссаръ Шрейдеръ кавычки точка 2 ноября 17 часовъ точка Просимъ Комиссарверха Комиссарума дать срочныя указанія по этому вопросу точка Нр 1373

Харито

Шрейдеръ

Съ подлиннымъ вѣрно:

Начальникъ канцеляріи (подпись)

№ 22.

ВОЕННАЯ
Срочно въ очередь

СТАВКА ПОНАШТАВЕРХ

Копія Ставка Комиссарверх
Копія Яссы Поглавкорум
Копія Яссы Комиссарум
Копія Яссы Революціонному Комитету Фронта

Помощникомъ Главного Начальника Округа по политической части назначается членъ Румчерода прапорщикъ Ильинскій точка Прошу не отказать срочно сообщить упраздняется ли должность военно-окружного комиссара точка Отвѣтъ прошу телеграфировать также Штабу Округа Румчероду Одесской Радѣ точка 4 ноября 15 часоѣ, Нр 1393

Военный Комиссаръ Одесского Округа *Харито*
Съ подлиннымъ вѣрно:

Начальникъ Канцеляріи (подпись)

№ 23.

5 ноября 1917 года
№ 1399

Комиссару Румынскаго Фронта

Такъ какъ въ связи съ текущими событіями я и мои помощники заняли твердую позицію поддержки Временного Правительства и борьбы съ возстаніемъ наше положеніе в настоящее время весьма затруднительно и мало полезно для дѣла. Кромѣ того по приказанію Поглавкорума назначается пом. нач. окр. по политич. части.

Поэтому прошу уволить меня отъ должности военного комиссара и вслѣдствіе переутомленія ходатайствую объ отпускѣ на шесть недѣль съ явкой после отпуска въ Ваше распоряженіе или съ откомандированіемъ въ 5 запасный артиллерійскій дивизионъ, въ которомъ я числюсь.

Комиссаръ *Харито*

Съ подлиннымъ вѣрно: Начальникъ Канцеляріи (подпись)

№ 24

ВОЕННЫЙ КОМИССАРЪ
Одесскаго Военнаго Округа
23 ноября 1917 года
№ 1686

Комиссару Генеральнаго Секретаріата
Подполковнику Поплавко.

Въ отвѣтъ на Ваше предложеніе о сдачѣ мной должности и дѣлъ Военно-Окружного Комиссаріата Вашему представителю прапорщику Карпенко—уведомляю Васъ, что мной получены

распоряженія Комиссара Румынскаго фронта Тизенгаузена и Революціоннаго Комитета Румынскаго фронта—оставаться на посту независимо отъ происходящихъ событій.

Поэтому Ваше предложеніе ни въ коемъ случаѣ не будетъ выполнено мной безъ соответствующаго постановленія дѣйствующихъ совмѣстно Главнокомандующаго Румынскаго фронта, Революціоннаго комитета фронта и Комиссара Тизенгаузена.

При семъ прилагаю копіи полученныхъ мной распоряженій.

Комиссаръ *Харито*

Начальникъ канцеляріи (подпись)

№ 25

Копія телеграммы полученной изъ Новогеоргіевска на имя Войсковой Укр Рады, Кіевъ Центрорада Революціонный Комитетъ Украиногенеркомитет Одесса Украинская Войсковая Рада 30 октября 1917 г.

На общемъ собраніи украинцевъ при участіи представитель мусульманъ молдаванъ и поляковъ выслушавши докладъ о принятіи всей власти на Украинѣ Центрорадой постановили всю власть Новогеоргіевскомъ гарнизонѣ какъ военную такъ и административную передать в руки Новогеоргіевской украинской рады въ составъ которой войдутъ представители отъ всѣхъ учреждений и организацій. Донося объ этомъ, прошу срочныхъ дальнѣйшихъ указаній и инструкцій 383 Голова Новогеоргіевской Украинской Рады подполковникъ Адамовичъ. Резолюція: телеграмма не была адресована ни Штабу ни Военному Комиссару. Доставлена нам почтово-телеграфнымъ союзомъ. Принять срочныя мѣры протестовать и требовать отъѣны захвата власти.

Военный Комиссаръ *Харито*

Съ подлиннымъ вѣрно:

Начальникъ Канцеляріи (подпись)

№ 26

ВОЕННАЯ

(АДРЕСА НА ОБОРОТЕ).

Исполнительному Комитету Гарнизона

Копія начальнику Гарнизона

Циркулярно всѣмъ исполнительнымъ комитетамъ начальникамъ гарнизоновъ и военнымъ комиссарамъ Одесскаго Округа

Въ виду того что Революціонный комитетъ Румынскаго фронта подтвердилъ права военныхъ комиссаровъ и предложилъ имъ продолжать ихъ работу независимо отъ происходя-

щихъ событій увѣдомляю что военному комиссару Одесскаго округа Н. И. Харито и его помощникамъ мною поручено какъ и раньше принимать энергичное участіе во всѣхъ дѣлахъ округа касающихся арміи и фронта а также быть моимъ представителемъ во фронтовыхъ учрежденіяхъ находящихся въ предѣлахъ Одесскаго округа точка 7 ноября 18 часовъ нр 1435

Комиссаръ Румынскаго фронта Э. Тизенгаузенъ

Подпись Тизенгаузена удостовѣряю.

Начальникъ Канцеляріи (подпись)

7 ноября 1917 г.

Кишиневъ Бендеры Бельцы Сороки Аккерманъ Тирасполь Херсонъ Николаевъ Екатеринославъ Елисаветградъ Симферополь Керчь Ялта Феодосія
Евпаторія Павлоградъ Мелитополь Балта Измаилъ

ИСПОЛНИТЕЛЬНОМУ КОМИТЕТУ ГАРНИЗОНА

Копія НАЧАЛЬНИКУ ГАРНИЗОНА

Копія Кишиневъ Военному Комиссару Пальчиковскому

Копія Херсонъ Военному Комиссару Ярощуку

Копія Екатеринославъ Военному Комиссару Избашу

Копія Ялта Военному Комиссару Дружинѣ

Копія Балта Военному Комиссару Визгерду

Копія Измаилъ Военному Комиссару Безмену

№ 27

Военная

НОВОГЕОРГІЕВСКЪ УКРАИНСКОЙ РАДЪ

Копія Исполнительному Комитету

Копія Начгару²¹⁾

Копія Яссы Поглавкорум

Копія Яссы Комиссарум

Телефонограммѣ Нр 330 подписанной головой Новогоріевской украинской рады подполковникомъ Адамовичемъ сказано что на собраніи въ виду принятія всей власти на Украинѣ Центрорадой рѣшено всю власть Новогоріевскѣ какъ военную такъ и административную передать руки Новогоріевской Украинской Рады составъ которой войдутъ представители отъ всѣхъ учреждений и организацій точка считая подобное заявленіе нарушеніемъ распоряженій Главковерха и Циксорсода и посягательствомъ на власть Россійской республики еще разъ призываемъ всѣ учреждения и организаціи оставаться на своихъ местахъ запятая выполнять очередную работу запятая готовиться Учредительному Собранію и всячески препятствовать захвату власти отдѣльными группами точка Нр 1366

Помощникъ Военнаго Комиссара Губіевъ

Съ подлиннымъ вѣрно: Начальникъ Канцеляріи (подпись)

(1 ноября 1917 года)

№ 28 ЦИРКУЛЯРНАЯ ЗАПИСКА *)

Во всѣхъ губернскіе совѣты крестьянскихъ депутатовъ Губернскимъ Городскимъ и Земскимъ управамъ отъ Исполнительнаго Комитета Всероссійскаго Совѣта Крестьянскихъ депутатовъ ко всѣмъ крестьянамъ солдатамъ и рабочимъ вся власть учредительному противъ воли представителей всероссійскаго крестьянства и представителей арміи власть захватывается Петроградскимъ Советомъ рабочихъ и солдатскихъ депутатовъ²⁵⁾ захватъ власти за три недѣли до учредительнаго собранія есть захватъ правъ всего народа Петроградскій Совѣтъ Рабочихъ Солдатскихъ депутатовъ началъ братоубійственную войну Врагъ стоитъ у воротъ столицы арміи вновь нанесенъ ударъ спину Спротивляемость ея ослабляется Петроградскій Совѣтъ обѣщаетъ миръ хлѣбъ и землю это ложь Исполнительный Комитетъ всероссійскаго совѣта крестьянскихъ стоя на стражѣ интересовъ крестьянства призываетъ не вѣрить Петроградскому совѣту рабочихъ и солдатскихъ депутатовъ и органамъ имъ поставленнымъ ни на минуту не останавливайте выборовъ въ учредительное собраніе. Тѣснѣй сплотитесь вокругъ своихъ крестьянскихъ организацій и рѣшительно подавляйте всякія попытки къ грабежамъ и разбоямъ вся власть учредительному собранію ни одного дня отстрочки точка Исполнительный Комитетъ Всероссійскаго совѣта крестьянскихъ депутатовъ Петроградъ 25 октября 1917 года
Съ подлинной вѣрно: Начальникъ Канцеляріи (подпись)

26/1917 г.

№ 29

Без заголовка

3—4/492—1 пр. Вережникова

ТЕЛЕГРАММА

Городскимъ губернскимъ и уѣзднымъ земскимъ управленіямъ Россіи и окружнымъ организаціямъ Потельсоюза.

Московская городская дума признала дѣйствія большевистскихъ частей столичныхъ совѣтовъ, направленныхъ противъ временнаго правительства угрожающими созыву учредительнаго собранія ослабляющими открывающими дорогу контрреволюціи точка Защищая первѣйшія основы государственности всенародно избранная Московская Дума осудила захватъ власти и твердо рѣшила охранять нормальный ходъ жизни города, чтобы предотвратить грозящую гражданскую войну Дума призываетъ Московское населеніе сплотиться вокругъ нея во имя спасенія родины и революціи.

Городской голова В. Рудневъ²⁶⁾. Съ подл. вѣрно: Нач. канцеляріи: (подпись)

*) Ця записка—скорочена відозва Ради Селянськихъ Дедутатів. Повний текст див. Троцький „Семнадцатый год“, т. II. Примітка 19.

Кишиневъ Бендеры Бѣльцы Сороки Аккерманъ Тирасполь Николаевъ Екате-
ринославъ Елисаветградъ Симферополь Керчь Ялта Феодосія Евпаторія
Павлоградъ Мелитополь

ИСПОЛНИТЕЛЬНОМУ КОМИТЕТУ ГАРНИЗОНА

Копія Начальнику Гарнизона

Всѣмъ Исполнительнымъ Комитетамъ Гарнизоновъ и Начальникамъ Гарни-
зоновъ

Сообщаю телеграмму двоеточіе кавычки Приказанію По-
главкорум для срочного и широкого оповѣщенія среди вой-
сковыхъ частей учрежденій передаю полученный по телеграфу
приказ № 314 главковерха две точки кавычки наступившая
смута вызванная безуміемъ большевиковъ ставитъ государство
наше на край гибели и требуетъ напряженія всей воли и му-
жества и исполненія долга каждымъ для выхода изъ пережива-
емаго родиной нашей смертельнаго испытанія въ настоящее
время впредь до объявленія новаго состава временнаго пра-
вительства если таковое послѣдуетъ каждый долженъ оста-
ваться на своемъ посту и исполнить свой долгъ передъ истер-
занной родиной нужно помнить что малейшее нарушеніе суще-
ствующей организациі арміи можетъ повлечь непоправимыя
бѣдствія открывъ фронтъ для новаго удара противника по-
этому необходимо сохранить во чтобы то ни стало боеспос-
обность арміи поддерживать полный порядокъ охраняя армію
отъ новыхъ потрясеній и не колебать взаимное полное доверіе
между начальниками и подчиненными Приказываю всѣмъ на-
чальникамъ и комиссарамъ во имя спасенія родины сохранить
свои посты какъ и я сохраняю свой постъ Верховнаго Главно-
командующаго впредь до изъявленія воли временнаго прави-
тельства республики приказъ прочесть во всѣхъ ротахъ ко-
мандахъ сотняхъ эскадронахъ и батареяхъ на судахъ и всѣхъ
строевыхъ командахъ нр 314 25 октября Псков А Керен-
скій точка кавычки 27 октября 1917 года точка нр 1291

Военный Комиссаръ *Харито*.

Съ подлиннымъ вѣрно:

Начальникъ Канцеляріи (подпись)

№ 31

Внѣ всякой очереди
Военная

Исполнительному Комитету Гарнизона Копія Начальнику Гарнизона Кишиневъ (копія Пальчиковскому), Бендеры Бельцы Сороки Аккерманъ Тирасполь Николаевъ Херсонъ (копія Рощуку) Екатеринославъ (копія Кудрявцеву) Симферополь Елисаветградъ Павлоградъ Мелитополь Керчь Евпаторія Феодосія Ялта Всѣмъ Исполнительнымъ Комитетамъ Гарнизоновъ Копія всѣмъ Начальникамъ Гарнизоновъ

Сообщаю телеграмму из Ставки двоеточіе кавычки Циркулярно только Одесса Комокр комиссару и совдеп Рабочихъ Солдатскихъ и Крестьянскихъ точка Отъ имени арміи фронта мы требуемъ немедленнаго прекращенія большевиками насильственныхъ дѣйствій отказа отъ вооруженнаго захвата власти безусловнаго подчиненія дѣйствующему въ полномъ согласіи съ полномочными органами демократіи временному правительству единственно могущему довести страну до учредительнаго собранія хозяина земли Русской дѣйствующая армія силой поддержитъ это требованіе 7950 Наштаверх Духонинъ⁷²⁾ Понаштаверх Вырубовъ Врид Комиссарверх подполковникъ Ковалевскій Предсѣдбшеарм комитета Перекрестовъ²⁸⁾ точка кавычки Нр 1290

Военный Комиссаръ Одесскаго Округа *Харито*
Съ подлиннымъ вѣрно:
Начальникъ канцеляріи (подпись)

№ 32

Бл. 5—7 пр. 492—I.—
27/X 1917 г.
с. Кравецъ.

Без заголовка

ТЕЛЕГРАММА

Изъ Ставки Верх. Главнокомандующаго.

Командующимъ войсками Московскаго и остальныхъ военныхъ округовъ копіи почтово-телеграфнымъ и железнодорожнымъ организациямъ и городскимъ управамъ

Обстановка въ Петроградѣ по свѣдѣніямъ полученнымъ прямому проводу сегодня 14 часовъ отъ предсѣдателя совѣта военмина Смородинова и члена Циксорсода Венгерова была таковая отъ большевиковъ опредѣленно отмежевались демократическіе и социалистическіе элементы до лѣвыхъ эсеровъ и меньшевиковъ интернаціоналистовъ включително предстоитъ образованіе новаго министерства этотъ вопросъ является предметомъ обсужденія совѣщанія созваннаго сегодня въ городской

думѣ изъ Циксорсода крестьянскаго совдепа Петроградской Городской Думы представителей социалистическихъ партій и фракціи съѣзда совдеповъ ушедшихъ со вчерашняго засѣданія съѣзда на которомъ остались только большевики со съѣзда ушли сдѣлавъ соотвѣтствующую декларацію почти вся фронтовая группа съѣзда Это совѣщаніе происходитъ открыто съ фронта имѣются слѣдующія свѣдѣнія всѣ фронтовые комитеты кромѣ сѣвернаго совершенно опредѣленно стали на линію рѣшительной борьбы съ большевистскимъ возстаніемъ армейскіе комитеты поддерживаютъ ихъ относительно юго-западнаго фронта извѣстно уже что поддерживаютъ также и корпусные и дивизионные комитеты перевозки войскъ распоряженіямъ Главковерха Керенскаго и Главноствѣ Черемисова къ Петрограду продолжается съ фронта идутъ предложенія послать на подавленіе большевистскаго возстанія большихъ войсковыхъ частей вся демократія объединилась противъ безумной авантюры большевиковъ изоляція которыхъ вполнѣ опредѣлилась съ фронтами общearмейскій комитетъ поддерживаетъ частую и непрерывную связь.

Предсѣдатель *Перекрестовъ* ²⁸⁾.

Съ подлиннымъ вѣрно: Начальникъ Канцелярии (подпись).

№ 33

ВНЕ ОЧЕРЕДИ
Военная

ТЕЛЕГРАММА

Военному Комиссару Временнаго Правительства Одесскаго Военнаго Округа

Передаю приказъ министра предсѣдателя временнаго правительства и Главковерха для немедленнаго объявленія частямъ гарнизона двѣ точки кавычки объявляю что я министръ предсѣдатель временнаго правительства и Верховный Главнокомандующій всей вооруженной силой Россійской республики прибылъ сегодня во главѣ войскъ фронта преданнаго родинѣ точка Приказываю всѣмъ частямъ Петроградскаго военнаго округа по недоразумѣнію или заблужденію примкнувшимъ къ шайкѣ измѣнниковъ родинѣ и революціи вернуться немедленно къ исполненію своего долга точка Приказъ этотъ прочесть во всѣхъ ротахъ командахъ батареяхъ эскадронахъ и сотняхъ точка Министръ Предсѣдатель Верховный Главнокомандующій А. Керенскій кавычки точка 05331 за начштаба Сатинскій 28/Х

Съ подлинной вѣрно: Начальникъ Канцелярии (подпись).

№ 34

ВОЕННАЯ

Телеграмма № 26/100 отд. Ставки ВГ № 01241 28 13 часовъ Одесса Военному комиссару Харито Только Одесса, Срочно военная Одесса Генералу Марксу Румчероду Копія Военному комиссару Харито Морскому комиссару Шрейдеру.

Правительство возглавляемое Министромъ Председателемъ Керенскимъ не переставало существовать лишь нѣсколько членовъ его кучкой насильниковъ было временно захвачено точка Законная власть въ странѣ въ лицѣ временнаго правительства и его представителей Комиссаровъ функционируетъ и опирается на миллионы штыковъ вѣрныхъ войскъ арміи точка Послѣднимъ свѣдѣніямъ городъ Гатчина занятъ правительственными войсками точка Кучки мятежниковъ сдаются безусловно и безъ всякаго сопротивленія № 153 Врид Комиссар-верх Ковалевскій.

Съ подлиннымъ вѣрно: Начальникъ Канцеляріи (подпись).

№ 35

28/X 1917 г.

9/35.

Бл. 47-49/400 Изъ пр. 277-6 123-26-12

ЦИРКУЛЯРНО.

Губанова

Всѣмъ совѣтамъ рабочихъ и солдатскихъ депутатовъ и армейскимъ комитетамъ.

Товарищи второй всероссійскій съѣздъ совѣтовъ собрался въ моментъ когда на улицахъ Петрограда пролилась уже братская кровь и началась гражданская война вызванная захватомъ власти большевиками фракціи социалистической группы не сочли такихъ условій возможнымъ принимать участіе въ съѣздѣ и покинули его вследствие этого центральный исполнительный комитетъ считаетъ второй съѣздъ совѣтовъ не состоявшимся и рассматриваетъ его какъ частичное совѣщаніе делегатовъ большевиковъ рѣшенія этого съѣзда какъ незаконныя ЦИК объявляетъ необязательными для мѣстныхъ совѣтовъ и армейскихъ комитетовъ центральный исполнительный комитетъ призываетъ всѣ совѣты и армейскія организациі сплотиться вокругъ него для защиты революціи Ц. И. К. созоветь новый съѣздъ совѣтовъ какъ только создадутся условія для правильнаго его созыва.

Центральный Исполнительный Комитетъ 20)

Справка: Москва по аппарату заявила: в этой депешѣ не сказано откуда неизвѣстно снята копія откуда делеша тоже неизвѣстно.

Съ подлинной вѣрно: Начальникъ канцеляріи (подпись)

28/X 1917 г.

ЦИРКУЛЯРНО

ЗАПИСКА

Одесскій П.-Т. Округъ Городскому Губернскому и уѣзднымъ комиссарамъ и команд. войск. всей (Россіи) всѣмъ гражданскимъ и военнымъ организаціямъ партіи социалистовъ-революціонеровъ.

Безумная попытка большевиковъ наканунѣ краха среди гарнизона расколъ подавленность министерства не работаютъ хлѣбъ на исходѣ всѣ фракціи кромѣ кучки максималистовъ покинули съѣздъ партія большевиковъ изолирована репрессіи противъ типографіи центрального комитета разгромъ Гельсинфоргскаго комитета аресты Маслова Цюна и другихъ членовъ партіи грабежи и насилія сопровождавшія взятіе Зимняго Дворца еще более раздражаютъ значительную часть матросовъ и солдатъ Центрофлотъ призываетъ къ неповиновенію большевикамъ предлагаемъ во-первыхъ оказать полнѣйшее содействие войсковымъ организаціямъ комиссарамъ и командному составу въ дѣлѣ окончательной ликвидаціи безумной затѣи и объединенія вокругъ комитета общественнаго спасенія должествующаго создать однородную демократическую власть во-вторыхъ принять самостоятельныя мѣры для охраны партійныхъ учреждений третьихъ быть наготовѣ дабы въ нужный моментъ по призыву центрального комитета оказать активное противодействие стремленіямъ контръ-революціонныхъ элементовъ использовать большевистскую авантюру для уничтоженія завоеваній революціи и четвертыхъ проявить сугубую бдительность для противодействія врагу полагающему использовать ослабленіе фронта.

Центральный Комитетъ и военная комиссія центрального комитета партіи социалистовъ-революціонеровъ³⁰⁾

Съ подлиннымъ вѣрно:

Начальникъ Канцеляріи (подпись)

№ 37

ВНѢ ОЧЕРЕДИ
Военная

ТЕЛЕГРАММА

Военному Комиссару Временнаго Правительства Одесскаго Военнаго Округа

Передаю телеграмму Главковерха двоеточіе кавычки городъ Гатчино заняты войсками вѣрными правительству без кровопролитія роты кронштадцевъ измайловцевъ и моряковъ сдали безпрекословно оружіе и присоединились къ войскамъ правительства предписываю всѣ назначенные въ путь эшелоны быстро

продвигать впередъ точка Отъ Военнаго революціоннаго комитета Петроградскаго ³¹⁾ солдаты получили приказаніе отступить 149 Главковерх Керенскій точка кавычки за начштаб Сатинскій 05332.

Съ подлинной вѣрно: Начальникъ канцеляріи (подпись)

№ 38

ВОЕННАЯ

Срочно вѣ въ всякой очереди
ВСѢМ КОМИССАРАМЪ КОМИТЕТАМЪ ЗАПИСКАМИ ВО ВСѢ ГОРОДА
ОКРУГА

Кишиневъ Тирасполь Бендеры Аккерманъ Херсонъ Николаевъ Очаковъ Симферополь Севастополь Керчь Кременчугъ Елисаветградъ Павлоградъ Екатеринбургъ Мелитополь Рени Балта Каховка Ананьевъ Бирзула Килія Александровскъ Знаменка Евпаторія Бельцы Вилково Всѣмъ начгарн. 29 октября 3¹/₂ час. угра

Сообщаю телеграмму съ Румфронта кавычки Сейчасъ по прямому проводу Понаптаверх Вырубовъ сообщилъ слѣдующую телеграмму двоеточіе кавычки Петроградъ взять войсками Керенского о чемъ сообщаю для свѣдѣнія Комиссарзап Ждановъ кавычки въ Москвѣ идетъ бой центръ уже въ рукахъ правительственныхъ войскъ вокзалы заняты большевиками точка Съ послѣдними идутъ переговоры точка Потери правительственныхъ войскъ—около 30 человекъ убитыми и около 100 человекъ ранеными точка Нр 1717 Комиссарум Тизенгаузенъ кавычки точка Нр 1303

Военный Комиссаръ Округа *Харито*

Съ подлиннымъ вѣрно: Начальникъ канцеляріи (подпись)

№ 39

29/10 1917 года
Бл. 51-52/91 прох.
Константинова

22/30

ТЕЛЕГРАММА

Из Петрограда всѣмъ Министерствамъ и Главнымъ Управлениямъ ³³⁾

Предлагаю никакихъ предложеній и распоряженій исходящихъ отъ лицъ именующихъ себя народными комиссарами или комиссарами военно-революціоннаго комитета не исполнять, ни в какія сношенія не вступать, а въ правительственныя учрежденія не допускать.

Министръ Предсѣдатель *Керенскій*

Резолюція: Главному начальнику округа и начальнику штаба, Военный Комиссар Врем. Прав. Од. Воен. Окр. Харито 30 октября 1917 года.

Съ подлиннымъ вѣрно: Начальникъ канцеляріи (подпись)

29/X 1917 года
9/492—2 пр.
Вережникова

16/30

ТЕЛЕГРАММА

Петрограда № 1243/М 55 29 11 35

Только одинъ

Циркулярно. Экстренно. Въ очереди.

Телеграмма получена событія въ Петроградѣ развиваются благопріятно. Керенскій войсками приближается Петрограду Петроградскихъ войскахъ колебаніе Телефонная станція занята юнкерами городѣ происходятъ стычки. Населеніе относится большевикамъ ненавистью. Комитетъ спасенія принимаетъ энергичныя мѣры къ возстановленію дѣятельности всего Правительственнаго аппарата при полной поддержкѣ служащихъ широко опубликуйте в Россіи общественныя организаціи Гор. думы армейскіе комитеты и профес. организаціи.

Министръ внутреннихъ дѣлъ *Никитинъ* ³⁴⁾

Съ подлинной вѣрно:

Начальникъ канцеляріи (подпись)

№ 41

Бл. 7 Пр. 492-1.-прхд.
29 октября 1917 года
С. Кравецъ

ТЕЛЕГРАММА ³⁵⁾

Из Гатчины № 116 82 28 16 35 Циркулярно.

Правит. для гор. Губ. и уѣзд. комиссаровъ и всѣмъ войсковымъ частямъ
Московскихъ Петроградскихъ воен. округовъ

Городскому Губернскому и уѣздному комиссарамъ войскамъ Петроградскаго военнаго Округа всюду и всѣмъ объявляю, что я министр-предсѣдатель временнаго правительства и Верховный Главнокомандующій всѣми вооруженными силами Россійской республики прибыл сегодня во главѣ войскъ фронта преданнаго родинѣ приказываю всѣмъ частямъ Петроградскаго военнаго округа по недоразумѣнію или заблужденію примкнувшимъ шайкѣ измѣнниковъ родинѣ предателей революціи вернуться не медля ни часа къ исполненію своего долга приказъ этотъ прочесть во всехъ ротахъ командахъ батареяхъ эскадронахъ и сотняхъ. Министръ Предсѣдатель Временнаго Правительства и Верховный Главнокомандующій А. Керенскій.

С подлиннымъ вѣрно:

Начальникъ Канцеляріи (подпись)

№ 42

30/X 1917 г.
Бл. 22—23/723.
Константиново.

1/20

ТЕЛЕГРАММА

Без заголовка

Большевики разлагаются, всѣ вѣдомства отказались съ ними работать населеніе чрезвычайно озлоблено, и ихъ власти никто не признаетъ, гарнизонъ колеблется, рабочіе безчинствуютъ. Керенскій съ войсками подъ Петроградомъ, на улицахъ стрѣльба, мятежъ близокъ къ ликвидаціи, здѣсь энергично дѣйствуетъ комитетъ спасенія революціи, въ которомъ представители всѣхъ партій кромѣ большевиковъ. Намѣчается реконструкція правительства на основѣ послѣдней формулы Совѣта Республики³⁶). Держитесь крѣпко, не давайте разстраиваться арміи. Эти трудные дни необходимо так же какъ и въ дни Корниловщины³⁷) напечь все силы сохраненію спокойствія и порядка. Предсѣдатель аркома Печерскій Петроградъ.

Съ подлинной вѣрно: Начальникъ Канцеляріи (подпись)

№ 43

Бл. 1—2 100 прх
Турчиновичъ

Военная

ИЗ СТАВКИ

Всѣмъ, всѣмъ, всѣмъ

Сегодня 1 ноября войсками генерала Краснова собранными подъ Гатчино было заключено съ гарнизономъ Петрограда перемиріе дабы остановить кровопролитіе гражданской войны точка По донесеніямъ генерала Краснова главковерх Керенскій оставилъ отрядъ³⁸) и мѣсто его пребыванія въ настоящее время не установлено точка Вследствіе сего на основаніи положенія о полевомъ управленіи войскъ я вступилъ во временное исполненіе должности Верховнаго Главнокомандующаго и приказалъ остановить дальнѣйшую отправку войскъ на Петроградъ Въ настоящее время между различными политическими партіями происходятъ переговоры для сформированія Временнаго Правительства Въ ожиданіи разрѣшенія кризиса призываю войска фронта спокойно исполнять на позиціяхъ свой долгъ передъ родиной дабы не дать противнику возможности воспользоваться смутой разразившейся внутри страны и еще болѣе углубиться въ предѣлы родной земли точка 8086 Наштаверх Духонинъ

Съ подлиннымъ вѣрно: Начальникъ Канцеляріи (подпись)

Кишиневъ Бендеры Бѣльцы Сороки Аккерманъ Тирасполь Херсонъ Николаевъ
Екатеринославъ Елисаветградъ Симферополь Керчь Ялта Феодосія Евпаторія
Павлоградъ Мелитополь Балта Измаиль

ИСПОЛНИТЕЛЬНОМУ КОМИТЕТУ ГАРНИЗОНА *)

Копія Начальнику Гарнизона

Копія Кишиневъ Военному Комиссару Пальчиковскому

Копія Херсонъ Военному Комиссару Ярошуку

Копія Екатеринославъ Военному Комиссару Избашу

Копія Ялта Военному Комиссару Дружинѣ

Копія Балта Военному Комиссару Визгерду

Копія Измаиль Военному Комиссару Безмену

Всѣмъ Исполнительнымъ Комитетамъ Гарнизонъ Начальникамъ Гарнизонъ и Военнымъ Комиссарамъ Округа

Сообщаю телеграмму № 1416 двоеточіе кавычки Авксентьев телеграфируетъ изъ Петрограда что все время присутствуютъ войска вѣрныя правительству приступлено осадѣ Петропавловской крѣпости и Смольнаго института гдѣ засѣли большевики точка Ленинъ бѣжалъ изъ Петрограда точка Аналогичная депеша получена отъ Никитина 1416 точка Комиссарзап Ждановъ кавычки точка № 1367

1 ноября 17 г.

Военный Комиссаръ Одесскаго Округа *Харито*

Съ подлинной вѣрно:

Начальникъ канцеляріи (подпись)

ПРИМІТКИ

1. Комісарверх — Комісар Тимчасового Уряду при ставці Верховного Главнокомандуючого. З початку Жовтня 1917 р. найвищим комісаром був призначений В. Станкевич, див. його «Воспоминания».

2. Комісар Румунського фронту, Тизенгаузен.

3. Помічник Головнокомандуючого Румунського фронту.

4. Румчерод — Центральний Виконавчий Комітет румунського фронту чорноморської флоти й Одеського краю. Був обраний на травневому з'їзді румфронту, Чорноморської флоти й Одеського краю. Склад першого скликання був переважно есерівський і меншовицький. Своєю структурою Румчерод дуже нагадує нам будову Виконкому і його відділів. На другому з'їзді, що відбувся наприкінці 1917 р., на якому був присутній тов. Володарський, більшість належала більшовикам та лівим есерам. Румчерод другого скликання відіграв значну роль в підготовці та реалізації виступу Одеських робітників, солдат та матросів за передачу влади радам. Див. статтю Христева «Румчерод в підготовці Октябрьської революції», «Летопись революции» 1922 рік, книга I.

5. Управління військовим міністерством.

6. Центральний Виконавчий Комітет ради робітничих та солдатських депутатів. Склад в великій більшості есерівський та меншовицький.

7. Загально-армійський комітет при ставці Голововерху. Склад — у більшості С-Р. і меншовики.

8. Генерал Маркс, в мент Лютневої революції Начальник штабу Одеської військової Округи, пізніше командуючий військами тої ж Округи. З перших днів революції відверто до неї приєднався, за що й одержав назву «Червоного Генерала». Належав до партії Народн. Соціал., з якої його було виключено за позицію щодо Жовтневої революції. Вмер в Криму в 1919—1920 рр. Див. про його позицію публікацію прямого проводу в „Красном Архиве“, 1925 рік кв. 8 (I) стор. 161.

9. Українська Центральна рада — зародилася на Всеукраїнському Національному Конгресі 19-20 квітня в Києві; далі вона поповнювалася представниками воєнщини (з'їзди 18 травня та 17—22 червня); селянського з'їзду (11-15 червня), робітничого з'їзду (24 червня) і т. и. Крім того, до ради входили представники громадських організацій та партій. Склад ради був такий: від Національного Конгресу — 3, Всеукраїнської ради селянських депутатів — 212, Всеукраїнської ради військових депутатів — 158, Всеукр. ради робітничих депутатів — 100, Морської Генеральної ради — 20, Українських політичних партій — 20, Освітніх та економічних організацій — 21, Російськ. С-Р — 20, Російськ. С-Д — 20, єврейських Соціал. партій — 35, Сіоністів — 13, Польських політичних партій — 28 і т. и. Всього було представлено 25 різних ор-

ганізацій. Соціальною своєю складом Рада переважно відбивала дрібно-буржуазні верстви населення; що-до партійності—в більшості були Укр. С-Р і С-Д. Виконавчим органом ради був секретаріат. Крім центральної ради в перервах між її пленумами збиралася Мала рада.

10. Міський комітет охорони революції було утворено на позачерговому засіданні Міської думи, що відбулося о 1 годині ночі з 25 на 26 жовтня. Склад його визначився — з 2-х С-Р, 1-го К-Д, 1-го сіоніста і 1-го бундівця.

11. Міським головою був тов. В. І. Сухомлін — відомий народоволець.

12. „Одесскія Новости“—велика розповсюджена газета ліво-буржуазного напрямку.

13. „Одесский Листок“ — велика газета; орган партії К-Д.

14. „Одесская Почта“ — дуже розповсюджена, головним чином серед дрібно буржуазії, газета типу жовтої бульварної преси.

15. Морське міністерство.

16. Помічник начальника штабу „Главковерха“ ген. Вирубів.

17. Як відомо, повідомлення про виступ Керенського з військами на Петроград виявилось цілком неправдивим. Виникло воно у зв'язку з просуванням третього корпусу ген. Краснова на „Царське Село“ та Гатчину. Див. Краснов „На внутреннем фронте“. Керенський „Гатчина“.

18. Центрофлот—меншовицька своєю складом організація—розпущений зараз же після Жовтневої революції; його функції взяв на себе тимчасовий морський революційний комітет, що складався з моряків-делегатів другого з'їзду рад. Всеросійський з'їзд військової флоти, що відбувся 3 грудня 1917 р., ухвалив позицію Тимчасового Революційного Комітету.

19. Про Миколаїв в Жовтні 1917 року див. Ряппо Я. „Борьба сил в октябрьскую революцию в Николаеве“. „Летопись революции“ 1922 р. кн. I.

20. Снабрум — Управління постачання військ Румунського фронту. На чолі стояв генерал Санніков.

21. Оголошення побудовано на брехливому твердженні невдачі „Безумної спроби“ більшовиків скинути владу Тимчасового Уряду й на відомостях про дійсно невдалі спроби утворення нового складу Тимчасового Уряду однородного, соціалістичного, про що велися переговори в Ставці Голововерху, куди з'їхалися лідери правих соціалістичних партій. Див. Лелевич „Октябрь в ставке“, Станкевич „Воспоминания“

22. Комітет урятування батьківщини та революції виник в ніч з 25 на 26 жовтня з ініціативи Міської думи. Головою був с-р Н. Д. Авксентьев, керуючий справами Флекель теж с-р. Пленум складався з представників таких організацій: Центральної міської думи, Всеросійського Центрального Комітету першого скликання, Виконавчого Комітету селянських депутатів, С-р-ої та меншовицької фракції Другого з'їзду рад, Залізничної та поштово-телеграфної спілок, Центральної комітетів партій: С.-Р., С.-Д., меншовики «єдинство» Бунд, Н-С, передпарламенту, Центрофлоту. Пізніше прилучилися до нього: Спілка банкових співробітників, співробітників міністерства фінансов, Всеросійська спілка вчителів, Спілка Георгієвських кавалерів і спілка покалічених воїнів. Це перша по часові антирадянська організація. Припинила своє існування в листопаді 1917 р. Див. Віра Володимирова «Год службы «социалистов» капиталистам», стр. 20—23.

23. Див. примітку 18.

24. Начальник гарнізону.

25. Неточність: після скинення Тимчасового уряду влада перейшла не до Петроградської ради, а до другого з'їзду рад.

26. Рудньов, Московський міський голова С.-Р., по одержанні відомостей про Жовтневу революцію, став у Москві на чолі утвореного з пропозиції К.-Д. Астрова Комітету громадської безпечности; від імени думи та комітету Рудньов апелював до Росії з приводу Петроградських подій. Як відомо, комітет уперто противився захопленню Москви більшовиками: бої тут були довгими і кривавішими ніж в Петрограді.

27. Н. Н. Духонін — начальник штабу Голововерха після втечі Керенського з загову Краснова, прийняв на себе обов'язки Голововерха. До радянської влади, до її прагнення заключити мир ставився вороже, був усунений і замінений. Криленком. При занятті ставки загonom матросів був убитий 19 листопаду 1917 р.

28. Штабс-капітан Перекрестов був обраний за голову загально-армійського комітету 25 жовтня 1917 р.

29. Ц. В. К, першого скликання в великій більшості складався з меншовиків та есерів, що зустріли, як відомо, ворожо Жовтневу революцію. До середини січня 1918 року він уперту боротьбу з радянською владою і лише в січні після невдалої спроби скликати „Надзвичайну нараду всіх рад фронтових та армійських комітетів, всіх робітничих та солдатських організацій, що стояли на ґрунті захисту установчих зборів“ (з'їхалося 15 делегатів), самоліквідувався.

30. Військовою комісією ЦК партії С.-Р. разом з комітетом урятування батьківщини та революції було зроблено спробу внутрішнього військового повстання в Петрограді 29—30 жовтня. Спроба не закінчилася успіхом.

31. Петроградський військовий революційний комітет, виділений Петроградською радою роб. депутатів, стояв на чолі Жовтневої революції. Наказу, що зазначений в телеграмі, видано не було.

32. Комісар західного фронту.

33. По-перше телеграма, що визначена тут з Петрограду, була опублікована в ч. 4 Бюлетенів ставки Голововерху від 31 жовтня, при чому там вона визначена з Гатчини.

34. А. М. Никитин — С.-Д. меншовик, громадський та професійний діяч до революційного часу. Увійшов до останнього складу Тимчасового уряду як міністр внутрішніх справ без згоди на те партії; за це його було виключено з її лав. Його було заарештовано але швидко визволено і він взяв участь в роботі так званого підпільного Тимчасового Уряду. Див. Спогади Дем'яніва в збірці „Жовтнева революція“ під ред. Олексієва.

35. Датовано цього наказу Керенського 27 жовтня 1917 р.

36. „Совет республики“ інакше „Предпарламент“ було виділено з т. зв. „Демократического Совещания“, що відбулося в Петербурзі 14/22 IX 1917 р. Фракція більшовиків на чолі з Троцьким вийшла зі складу цього „Совета республики“.

37. Повстання, підготоване ген. Корніловим і низкою інших генералів (Денікін, Лукомський і т. и.), що була мета — оголошення військової диктатури, розгін рад і Тимчасового Уряду. Не зустрів підтримки в масах, повстання закінчилося крахом. Див. про нього В.Владимірова „Корнілівщина“.

38. Про втечу Керенського див.: Керенский — „Гатчина“, Станкевич — „Воспоминания“, Краснов — „На внутреннем фронте“; „Вокруг Гатчини“ „Красный Архив“ 1925 г. кн. IX.

39. Телеграма неправдива з початку до кінця.

М. Петринський.

З ПРАЦЬ БІБЛІОГРАФІЧНОГО СЕМІНАРУ
ОДЕСЬКОЇ
ЦЕНТРАЛЬНОЇ НАУКОВОЇ БІБЛІОТЕКИ

ОСНОВНІ ЗАВДАННЯ НАУКОВОЇ БІБЛІОГРАФІЇ в СРСР.

У відомому бібліографічному *Handbuch'y Schneider'a* в частині про національні бібліографії, в розділі, що його присвячено Росії, ми читаємо: „*Die Russen sind im allgemeinen keine hervorragenden Bibliographen*“. Признаюся, було б досить важко опротестувати з речевими доказами в руках це критичне судження німецького бібліографа. Всякий із нас, кому доводилося вести спеціальну наукову роботу, з власного досвіду повинен був переконатися в крайній недосконаленості нашої бібліографії. Коли при розробці якого-небудь питання треба зібрати літературу, що до нього відноситься, то досить легко, при деякім знайомстві з джерелами можна підібрати літературу чужомовну, але підібрати оскільки б не було повно та швидко всю російську або українську літературу з цього питання — завдання, що його виконати важко. В наслідок цього впливає чудне та для нашої науки сумне становище. Не тільки чужоземні дослідувачі недостатньо знають нашу літературу, але й наші вчені звичайно значно ліпше знають чужоземну літературу свого фаху, ніж нашу літературу. Це пояснюється, певна річ, в значній мірі, питомою вагою західньої науки, але й недосконаленість нашої бібліографії відіграє що-до цього значну та згубливу роль.

Коли б хотіти зайнятися з'ясуванням причин цього факту, то шукати їх потрібно було б в тім, що для бібліографічної роботи, більше, ніж для якої-небудь іншої наукової, необхідною умовою є колективно організована праця. Історія зараз виховує в нас навички до такої колективної організації праці, але в минулому ми не були цим сильні. І цим, а не якими-небудь технічними причинами пояснюється

в значній мірі те, що в нас обривається без продовження більшість розпочатих бібліографічних заходів¹⁾.

Як би там не було, які б не були причини, безсумнівне лише одно: наша наукова література не утворила в минулім і не має в сучаснім такого міцного, що охоплював би всі її розгалуження, бібліографічного апарату, яким володіє наука західня, особливо німецька, і американська наука, що за останній час переганяє її що-до цього. З огляду на таку неудоконаленість нашої бібліографії, яка утворює серйозні перешкоди для розвитку наукового досліджування, є неможливим, або у всякому разі небажаним в нашій дальшій бібліографічній праці просто, керуючись уже усталеними традиціями, обмежитися на продовженні бібліографічних починань, які вже в нас існують. Необхідно утворити нові організаційні форми, намітити нові шляхи і, перш за все, виробити чіткий план дальшої бібліографічної роботи, виділивши в ньому основні завдання.

Така є власне мета, яку ставить собі ця стаття.

ЗАГАЛЬНА БІБЛІОГРАФІЯ БІЖУЧОЇ ЛІТЕРАТУРИ.

Накреслюючи основні завдання бібліографії, необхідно, очевидно, в першу чергу, висунути питання про бібліографію нашої біжучої літератури. Перше ніж виправляти помилки минулого й поповнювати прогалини, що утворилися в наслідок цих помилок, слід поміркувати про те, щоб не утворювалося нових прогалин, завдяки новим або повторенню старих помилок.

Найпильнішим завданням і першою передпосилкою для задовольняючої постановки наукової бібліографії необхідно визнати раціональну організацію національної бібліографії літератури народів СРСР.

Правда, як раз що-до бібліографії біжучої літератури на перший погляд все ніби-то складається в нас гаразд. В нас є, як відомо, Літописи, що видаються книжковими палатами різних республік Радянського Союзу. І, одначе, в

¹⁾ Правильно зауважує Фомин: „История русской библиографии представляет историю прекрасных замыслов, которые не выполняются не потому, что не было энергии, любви к делу у тех работников, которые ставили эти задачи, но потому, что они были слишком велики, и чрезвычайно было трудно осуществить их единоличными усилиями“.

нас немає національної бібліографії біжучої літератури народів СРСР. В нас є літопис російської, літопис української, білоруської і т. д. Книжкових Палат, але в нас немає жадного органу, який охоплював би всю російську, всю українську, всю білоруську літературу у всесоюзному масштабі. Завдяки тому, що літописи Книжкових Палат будуються тільки за державною, цеб-то за територіяльно-адміністративною, а не за національно-мовною ознакою, вони є не національними бібліографіями, а лише *Pflicht-exemplarliste* адміністративного характеру. Всі національні бібліографії завжди прагнуть охопити літературу, що друкується тою ж мовою й у чужоземних державах (наприкладі „Hinrichs“ та *Deutsches Bucherverzeichnis* охоплює „das Deutsche Sprachgebiet überhaupt“). Наша ж бібліографія біжучої літератури не поширюється навіть на союзні республіки. Становище ускладнюється ще тим, що за нашим законом надсилання обов'язкового примірника покладається тільки на друкарні; завдяки цьому навіть книжки російських видавництв, навіть видання ГИЗ'у не попадають до книжкового літопису РРФСР, коли їх надруковано на території України або Білорусщини. Раз-у-раз з різних випусків одної й тої ж самої серії або навіть томів одного й того ж самого твору одні попадають до книжкового літопису Російської Книжкової Палати, другі до „Літопису Українського Друку“, або ж зовсім нікуди не попадають. Як на приклад можу вказати на серії „Современные проблемы естествознания“ та „Классики естествознания“, або на книгу Яшнова „Основы термодинамики“. Деякі випуски перших двох серій (напр., кн. 16 1927) „Классики естествознания“, друкувалися в Ленінграді і Москві, інші ж (напр., 14 і 15 книги) в одеських друкарнях, и тому до „Летописи Российской Книжной Палаты“ попали деякі випуски, тим часом як інші залишилися поза полем її зору. Першу ч. „Термодинамики“ Яшнова (1926) надруковано в Одеській друкарні, і тому до „Летописи Российской Книжной Палаты“ попадає тільки другий том (1926) і для її читача залишається невідомим, що з'явився друком також перший. Можна б навести велику кількість інших прикладів.

При тому різнорідність методів бібліографічного опису розташування матеріалу і т. и. в літописах різних Книж-

кових Палат робить і технічно неможливим зведення в одно їх матеріялу.

Книжкові Палати самостійних республік заінтересовані, з міркувань державних, у тому, щоб брати на облік усю продукцію в державному масштабі, а не лише деяку частину її, виділену за національною прикметою. З цим фактом варто рахуватися. Але в інтересах науки й наукової бібліографії необхідно відшукати форми й шляхи, які дали б змогу, не порушуючи прав та інтересів книжкових палат, як державних органів самостійних республік, з другого ж боку й не приносячи їм у жертву інтересів науки, утворити справжню національну бібліографію біжучої літератури народів СРСР.

Обік з цією основною, що має глибокі причини, принциповою прогалиною нашої бібліографії, книжковий літопис має ще один технічний дефект, який з'ясовується причинами матеріяльного характеру. Книжковий літопис російської Книжкової Палати має лише щотижневі 'покажчики. При невеликих розмірах кожного випуску було б, мабуть, ще можливо без особливих незручностей обійтися без цього покажчика. Одначе надто необхідні покажчики за довший термін. Поряд з такими показчиками необхідно було б мати абеткові списки за довгий, скорше від усього річний термін. Оскільки великою є потреба в таких зводах видно хоч би з існування таких видань, як американський *The Cumulative Book Index*, в кожному останньому випуску якого охоплюється всі попередні №№.

Отож для того, щоб ми мали до свого розпорядження в літописах Книжкових Палат не тільки інформаційні бюлетені про книжки, що виходять і адміністраційного характеру *Pflichtexemplarliste*, а справді національну бібліографію, необхідно, по-перше, щоб при бібліографуванні нашої біжучої літератури розподіл переводився не лише за адміністраційно-територіяльним, а також за національно-мовним принципом з тою метою, щоб кожен із відділів охоплював усю літературу російською, українською, і т. и. мовами у всесоюзному масштабі й навіть виходячи за межі союзу. Необхідно по-друге щоб видавалися не лише зводки за один або два тижні, необ'єднані навіть річним покажчиком, а також зводи за довший час, наприклад—за рік. Тільки таке видання могло б бути за основу придатну для

довшого користування—національною бібліографією. Переведення в життя цихdezидератів можливе в такій, приблизно, формі: Кожна з книжкових палат, що існують, продовжує видавати свій літопис, який є інформаційним бюлетенем і охоплює весь матеріал, що друкується в межах Республіки, служить адміністраційній меті—обліку, контролю і т. п. для Головліту й інших адміністраційних органів. Для мети науково-бібліографічної поряд із ним видається Всесоюзний Бібліографічний Щорічник або Бібліографічний Щорічник СРСР, який дає звіт усієї літератури за рік і розподіляється на відділи не за державною (адміністраційно-територіяльною), а за національно-мовною ознакою: один відділ охоплює всю літературу російською мовою у всесоюзному масштабі, другий—українську і т. и. Будуючи цю всесоюзну бібліографію, необхідно буде, зауважу між иншим, утворити також відділи бібліографії літератури, що видається східними мовами в СРСР. Зараз вона не провадиться, а тим часом вона провадилася навіть старою книжковою палатою в дореволюційнім літопису, коли ці народи були „инородцями“, неповноправними нацменшостями. Відсутність бібліографії літератури східними мовами суперечить, як інтересам науки, так і всій освітній і загальній нашій політиці.

За основу Щорічника повинні бути покладені матеріали окремих Літописів, складання яких мусить бути шляхом угоди уніфіковане, для того, щоб можна було, зівши в одно їх матеріали в підсумку одержати бібліографію СРСР. Праця складання Щорічника розподіляється між Книжковими Палатами. Кожній Книжковій Палаті доручається редакція одного або кількох відділів¹⁾.

¹⁾ Цю працю було написано в листопаді 1926 р. й основні положення її було опубліковано в Тезисах до 2-го Всеросійського Бібліограф. З'їзду що вийшли друком у Москві в грудні 1926 р. Тоді ж з ними ознайомилися представники Книжкових Палат. Третя Всесоюзна Нарада деректорів Книжкових Палат, що відбулася 14-17 березня 1927 р. в Харкові, цілком прийняла запропонований тут проект. Див. Резолюції Всесоюдної Наради Книжкових Палат Радянських Соціалістичних Республік. Харків 1927 р. стор. 3: „Про щорічне опублікування бібліографії СРСР за принципом мови“:

1. Визнати за потрібне видавати зведений бібліографічний показчик літератури мовами народів СРСР раз на рік, під назвою „Бібліографія народів СРСР“.

2. Видання випускати в вигляді окремих випусків за мовами або за групами одностайних мов, розподіливши цю роботу між Палатами ...б. Ва-

Організуючи бібліографію, необхідно подбати про бібліографування не тільки книжкового, але й статейного матеріалу.

З огляду на величезне значіння періодичного друку, що де-далі зростає, зокрема в галузі наукової літератури, де більшість дослідних праць з'являється останніми часами у формі журнальних статей, раціональна організація бібліографії статейного матеріалу повина бути одною з найсерйозніших чергових завдань. Ось чому появу в РРФСР Журнального Літопису необхідно вітати. Надалі необхідно перевести в життя бібліографію статейного матеріалу також в УСРР, БСРР і инш., а до Журнального Літопису Книжкової Палати РРФСР необхідно буде внести ще деякі корективи ¹⁾).

Перш за все необхідно в доцільний спосіб вирішити питання про те, на який обсяг видань повинен поширюватися Журнальний Літопис, яко орган загальної бібліографії й оскільки повно повинен він ці видання охоплювати. Це питання повинно бути вирішене в залежності від того, чи буде розгорнуто в нас поряд із органами загальної бібліографії, спеціальну наукову бібліографію, що охоплює так книжковий, як і статейний матеріал в межах певної дисципліни.

жати за потрібне встановити єдність: формату щорічника щоб дати змогу об'єднати його окремі частини в загальній оправі; шрифту — петитом у 2 шпальти; методів складання, поклавши в основу максимальне скорочення бібліографічного опису так для набору елементів, як і їхнього формулювання; розпологу матеріалів в систематичному порядку, вміщуючи разом книги, брошури та статті з журналів і збірників.

Розподілити між Книжковими Палатами складання окремих частин щорічника за мовами....

В однім із останніх розділів резолюції (на стор. 11) прийнято на увагу також зроблене вище зауваження про розрізнену реєстрацію бібліографічних описів видань, які друкуються в друкарнях, що перебувають на територіях різних республік й визнано за необхідне внести необхідну корективу для усунення подібних з'явищ.

(Таким чином з деяким запізненням друкуючи повний текст цієї праці скорочений див. у вищезгаданих „Тезисах“, Москва, 1926), я можу з задоволенням констатувати, що висловлені мною в ній побажання не залишилися без впливу на працю органів нашої державної бібліографії та — треба сподіватися — на дальше будівництво бібліографії в СРСР.

¹⁾ Бажано було б видавати списки журналів окремо. При тому варто окремо дати список видань наукових установ. Це важливо для обміну.

СПЕЦІАЛЬНА НАУКОВА БІБЛІОГРАФІЯ.

Спеціальна бібліографія—найслабше місце в нашій бібліографії. Періодичної бібліографії спеціальної наукової літератури, бібліографії, що регулярно б виходила, в нас властиво ніколи ще не існувало. Ось чому, як я вже вказував, не тільки західні, але й наші вчені звичайно далеко краще знають чужоземну літературу свого предмету, про яку їх інформує велика кількість прегарних Jahresbericht'ів та Abstracts, аніж нашу літературу. Трапляється навіть, що російські дослідники довідуються про російську працю лише після того, як про неї з'явиться випадково відозва або реферат в чужоземнім друку. За таких обставин питання про утворення в нас органів спеціальної наукової бібліографії набуває для нашої науки першорядного значіння. До нього повинно бути притягнуто й на ньому сконцентровано увагу, так наших бібліографічних установ, як і наших наукових товариств.

Класичною країною спеціальної наукової бібліографії є безперечно Німеччина, яку, одначе, останніми часами починає наздоганяти і скоро можливо пережене Америка. При сучаснім стані нашої наукової літератури немає, одначе, потреби встановити такої далекосяглої спеціалізації, яка має місце в німецьких Jahresbericht'ах. Замість великої кількості Jahresbericht'ів у ріжних галузях медицини, доцільно було б, напр., утворити органу на зразок Вірхівського Jahresbericht über die Leistungen und Fortschritte in der gesamten Medizin, що існував низку 10-літь і припинив своє існування р. 1916-го. Подібного ж типу органи слід утворити в інших галузях знання, або ж у відміну від чисто реєстраційної загальної бібліографії цим органам спеціальної бібліографії бажано було б надати реферативного характеру.

При організації реферативних органів доцільно використати досвід Wistar Institute у Філадельфії, який зорганізував свій Bibliographical Service. Цей інститут видає вісім великих часописів. Від усіх авторів, статті яких друкується в часописах, він вимагає одночасово з надісланням рукопису подати реферат, що його складено, згідно з установленою формою¹⁾.

¹⁾ Цей реферат повинен містити певні дані, мати не більше ніж 250 слів і давати низку предметових рубрик, до яких стосуються різні частини статті

Такі ж вимоги ставить до авторів також Physical Review. І бібліографічна підкомісія комісії в справі інтелектуального співробітництва (Commission de Coopération intellectuelle) санкціонувала цю практику й рекомендує всім ці методи¹⁾. З огляду на централізований державний характер усього нашого наукового видавництва це неважко перевести в життя.

Для організації в такий спосіб бібліографії спеціальної наукової літератури необхідно було б:

1. Визнати за обов'язкове складати реферати на всі статті, що друкуються в журналі.

2. Складати їх повинні переважно самі автори, які, даючи до друку свою статтю, мусять прикласти до неї автореферат.

або праці. негайно по одержанні, цей огляд друкується на картці міжна роднього зразка. На звороті цієї картки міститься повне бібліографічне посилання на журнал, у якому стаття з'явиться, і різні предметові заголовки (рубрики) окрім основного огляду. Ці картки друкуються до надрукування відповідної статті в журналі (за де-кілька тижнів, а іноді за де-кілька місяців) і негайно розсилаються представникам відповідних фахів, бібліотекам, науковим товариствам і т. инш. Кожному, хто підписався на бібліографічний репертуар Wistar Institute, картки на всі статті надсилаються в 2-х примірниках: на одному боці одної картки конспект та вказівка відповідного журналу на звороті; ця картка призначається для алфавітного каталогу автора; друга картка заповнюється з одного боку и призначається для алфавітного каталогу.

¹⁾ В цьому проекті, прийнятому Комісією в справі інтелектуального співробітництва на засіданні від 28 липня 1924 р., ми читаємо:

„La Sous — Commission de Bibliographie de la Commission de Coopération intellectuelle, après consultation de plusieurs experts représentant des associations et des organes bibliographiques qualifiés, croit désirable, dans l'intérêt du travail scientifique, que les recommandations suivantes soient suivies:

„1° Que tous les travaux publiés par les journaux scientifiques soient précédés de résumés analytiques rédigés, autant que possible par les auteurs eux-mêmes, en se conformant à des règles précises, sans lesquelles ces résumés perdent la plus grande partie de leur utilité. La Commission recommande particulièrement les règles, adoptées par la „Physical Review“ après une étude attentive de la question.

Si ces résumés, pour des raisons financières ou autres, ne pouvaient pas être publiés en même temps que les articles ou mémoires correspondants, ils doivent néanmoins être préparés et adressés aux organes de bibliographie analytique, pour faciliter leur travail.

„2° Que ces résumés, destinés à servir de base à la bibliographie analytique autant qu'à faciliter la lecture des travaux ou mémoires, soient pour assures leur conformité aux règles, adoptés, révisés par le directeur du journal ou par un rédacteur spécialisé, et publiés ou communiqués aux organes de bibliographie sous la responsabilité du directeur.

(Цитовано за Revue des Bibliothèques, 1925, стор. 196).

3. Ці реферати повинні перевірятися, а в крайньому разі і складатися редакцією журналу.

4. Всі реферати повинні бути складеними за точно розробленою й суворо одноманітною формою.

5. В разі неможливости їх видавати реферати повинні заноситися на картки й передаватися бібліографічним бюрам спеціальної наукової бібліографії (див. нижче).

Звичайно така уніфікація й механізація бібліографічної праці що-до спеціальної наукової літератури поряд з значними позитивними має й негативні риси. І коли б у нас як, напр., у Німеччині, існувала достатня в цім напрямі ініціатива з боку вчених та їх об'єднань, з боку наукових товариств і ними була б уже утворена наукова бібліографія спеціальної літератури, тоді ще можливо було б замість того щоб звертатися до механізованих способів, установлених у американській практиці Вістарівського Інституту, покласти цю справу на ініціативу фахівців — учених. Але при відсутності в нас такої бібліографії й слабкій у цьому напрямі ініціативі, — шлях централізованої організації бібліографії спеціальної наукової літератури є, як видно, єдиним для того, щоб цю бібліографію в нас утворити. А утворивши її, ми зробимо велику справу для нашої науки. З числа організаційних завдань, що стоять перед нами на полі науки, утворення бібліографії спеціальної наукової літератури, як допоміжного апарату наукового дослідження, є, сказати б, найважливішим.

При централізованім державнім характері всього нашого видавництва немає особливих труднощів здійснити в загально-державному масштабі те ж саме, що Wistar Institute переводить для кількох видаваних ним органів. Переведення в життя цієї практики могло б дати величезні наслідки.

Коли, одначе, не буде змоги з міркувань матеріяльних або якого-небудь іншого порядку розпочати зараз-таки видання проєктованих тут органів спеціальної бібліографії то надалі до їх виникнення бажано було б у такому разі перевести де-яку перебудову або добудову нашої загальної реєстраційної бібліографії: а) треба було б подумати про злиття Журнального літопису з Книжковим літописом РРФСР, поповнення літописів Українського та інших бібліографією статейного матеріялу й б) для того, щоб зробити ко-

ристування ними зручним для фахівців, необхідно було б видавати окремі відбитки (шляхом спеціального брошурування) по окремих дисциплінах або циклах дисциплін, для того, щоб таким шляхом утворити щось подібне до спеціальних бібліографічних вісників або бюлетенів з різних галузей знання, які давали б по змозі вичерпану бібліографію книжкового й статейного матеріалу з даної наукової галузі*). Разом із цим поряд із реєстраційними органами загальної бібліографії бажано було б утворити реферативний орган спеціальної наукової бібліографії Щорічник наукової бібліографії**), який давав би короткий відчит при найзначніші самостійні студії з усіх галузей знання на зразок ретроспективного характеру німецьких Jahrbuch'ів.

НАЦІОНАЛЬНІ РЕПЕРТУАРИ.

Слідом за організацією загальної й спеціальної бібліографії біжучої літератури натурально виникає питання про бібліографію ретроспективну, бібліографію літератури минулих часів. Взята у всій своїй широті це проблема репертуару, повного ретроспективного зводу російської, української і т. и. літератур, взагалі літератур народів СРСР. На 1-м Всеросійським Бібліографічним З'їзді що-до російській книги її поставив акад. Нікольський. На 1-м З'їзді наукових бібліотек України в Києві в грудні 1925 р. я висунув її що-до української книги (див. Бібліотечний збірник ч. 1). Завдання це повинно бути поставлене, бо існування величезних прогалин у нашій бібліографії за минулий час безсумнівне й потреба їх надолужити в інтересах наукового дослідження безперечна. Одначе, на жаль, прогалини не тільки існують, але вони такі надмірно великі, що саме слово „прогалина“ є не цілком відповідим, бо воно викликає уявлення про перерву на фоні деякої загальної заповнености. Тим часом, особливо, коли підходити до нашої бібліографії з тими вимогами, з якими підійшов до неї доповідач про репертуар російської книги на 1-ім Всеросійським Бібліографічним З'їзді то виявиться, що ми маємо лише невеликі оази серед досить пустельного

*) Аналогічного проєкта накреслював тов. Картавцев.

**) Думку про такий Щорічник наукової бібліографії було вже висунуто в літературі проф. Малейном.

ландшафту. Саме тому чисто утопічною, цілком нереальною була б така постановка питання про репертуар, яка висунула б це завдання й захотіла б його розв'язати на підставі тої або іншої схеми — en bloc, як деяке єдине завдання. Особливо утопічним є такий проєкт що-до російської літератури.

Примітка. В іншому світі уявляється мені питання, коли підійти до репертуару з погляду бібліотечного каталогу або деякого інформаційного апарату, який так само як бібліографічний репертуар охоплює в міру можливості всю національну продукцію, але ставить собі за мету дати не повний бібліографічний опис книги, а лише довідку, щоб відшукати для читача необхідну йому книжку. Тут я вважав би за можливе використувати багато бібліографічних видань і каталогів, які відкидає Нікольський і, користуючись тими ж методами, якими утворювався Франкфуртський каталог, гадаю, можна було б утворити каталог, що містив би не завжди бездоганні з формального бібліографічного погляду картки, але складав би придатний все ж таки зробити цінні послуги читачеві інформаційний апарат. Схема цього каталогу, завдання якого не остільки вказати, що які-небудь книжки абстрактно існують, оскільки допомогти певну книгу розшукати, повинна бути, без сумніву, абетковою або словарною. Міркування Delisle і Milkau тут у всякому разі заховують свою попередню силу. Утворення такого каталогу — великого значіння завдання, за яке повинні були б узятися наші великі наукові бібліотеки; вони могли б його здійснити шляхом утворення зведених каталогів бібліотек УСРР, РРФСР і т. п., кінець кінцем — бібліотек СРСР. Ця праця була б найкращим проявом і здійсненням асоціації наукових бібліотек УСРР, СРФСР і т. п., на основі яких могла б бути утворена асоціація бібліотек СРСР.

Доводиться, звичайно, пожалувати, що в нас не було свого Heinsius'a, Kayser'a, Hinrichs'a, свого Quérard'a и Lorentz'a, що російський книжковий літопис почав виходити лише в 20-ім столітті (з 1907-го р.). Про все це доводиться жалувати, але коли це так, то першою умовою для того, щоб план утворення репертуару не залишився б одною з тих утопічних ідей, якими деякий час тішаться, захоплюючись їх привабливою величністю для того, щоб потім спокійнісінько поховати його на кладовищу мертвонароджених проєктів — перша умова ця полягає в тому, щоб детально розробленим планом і надзвичайно еластичною схемою розбити це величезне завдання на цілу низку дрібних, порівнюючи невеликих і тому реально можливих до здійснення, завдань, які можна було б перевести в життя в порядку певної черги, не порушуючи деякої

одности дуже широкої й стрункої, але еластичної суцільності.

Визнаючи послідовність розв'язання різних завдань, треба, гадаємо, керуватися такими міркуваннями: в першу чергу треба перевести бібліографування 1) особливо актуальної літератури, а також 2) літератури, що-до якої є підстави побоюватися, що їй загрожує небезпека залишитися цілком невідомою для бібліографії, коли бібліографування її не зайняти зараз.

Виходячи з цих міркувань, працю складання національних репертуарів бажано було б почати з складання повної бібліографії літератури доби революції й громадянської війни.¹⁾ Умови громадянської війни й революції мало сприяють збереженню літератури цього періоду, а тим часом вона має величезний історичний інтерес. З огляду на це необхідно зараз таки взятися за найпильніше збирання й реєстрування всіх матеріалів, що уявляють яку-небудь цінність для вивчення до- і післяжовтневої доби.

Рівнобіжно з цією працею так само необхідно зайнятися бібліографією нашої старої рукописної й друкованої книги, що має значний інтерес для не досить ще вивченої й опрацьованої історії початку нашої освіти. Праця складання репертуару повинна провадитися рівнобіжно з двох кінців.

Висуваючи далі окремі завдання в порядку певної черговості здійснення репертуару, необхідно ці окремі бібліографічні праці координувати, підпорядкувавши їх одності одного загального плану.

В зв'язку з планом утворення репертуару я хотів би висунути одну пропозицію, на яку слід було б, мені здається, звернути особливу увагу. Приступаючи до розробки національних репертуарів, перш за все необхідно буде, очевидно, підсумувати те, що зроблено вже в цьому напрямі. Наслідки цієї праці, яку перевести у всякому разі необхідно, бажано було б зафіксувати й використати з тим щоб утворити таким чином вичерпану критичну бібліо-

¹⁾ До часу друкування цієї статті ця праця, необхідність якої піднесено було в моїх тезах, опублікованих р. 1926-го (див. „Тезиси к Трудам 2-го Всероссийского Библиограф. Съезда“ вже організується в УСРР бібліографічною підкомісією при Жовтневій Комісії ВУЦВК.

графію української бібліографії, бібліографію російської бібліографії, рівно ж і бібліографії літератур інших народів СРСР¹⁾.

Проти грандіозних планів утворення репертуару це є дуже скромний проект, але здійснення його — цілком приступне — принесе при дальших бібліографічних розшукуваннях істотну користь.

ЗВ'ЯЗОК З ІНТЕРНАЦІОНАЛЬНОЮ БІБЛІОГРАФІЄЮ.

Бібліографія загальна й спеціальна, біжуча й ретроспективна аж до бібліографії бібліографії—на цьому коло нібито замикається. Але його необхідно ще розмікнути, щоб радіус його поширити. Перше завдання, висунуте в цій статті, мало на меті в інтересах утворення національних бібліографій перемогти замкнутість і відірваність бібліографічної праці поодиноких республік Радянського Союзу. Але це зроблено було не для того, щоб потім прийти до такої самої замкнутості й відірваності в межах Союзу. Внутрішня логіка тої тенденції, яка вивела нас за межі окремих республік, виводить нас також за межі Союзу й призводить до необхідности інтернаціонального співробітництва на полі бібліографічної праці. Кінця свого справа організації наукової бібліографії, загальної і спеціальної, дійде лише тоді, коли їй буде надано інтернаціонального характеру. Інтернаціональному співробітництву на полі науки взагалі повинно дати початок інтернаціональне співробітництво в галузі бібліографії. Тим часом у нас зараз не має жодної організації — на зразок хоч би Бюра Міжнародної Бібліографії при Академії Наук, що існувало за 1900 р. й припинило вже своє існування, — організації, яка мала б на меті бібліографічну працю інтернаціонального характеру. В новітніх бібліографічних заходах наші бібліографічні організації не беруть жодної участі, й, тому, наша література в бібліографічних виданнях Заходу ураховується дуже слабо й випадково. Коли хто-небудь хтів-би поцікавитися тим, до чого призводить таке положення, то йому варто тільки взяти в руки взагалі прекрасно зложений і прегарно вида-

¹⁾ Що-до бібліографії української бібліографії цю пропозицію висунуто було мною при обговоренні плану праць над репертуаром української книги на Першій Пленумі Всеукраїнської Бібліографічної Комісії при ВУАН і, з моєї пропозиції, комісією прийнято.

ний перший том *Gesamtkataog der Wiegendrucke*. В переліку джерел він знайшов би для Росії тільки Каратаєва й при тому перше (а не друге) видання, про працю Кисельова жадної згадки: під „Москва“ позначено два зібрання: бібліотека Норова й бібліотека Румянцівського Музею, а под „С.-Петербург“ (Ленінград) позначено курйозну установу „Римсько-католицька Академія Петербургського Університету“. (*Bibliotheca Academiae Romano-Catholicae Universitatis Petropolitanae*).

Треба покласти край тій відірваності нашої, яка спричинюється до подібних курйозів, або принаймні уможливує їх, тим більше, що справа полягає звичайно не в курйозах. Питання значно серйозніше. Треба поміркувати над тим, у якій розмірно слабій мірі наші наукової праці входять в інтернаціональний обіг науки. Аналізуючи причини цього для нашої науки сумного стану, не можна не прийти до того висновку, що недосконалість нашої бібліографії відіграє що-до цього й згубну роль.

В інтересах нашої науки необхідно тому досягти активнішої з нашого боку участі в інтернаціональній бібліографії.

В теперешній час, як відомо, не виходить більше *Internationale Bibliographie der Zeitschriftenliteratur, Abt. B*; припинило також своє існування найбільше бібліографічне видання інтернаціонального характеру, що видавалося з ініціятиви Лондонського *Royal Society—International Catalogue of Scientific Literature*. Як видно, зараз на Заході не думають про відродження цього або аналогічного видання. Інтернаціональне співробітництво, на полі бібліографічної праці, прагне прокласти собі інші шляхи; воно здійснюється в формі бібліографічного співробітництва спеціальних періодичних органів. (Див. вищезазначену резолюцію бібліографічної підкомісії *Commission de Coopération intellectuelle*. Ураховуючи це, треба визнати перш за все необхідність участі наших спеціальних органів в цих намічуваних на Заході нових формах бібліографічного співробітництва. Таке бібліографічне співробітництво встановлено, як відомо, для фізики між *Physikalische Berichte* в Берліні (*organ Deutscher Physikalischen Gesellschaft*), *Journal de Physique* в Парижі й *Science Abstracts* в Лондоні. Бажано приєднати наші органи до цієї угоди й уложити за участю наших наукових орга-

нів цілу мережу таких угод між бібліографічними органами в інших галузях знання. Необхідна далі участь наших бібліографів у великих бібліографічних підприємствах Заходу, такого типу як, наприклад, виданий з ініціативи Conjoint Board of Scientific Societies, World List of Scientific Periodical, або Gesamtkatalog der Wiegendrucke.

Необхідно взагалі, щоб наша література бібліографувалася й необхідно також, щоб ми не тільки постачали матеріал для бібліографування, але щоб ми самі виступали суб'єктами й організаторами такої бібліографічної праці.

ОРГАНІЗАЦІЙНІ ПИТАННЯ

Питання про організаційні форми нашої бібліографічної праці набуває в цьому зв'язку серйозного значіння. Для того, щоб основні завдання, які стоять перед нашою бібліографією, було розв'язано, необхідне існування відповідних організацій, які б могли цю працю переводити.

З огляду на складність і різнманітність тих завдань, які стоять перед бібліографією, переведення їх у життя, очевидно, повинно полягати не на одну яку-небудь установу, а на цілу мережу або систему різних бібліографічних організацій. Всяка спроба не координувати, а цілком централізувати всю працю в одному місці призвела б до звуження не тільки кола робітників, але неминуче й розмаху праці.

Загальну реєстраційну бібліографію біжучої літератури переводять Книжкові Палати. У роботі в напрямі ретроспективної бібліографії (складання рапертуару) й деяких спеціальних видів бібліографії (опис інкунабул, стародруків і т. п.) видатну роль повинні відіграти наші великі наукові бібліотеки. Відповідне місце в плануванні цієї праці повинно бути уділене Інститутом Книгознавства.

Найскладнішим є питання організації бібліографії спеціальної наукової літератури. Для цілком задовольняючої постановки цієї праці є необхідною участь у ній фахівців з поля різних наукових дисциплін. Тому для цього завдання, для утворення в нас добре поставленої бібліографії, спеціальної наукової літератури необхідно включити до системи бібліографічних сил, що спільно переводять цю працю, яко один із найвидатніших факторів, наші науково-дослідчі

установи та наукові товариства. Бібліографічна праця в галузі свого фаху повинна бути запровадженою в нормальну планову роботу цих установ. З цієї метою при найбільших із них, що мають у своїй галузі центральне республіканське значіння, повинні бути утворені бібліографічні Бюра, які будуть концентрувати бібліографування літератури з свого фаху.

Для всієї цієї складної системи різних і різномірних установ потрібний якийсь центр, який, щоб уникнути марної рівнобійності, планував й координував би їх працю. Таким центром повинно бути в кожній із республік: бібліографічне бюро при одній із центральних установ — краще від усього при Академії Наук, як вищій науковій установі ¹⁾.

Функції цих бюр треба буде на далі ще точніше визначити. Основне положення, що я його висовую в організаційній галузі, зводиться ось до чого. — Централізація всієї бібліографічної праці — цеб-то спроба сконцентрувати її виключно в однім місці була б згубною, але в той самий час потрібний центр, який, не роблячи спроби зосередити в себе всю працю, гальмуючи цим ініціативу місць, зумів би, спираючись на широко розкинуту мережу самостійних та ініціативних бібліографічних інституцій, координувати й підсумовувати їх працю.

Розв'язання намічених тут завдань збудує дужий допоміжний апарат для наукового досліду; воно полекшить нашу наукову працю й зробить приступнішими наслідки її для других. І в нас, і за кордоном будуть краще, ніж досі, знати нашу наукову літературу. Для дальшої долі нашої науки здійснення накресленого тут плану організації наукової бібліографії буде безумовно мати серйозне значіння.

С. Рубінштейн.

¹⁾ В УСРР таке бюро існує в особі Всеукраїнської Бібліографічної Комісії при Академії Наук.

РУКОПИСНА ЗБІРКА В. І. ГРИГОРОВИЧА.

БІБЛІОГРАФІЧНІ ЗАМІТКИ.

Рукописна збірка В. І. Григоровича, що її одна частина зберігається у Центральній Науковій Бібліотеці м. Одеси, відома в науці ще з кінця 40-их років XIX ст. і давно вже одержала свою оцінку (для новіших часів—див. І. В. Ягичъ, *Исторія славянскої філології*, СПб, 1910, 344; Н. М. Петровскій, *Путешествіе В. И. Григоровича по славянскимъ землямъ*, Журн. М. Н. П., 1915, XII 235—надалі цитуємо літерою Ж з відзначенням лише книжки та стор.). Але описи як і одеської частини збірки (див. В. Мочульскій, *Описаніе рукописей В. И. Григоровича*, Од. 1890,—окр. відб. з „Лѣтописи Ист. - Фил. Общ. при Нов. Ун.“), так і московської (у складі суч. Бібліотеки СРСР—А. Викторoвъ, *Собраніе рукописей В. И. Григоровича*, М. 1879,—окр. відб. з „Отчета Моск. Публ. и Рум. Муз.“ за 1876—78 рр.) не подають у багатьох випадках даних що-до походження рукописів Г-ча; ці публікації, так саме як і згадана стаття Н. М. Петровського, не використали повністю відповідних відміток Г-ча на манускриптах та реєстрів його збірки, що зберігаються в Б-ці СРСР за № 1859 б. Реєстри ці дають матеріяли і для встановлення повного обсягу Григоровичівської збірки, що з неї певна кількість р-сів не ввійшла ні до Одеського, ні до Московського книгосховища. Наші бібліографічні замітки роблять спробу, на підставі аналізу реєстрів та перегляду самого Григоровичівського фонду, поповнити прогалини, що мають місце у бібліографії цього відомого у науці слов'янознавства фонду, та усунути деякі помилкові твердження відносно його рукописів.

З реєстрів збірки Г-ча нам відомі: I опис першого транспорту, що його надіслав Г-ч з Туреччини до Казани у 1845 р.—див. Ж XII 226; II реєстр з надписом: „1845 г.

15 Іюля Журжа. Гюргево“ (1859, 6); III опис другого транспорту (з Букарешту)—„Книги и рукописи, посылаемыя въ Казань“ (там же); IV реєстр, що містить виключно придбання доби подорожу, під назвою „Мои рукописи“, на 37 №№—там же; V реєстр р-сам, що їх Г-ч придбав у Богоєва—див. Письма П. І. Шафарика къ О. М. Бодянскому, М. 1896, LIV—LV; VI реєстр на 15 №№, де фігурують вже і р-си Богоєва—1859, 6.; VII аналогічний реєстр на 15+5 №№—там же; VIII реєстр того ж рукописного матеріалу на 31 №№, але з докладнішою характеристикою головних р-сів збірки Г-ча; до вступної частини цього реєстру є варіант на 14 №№—VIIIa, там же; IX реєстр на 30 №№, де згадуються вже і придбання у межах 6. Росії (№№ 4, 5, 26)—там же; X реєстр на 30 №№ (з яких 1 № належав до Погодиносської збірки)—див. Статьи, касающіяся древняго славянскаго языка, Виктора Григоровича, Каз. 1852, 97-99; XI реєстр на 45 №№ (11 №№—придбання в Росії)—1859, 6; XII реєстр на 55 №№ (33 №№—руського походження)—там же; XIII реєстр на 66 №№, що його утворено не раніш за 1854—7 р., коли Г. подарував р-с Стоглаву ректорові Каз. Дух. Ак. Агатангелові (згадку про це подано при № XIII 53; XIV реєстр р-сів, що їх Г. передав до 6-ки Новоросійського Університету—див. А. Викторовъ, ст. 53—55, на 54 №№. Надалі посилки робимо відзначенням № реєстру та р-су у межах списку. Опис Мочульського цитується літерою М. Вікторова—В. Замітки наші розташовуємо у черзі вступу р-сів до збірки Г-ча. Послідовність цю встановлено наближено.

1. Початок збирання Г-чем р-сів треба віднести ще до 1843 р., коли він дістав копію сл-кої граматики еп. Пермського Іустина, що її Г. передав до кол. Рум'янцовського Музею (див. Отчетъ... за 1870/72 гг., 66). Цитату з цього р-су наведено в уривку з лекцій Г-ча з історії сл-кої філології (курс 2-ий)—Русск. Фил. В., 1882, № 2, 361—362; у реєстрах XII 46.

2. М 53/110—Г. міг придбати копію цього р-су з „древлехранилища“ Погодина ще підчас подорожи до Москви 1842/43 рр. (див. взагалі — Донесенія В. И. Григоровича объ его путешествіяхъ по славянскимъ землямъ, Каз., 1915, ст. 3—18; надалі цитується літерою Д).

3. *М 9/111*—Можливо, що Г. придбав цей р-с у звязку з підготовчою роботою до подорожи. Г. підчас подорожи зустрічався з мусульманським духовенством і мав при собі корани казанського друку (Собраніє сочиненій В. И. Г-ча, Од., 1916, 250).

Балканські придбання.

Див. далі № 87. *В 50/1731* Г. придбав не в Одесі, як гадає Н. М. Петровський (Ж Х 228—229), а у Валахії, у Камполунзі—III 21, VII 5/41, XII 40 „Історія болгарь Паис. Къмпол Валах“.

Солунь. 10/IX 1844—24/IX 1844, 6/II 1845—28/IV 1845.

4. *М 1/25*. З 5 аркушів XI та XII ст. цього р-су декілька припадають на Солунь: XI „26 Отривки изъ чтеній еванг. греч. и латин. мит. Охр. 20 л. Филоеи, Охрида, Солунь“—перших 15 арк. IX и X ст. ідуть з Охридської мітрополії (див. далі № 48); пор. IV „33—34. К, Ч[аушъ] М[онастырь]“. Про відвідування Г-чем Чауш-Манастира—Ж Х 235—236.

5. *М 2/26*—VI 14?, XIV 4.

6. *М 3/27*—XI 27; на першому аркушику надпис: „Митроп. Солун.“

З Солуню ж XI „25 Житіє св. Димитрія Солун. греч. 7 л. Солунь“. Пор. ще XIII 39/45 та VI 14. Відповідного р-су у Московській та Одеській частинах збірки Г-ча немає.

М-р Пандократор 16—18/X 1844.

У щоденнику Г-ча є запис про придбання 6 „книгъ“ (Ж Х 243)—у реєстрах та описах *М* та *В* згадок про р-си з Пандократору немає.

М-р Івер 20—24/X 1844.

7. *М 4/28*. Р-с цей, як ми упевнилися, не дає ніяких підстав для твердження *М*, що його було вивезено „изъ скита Продрома“. Походження його з Іверу відзначив сам Г. (Зап. 2-го отд. А. Н., кн. I, отд. III, 2; Очеркъ путешествія по Европейской Турціи, Виктора Григоровича, Каз., 1848, 14—надалі цитується Оч.); у реєстрі VI 13—„Іверъ“; пор. III 5.

8. *М 8/73*—на аркушику цьому є надпис: „Мистир Ифнер“.

9. У реєстрі IV за № 31 запис: „Псалт И 4°“. Його, здається, Г. відзначив в опису 1-го транспорту (I): „2. Псалтырь пер.“

4° съ изображ. Греч°. Наявність цього р-су у збірці Г-ча констатували і А. А. Котляревській (Собр. соч., II, 397) і Ө. И. Успенській (Восп. о В. И. Г-чѣ—Лѣт. И. Ф. О. при Н. У., I, 26). Його Г. продав 25/VIII 1849 р. у Нижньому Новгороді (Барсуковъ, Жизнь и труды М. Погодина, X, 463)—пізніше він увійшов до відомої збірки Хлудова (А. Поповъ. Опис. р-сей... А. И. Хлудова, М. 1872, предисл. та Сборн., изд. Общ. Др. Русск. Иск., 1866, 139—153).

В Іверському ж м-рі Г. „приобрѣлъ списокъ“ статті Леона мітр. російського та „копію статті“ про богомилів (Оч., 14).

Хибність твердження В., що 19/1702 з Іверу, довів П. А. Лавров—див. далі № 20.

М-р Філофеу 24—25/X 1844 р.

10. В 4/1687—№ 2 у Д 61; III5, IV4, VI6, VIII8, VIIIA9, X7, XIII9.

11. M1/25—див. № 4 наших заміток.

Лавра 26-30/X 1844 р.

Див. № 42 наших заміток.

М-р Павлу 1-7/XI 1844 р.

12. В 28/1708. На наявність його у своїй збірці Г. робить вказівку в Д 74 (Оч. 35.) при опису б-ки м-ра Хиландарського—„Подобный кодексъ Номоканона съ Закономъ Душана находится у меня“. В реестрах він фігурує з різними локальними зазначеннями: II „4 МП“, III 6, VII „2/24... л 242 Хил“, VIII 30, X „24... л. 242, изъ Карен“, XII 4.

В Д 66 Г. відзначає поміж сл-ких р-сів, яко „примѣчательнѣйшія“ 2 пом'яники XVII ст., що дають „лучшій матеріаль кь составленію с-каго ономастикона“; поруч з цим він дає згадку про свій ономастикон, що налічував до „1000 названій, употребляемыхъ на пространствѣ поселенія сл-го въ Турціи“. Дійсно, в реестрах постійно фігурують поруч пом'яники з м-ра Павлу та з Сліпчого: II 15.16, III 10-11, IV 20-21, VII 13-14/33-34, XIII 31-32/37-38, XII 26.27. (в останньому Сліпченський на першому місці). У Казані П. І. Мельников бачив у Г-ча пом'яники Атонського походження XV або XVI ст. (Барсуковъ, Жизнь и труды Погодина, XII, 85—лист від 4/II 1852 р.). Пом'яник зі Сліпчого—див. М 14/40, № 63 заміток, пом'яник Павлу не згадується в В та М.

Каряя 11-16/XI 1844 р.—Типікарниця св. Сави.
13. *B* 20/1700—VIII 18, IX 1?, XI 12, XIII 19.

14. *B* 31/1711 II; див. Оч. 28—„копію типика [св. Сави], измененную нѣсколько въ орѳографіи я пріобрѣлъ“. Вже у 1845 р. Шафарик писав Прейсові: „Я знаю по слухамъ, что онъ [Г.] собралъ до 15 перг. рук... въ томъ числѣ... собственноручный типикъ св. Саввы“ (Жив. Стар., 1890, IV, 32).

Звідси ж був і „листокъ о Симеонѣ Србскомъ“—XI 28 та XIII 20.

15. *M* 10/36, арк. 59-70 (як він часто це робив, Г. об'єднав однією обгорткою де-кілька окремих р-сів, *M*. звичайно не зазначає різної локальної належності окремих складових частин таких „збірників“). На арк. 59 надпис „Типікарниця св. Саввы“.

M-р Хиландар 20/XI—12/XII 1844 р.

16. *B* 2/1685—104 арк., I 1, IV 8, VI 5, VIII 2—106 арк. (!), VIIa 5—106 арк. XIII 5—106 арк.; див. Оч. 36—„На верху сюгестниці въ песку нашель я полуизгнившихъ 20 ркл, древнѣ всѣхъ видѣнныхъ мною въ м-рѣ. Подобрать ихъ, 12 отдѣлить я отъ совершенно изгнившихъ. Это были... парамейники...“; пор. Статьи, 64.

17. *B* 5/1688—пор. № 9 або 10 у Д 73 або Оч. 34—VIII 14.

18. *B* 10/1692—39 арк.; 1 арк. у збірці б. „Общества Любителей Древней Письменности“, № LXXV = (2001), що до неї його було придбано від купця Силина; раніш цей аркуш був у А. В. Кармазинського, що одержав його в подарунок від Г. у 1861 р.—пор. ИОРЯС, V, 878; див. II 9, III 20, IV 5, VI 2, VIII 6—39 арк. та „куски“, VIIa 7; пор. IX 6?, X 4—39 арк., XI „20 Отрывки изъ Еванг. болг. рец. 9 [sic!] л. цѣльныхъ и клочки ап. Еванг. от Іоанна Сюгестница Хил Чердакъ“, XIII 7—39 арк.

19. *B* 11/1693 XII, 4 арк.; на р-су надпис: „Хил. мон.“; XI „3 Отрывки (3) изъ Апостола и Евангелія перг л 4° Серб р. Зографъ, Хиландаръ, Буковскій монастырь“.

Звідси ж р-с XI „22 Чтенія изъ Евангелія. 7 л. перг. Хиландаръ?“ [sic!]—лишається неототожненим з яким-небудь відомим р-сом Г-ча *B* та *M*.

20. *B* 19/1702. Хибність твердження *B*, що цей № йде з Іверу довів П. А. Лавров, що вкупі з В. М. Истри-

ним знайшов манускрипт, з якого вирізано ці аркуші, у Хиландарі (див. його—Хиландарській Сборникъ № 24, ст. 4). Див. IX 18 та XI „21 Чтеніе из евангелія и притчи о злыхъ женахъ пер. 3 л. Зографъ. Хиландарь“.

20а. В 31/1711 III. Див. XI 36.

21. В 33/1716. У реєстрах не згадується.

22. В 37/1719, 102 арк.—див. Оч, 36; I 5, VIII 10—103 арк., X 11—103 арк., XIII—103 арк.

23. В 43/1726—XI 8; пор. IX 11?

24. В 54/1736, 14 арк.; VIII 16 — 15 арк., пор. XI 45 та XIII 15.

25. М 1/23—IX 24, XI 24, XIII 58; в Д 75 (Оч, 36) Г-ч згадує лише про один аркуш; можливо, що тоді він не гадав науково використати другий.

26. М 12/38 — на першому аркуші надпис: „Хил....“. В реєстрах Г-ча постійно фігурують один поруч з другим збірники Хиландарський та Габаровський, що їх власник об'єднував в одну групу: III 12 і 13, IV 18-19, VII 9/10(30/31), VIII 26.27, X 26.27, XII 50.51, XIII (24) 30, (25) 31. Лише в реєстрі II 10 та 26 їх відділено. У своїй відомій публікації „О Сербіи“ Г. (ст. 3 у дод.) зазначає, що в його розпорядженні було 2 окремих списки сербських літописів, що були „приобрѣтены въ Хиландарѣ и въ селѣ Гъбарово“. М, помилково лишаючи 12/38 без відзначення походження, відносно 13/39 твердить, що саме цей останній р-с придбано „въ Хиландарскомъ м-рѣ и въ селѣ Габаровѣ близь Филиппополя“ — цей р-с має на собі, як ми упевнилися, надпис: „Габарево 29 Юня 1845“. Див. № 82 наш. зам.

З Хиландарю були й інші р-си Г-ча: див. VII 11/31 „Евѡимія о богомилахъ и еванг. Никод. Хиланд. Строуга“ — М 10/36, арк. 1—2 та XI 38 „Житія словенскихъ святыхъ Шипка, село Рило, Хиландарь“ (у складі В 24/1706?)— №№ за чергою заміток 27 та 27а.

Скит Троїці (Оч, 55: „Скитъ мон. Хиландаря, теперъ необитаемый“).

28. М 5/31; у реєстрах звичайно з зазначенням Хиландаря: II 3 „Хил“, III 4 „Х“, IV 14, VII 1/23 „Хиланд“, VIII 29, X 23 „Изъ Хиландарск. скита св. Троицы“, XII 3 „Скитъ св. Троицы близь Хил“, XIII 18.

29. Тут же Г. придбав дуже гарний служебник XIV ст. на 88 арк., що в 1848 р. він його подарував М. П. Пого-

динові (Г. Ильинскій, Обь одномъ Аѳонскомъ Служебникѣ въ Погодинскомъ Древлехранилищѣ Публичной Библіотеки, окр. відб. з Р. Ф. В., 1904, т. 52). Про цей кодекс згадує Г. в листі до „невідомого“ (як гадав М. Н. Сперанскій), себ-то до Погодина: „Въ числѣ ихъ [р-сей Г-ча] находится и красивый кодексъ литургіи, который хочу посвятить Вамъ. Онъ кажется нынѣ мнѣ, не позже XIV ст. ибо, хотя писанный сербиномъ, не освобожденъ отъ болгарскихъ признаковъ“—Письма П. І. Шафарика къ О. М. Бодянскому, LVII. У реестрах: I 3?

М-р Зограф 27/X—2/XI 1844 р. та 20/XII 1844 р.—
1/1 1845 р.

30. В 21/1703 I, арк. 15—IX 16, XI 29, пор. XIII 61 „Слова Отцевъ л 16“.

31. В 21/1703 III—аркуш цей має надпис: „Зографъ“.

32. В 34/1715, 5 арк. — VII 12/33, VIII $\frac{12}{7}$ — 6 арк., XI 19 — 6 арк., XIII 55 — 6 арк.

33. В 39/1720—IX 2? „Отрывки болг. рец. изъ Тріоди постной“.

34. В 42/1725—VIII $\frac{13}{6}$, пор. IX 3? „Отрывокъ изъ миней“.

35. В 44/1724, 2 арк.—XI 5 „Отрывки (3) изъ Тріоди [закреслено, зверху написано: Ев] и Службы св Триф перг 4° 6 л. бол. рец. Зографъ“.

36. В А 3 III—Г. був надзвичайно зацікавлений охридськими грамотами, що переховувалися у Зографі (Оч, 72-73, 122-123); можливо, що фрагмент цей йшов з Зографу; в реестрі XIII він згадується вкупі зі списком царів та патріярхів болгарських під № 53—„подпись Арх Іуст.“.

37. М 6/32 та 38, М 7/33—звичайно у реестрах ці дві частини одного р-су фігурують укупі: IV 12, VI 10-11, XIII 9, X 8, XIII 10. Можливо, що цей р-с фігурує в опису 1-го транспорту під № 4: „минейникъ 8° перг. слов“, при чому аркуші зі службами Методієві та Кирилові було вже тоді відділено від р-су (Ж XI, 65). Здається, Г-ч надіслав їх до Казани у 2-ому транспорті—II 5: „Связка пергам. листковъ 8° и 4° Здѣсь служба св. Кириллу“. Р-с, підчас свого транспортування до Казани, потерпів втрати (Древне-словянскій памятникъ, Каз., 1862, 24). 16 арк. з М 6/32 у момент передачі р-су до б-ки Нов. Ун. було в Академії Наук—XIV 10; вони залишилися у збірці І. І. Срезневського.

(П. А. Лавровъ. Энцикл. слав. фил., в. 4, 94) та вкупі з нею перейшли до Академії Наук.

39. *М 37/63*. У збірці Г-ча за реєстрами було 4 новоболгарських р-си, що і згадуються звичайно в одній групі— вони ввійшли до Одеської частини збірки—XIV 43-46; пор. XIII 27. 30/33. 34. 35. 36. За реєстром VII 2/38 „Ркп 18 гдѣ посланія съ неба“ з Зографу, що відповідає текстові на звороті аркушу 98-го *М 37/63*. Зограф, яко місце походження новоболгарського р-су, відзначено і в реєстрах II 13, XII 52, IV 25-29 „З“; пор. III 16 „болгарск книж 18 пр б“.

З Зографу Г. вивіз ще де-які р-си, що їх немає дальших підстав ототожнювати з яким-небудь певним р-сом Московської або Одеської частин Г-ської збірки. Так, у реєстрі IV 9 фігурує „Парим З“; чи не про нього йде мова у листі Пискарьова 1849 р. до Погодина (Барсуковъ, X, 462-464), де Пискарьов повідомляє про продаж Г-чем також і „парамейника пергаментнаго“, пор. ще VII $\frac{13}{1}$ „Листокъ пареміи—З“. Там же у VIII $\frac{12}{3}$ фігурують „2 листка изъ Еванг. Зогр.?“ [sic]; у реєстрі VIII 12/1 читаємо: „Сюда вставленъ листокъ апостола—Зогр.“, пор XI 21 „Чтенія изъ Евангелія и Притчи о злыхъ женахъ. пер. 3 л. Зографъ. Хиландаръ“,—на „чтенія“ припадає 3 цього 1 аркуш; див. ще XI 3: „Отрывки (3) изъ Апостола и Евангелія пер. л. 6 4° серб. р. Зографъ, Хиландаръ, Буковский м“,—знов таки, на Зограф припадає 1 аркуш; з Зографу і перша частина збірника XI 28: „Листки (2) хлопч. бум. изъ словъ I. Зл.. Зографъ“... (разом 6 арк. з іншими). Відси ж і VII $\frac{13}{2}$ „2 листка службъ—З“.

Нагадаємо, що Г. мав також „верхнія страницы“ з „рукописи, сверху и снизу изгнивающей“, що містили службу Петрові Болгарському (Статьи, 91-92; пор. Д 98 або Оч, 63)—цих фрагментів немає ні в Московській а ні в Одеській частинах збірки Г-ча.

М-р Дахія р 1/2—I—1845 р.

40. В Оч, 75 відзначено наявність тут єдиного тільки слов. р-су—перг. евангелії, але Г. вивіз відси інший манускрипт, що фігурує за № 9 у „Статьяхъ“ (X 9): „Триодъ постная и часть цвѣтной, перг., л. 230 изъ м. Дохиара“. Згадує про неї Г-ч і в „Древнеславянскомъ памятникѣ“, (25, пункт 9). Вона належала до найважливіших р-сів Г-ча і тому фігурує в багатьох версіях реєстрів: II 5, III 7, IV 7,

VI7; реєстр VIII 10 подає докладно облік аркушів: „л. 230 перг. и 6 бум. и отъ 236—317 перг. Всего 317 листовъ“, тоді як VIIIa11 та XIII11 відзначають лише 230 перг. та 6 папер. аркушів. Формат цього р-су відзначено, як fol. Тріодь XII—XIII ст. на перг., „въ большую четвертку“, на 317 арк. у збірці Г-ча знав і І. І. Срезневський, що видав з неї уривок (Древніе с-кіе памятники юсоваго письма, 117, 331—343). Як гадає Н. И. Никольский, саме цей р-с зберігається зараз у Кишинівському Церковно-Археологічному Музеї (Библиографическая Лѣтопись, 1914, I, 128-130).

М-р Руссико — Жовтень 1844 р., 16-20/XI 1844 р., 3-29/1845 р.

41. В 46/1728,2 арк.; так саме як XIII 14, VIII $\frac{12}{4}$ р-с мав раніш 3 арк.; одержано його було тут у подарунок—див. запис XI 18: „Пареміи по греч. и слов. Чтенія изъ Ев. Іоанна, стихиры на нотахъ св. Θεодосію (?) 5 л. М. Руссико, преосв. Іаковъ“. З рештки р-су Севастіанов зробив фотографічну копію на Атоні—В и к т о р о в ъ. Собрание р-сей П. И. Севастьянова, М. 1881, 95, № 19-22.

З цього м-ря у збірці Г-ча були й інші фрагменти—див. XI 4: „Отрывки (3) изъ Евангелія и (Псалтыр перг 4 и 8° 6 л серб, болг, серб..... Руссико М, скитъ св. Богородицы“ (див. далі). Варіант до цього: VIII $\frac{13}{2}$ „2 листка изъ Еванг. Руссико“, VIII $\frac{12}{2}$ „3 листка—изъ Еванг. Рус.“—див. зам. № 68.

Скит Богородиці 25-26/1 1845 (див. Ж X 249).

42. В 6/1689—Codex Marianus. Н. М. Петровський у цитованій статті на підставі записів Шафарика (зі слів Г-ча) висунув думку, що глаголитський свій кодекс Г. відшукав у Лаврі (Ж X, 249—251); базується він у значній мірі на оповіданні учня Г-ча Авд. Соколова (Др. и Нов. Росс., 1877, II, 5, 77). Оповідання це хибне у своїх подробицях (за Соколовим, глаголитська транскрипція давала підстави вважати кодекс за грузинський, тоді як Є. І. Якушкин зі слів Г-ча записав, що р-с визнано було за єврейський—див. Декабристы на поселении. Из Архива Якушкиных, М. 1926, ст. 25-28. Нагадаємо, що Codex Zographensis також не вважався за слов'янський, Д 126—Оч 95). На думку П. О. Бузука, взагалі, події, що їх згадано в А. Соколова, не повинно обов'язково пристосовувати до великого монастиря, себ-то і до Лаври (ИОРЯС, 1918. XXIII, кн. 2, 116)—тому він і не бачить

підстав „для измѣненія названія этого памятника“. Однак і в власноручних реєстрах Г-ча записи підтверджують гіпотезу Н. М. Петровського — у реєстрі, що його було складено 14/VII 1845 р. у Журжеві (II) за № 14 читаємо: „Глаголита перг. Л“, у реєстрі IV за № 1: „Глаголита Ев Л. М 4°“. Кодекс цей увіходив до складу 2-го транспорту (III 1)—цілком зрозуміло, як турбувало Г-ча „неполученіе пособій... ізъ Валахій“ (лист Г-ча до Шафарика від листопаду 1847 р.—В. А. Францевъ, Очерки по исторіи чешскаго возрожденія, Варш. 1902, 292; твердження Міклошича, что цей кодекс „zu Grunde gegangen ist“, базувалося, можливо, на відсутності звісток про цей транспорт—Sl. Bibliothek, I, 262). Однак Г. вже в реєстрі VI тримається пізнішої нині загально вживаної версії—за № 1 запис: „Глагольское евангеліе и два отрывка [sic!], скитъ Богородицы“. Але й потім він ще вагається у найменуванні своїх глаголитських р-сів—так у реєстрі VIII 1 він їх об'єднує під назвою „Glagolita Macedonicus“, у XIII 1 евангелії надано назву „Glagolita Montis Antho“ [sic!]. Див. ще згадки у реєстрах X 1 та IX 23.

Оскільки на початку Г. був обережним в інформації про свій глаголитський рукопис, видно з того, що у друкованому „Очеркѣ“ Г-ч замість фрази „Донесенія“—„Свидѣтельство [про існування глаголити] имѣю самъ въ одномъ отрывкѣ [sic!] евангелія, писаннаго глаголитскими буквами, о которомъ доложу впослѣдствіи“—дав більш неясне формулювання: „Свидѣтельствомъ... служитъ неполная р-сь евангелія, о которомъ расскажем впослѣдствіи“ (Д 132—Оч, 96).

Addenda до Атону та Солуню 10/IX 1844 р. — 28/IV 1845 р.

Опис 1-го транспорту (I), що його надіслав Г. до Казани, перелічує низку р-сів, які не є можливим ототожнити з р-сами московської та одеської частин Григовичевської збірки. Поминаючи „12. служебникъ 24 пр слов“, зупинимося докладніш на таких №№: „6) Антологія 18°. перг. греч. 7) Фукидидъ, рап. [sic!] пр. б. 8°. Греч. 8) Рап. 4°. Аристоф. 1 Эсхила 1. Софокл. 1. Геродот. 1. пр. б. 9) Рап. 8° пр. б. Софокла 1. Эсхила 1. 10) Рап. 4° пр. б. Камменіата и проч. 11) Рап. 4. Хлодб. [sic!]. Иппократа и проч.“ Паралельні записи є тільки у реєстрі IV 35 (Фу-

кідид 88), 36 (Коменіят 4°), 37 („Медиц. отр. 4°“). Пізніш, очевидно, Г. передав комусь ці р-си—згадок про них немає. Придбав їх Г. у звязку з своїми студіями в галузі класичної філології—на сторінках „Очерка“ він завжди відзначає наявність у книгосховищах атонських м-рів р-сів античної літературної традиції (Оч, 12; 60—6-ка Ватопеда: „... 2) антологія; ... 6) Софокла...; 74; 180— Солунь, Чауш м-р: „нашелъ я... сочиненія Иппократа, Галена... эти послѣднія писаны на бумагах“).

Бітоль—IV/V 1845 р.

43. *М* 42/68, 1-й зшиток, арк. 1—16; на 1-му арк.: „подарок“...

Буків м-р (див. Оч, 112).

44. *В* 11/1693 V, 1 арк. з надписом: „Буков. м.“; див. VIII $\frac{12}{4}$ „Листокъ изъ Еванг. Буков. м. Битол“ та XI 3—„Отрывки (3) изъ Апостола и Евангелія перг. 6 4° Серб. Зографъ, Хиландарь, Буковскій м.“

Охрида 8/V—14/V 1845 р.

45. *В* 13/1695—II 2, III 15, IV 2, VI 12, VIII 7, VIII a 4, X 6, XIII 4; пор. ЖМНП, 1852, № 3, 160; ИОРЯС, I, 371. Артем'єв помилково відзначив, що цей пам'ятник ніби-то з Солуню, Москвитянинъ, 1849, № 5, отд V, 58 (пор. Д 198-9; Оч, 186).

46. *В* 27/1707—з Охриди лише аркуші 1—8; арк. 9—10 цього р-су з м-ра І. Рилського; див. № 69 заміток. У реєстрах: XI 39 „Приписка къ Номоканону и документы о Молдавіи и Валахіи. Охрида. М. св. І. Рыльско“. (Див. Оч, 185, № 23).

47. *ВА* 1 (ст. 45—46)—на звороті аркушу 43-го надпис: „Весь этотъ кусокъ изъ митропол. церкви св. Климента, что прежде Панагіа, въ Охридѣ, 1845 г., 10 мая“. Р-си Г-ча шли з „шкафа... въ главной церкви Охридской“ (Д 187). У реєстрах: VI 15 та XIII 40/46. Пор. „Изысканія“, 6 та Древлес-кій памятникъ, 23. В Оч, 185—це „другое житіє св. Климента“. З 1-го „Житія“ Г. зробив копію—*В* 2 в.

48. *М* 1/25—на арк. 3-ьому (на звороті) першої серії цього р-су в 15 арк. IX—X ст. відзначено: „М. Охрид“, на арк. 8-му (на звороті) „Охрида“, на арк. 14-му (на звороті)—„Охрида 1845 10 маія“. Має надпис „Охрид“ і один з 4-х грецьких аркушів X та XI ст. цього р-су. У реєстрі XI 26 запис: „Отрывки изъ чтеній. Еванг. греч.

и лат. лист Охр. 20 л Филоеи, Охрида, Солунь"; пор. IX 30 „Отрывки Еванг. Греческаго“.

49. *М 2/24*. У реєстрах фігурує в VIII 1 б, яко складова частина в р-су „Glagolita Macedonicus“; пор. XIII 2 „Листокъ 4° Охридскій обрѣзанъ перг.“ Пам'ятник цей, відомий ще зі згадок у „Статьяхъ“ Г-ча (ст. 63, 74) та в „Pohled'i“ Шафарика (Sebr. sp. III, 199), Г. підготував до видання (ИОРЯС VII, 1858, 220), але видав його вперше І. І. Срезневський (Изв. Арх. Общ., III—IV, 1861, 449—457). Останнє видання належить Г. А. Ильинському (Памятники старославянскаго языка, 1915, III, в. 2).

50. У збірці Г-ча було 2 р-си граматичного трактату Костянтина Костенчського, що й фігурують, звичайно, за одним спільним № у реєстрах: VIII 28 „2 рк“, XIII 26 32 „Двѣ р-си... Одна подарен. Акад.“ У де-яких випадках Г. дає згадки загальні, без зазначення наявності окремих двох р-сів (III 3, IX 15, XI 37). 1-ий р-с Г. вивіз з Охриди (Д 199, № 3; пор. Каз. Губ. Вѣд. 1851, № 44, 29/X, изд. неоф., 540 та „Статья“, 34); його Г., як і відзначено у реєстрі XIII, подарував Академії—див. також ИОРЯС I, 1852, 243. 2-ий р-с вивезено з Тріскавця— див. № 65 заміток.

51. *В 1/1684*; „Собственноручныя отмѣтки“ Г-ча, на які посилається Вікторов, лише у 2 випадках відзначають походження цього р-су з „окрестностей Охриды“ (X 22 та XII 1); переважно фігурує в реєстрах, яко місця придбання, Охрида (II 6, III 14, IV 16, VII 5/27, у двох випадках— без локального зазначення: VIII 20, XIII 16 22)—див. № 1 в Оч 184. Цей р-с у Г-ча бачив у 1849 р. у Нижньому Новгороді Пискаръов (Барсуковъ, Жизнь Погодина, X, 462: „Библия писменная въ листъ“).

52. З околлиць Охриди *В 22/1704*—у реєстрах: XI 23 „Слова Отцевъ и дѣянїя Оомы—перг. окрестности Охриды“. Чи не йде цей р-с з „мѣшка, полного кусковъ книгъ“, що Г-чеві принесли з с. Вельми (Д 149-150)?

Струга 14—16/VI 1845 р.

53. *В 15/1697 I—VIII ¹²/₅*, а також XI 7 „Отрывки (2), приписки къ апостолу перг. 3 л. серб. р. Слѣпче. Струга“ пор. XIII 62. „3 л. Заключенїя апост.“ Згадується цей р-с, яко „примѣчательный“, в Д 201—Оч, 188; є про нього запис і в паперах Шафарика: Ж XI 73.

54. *В* 29/1732—VII 3/25, VIII 31, IX 7, XI 30; див. також Д 201—Оч, 188, рівнож як Ж XI 73.

55. *М* 10/36, аркуші 39—58—надпис „Струга“ на арк. 39-му; пор. VII 11/31 „Евѣимія о богомилахъ и еванг. Никод. Хиланд. Струга“.

56. *М* 42/68, арк. 17-22—надпис „Струга“ на арк. 20-му. Перово—про умови придбання тут р-сів див. Ж XI 76—ексцерпт з щоденника.

57. *В* 12/1694 III, 7 арк., на арк. 5-му надпис „Перов“, та 57 *В* 17/1699 II, 7 арк. Див. VIII $\frac{12}{8}$ „7 лист чтеній изъ Ев. Перово“ та VIII 14 „Отр. чтеній изъ ев. ап. 8 лл. Перово“; пор. XI 11 та XI 16, XIII 54 та XIII 57.

Сліпче 22/V 1845 р.

58. *В* 11/1693 III, 1 арк., є надпис „Слѣпче“; див. XI 40 „Прѣдисловіе и зачело пиисаніемъ и приписки къ рукоп. Слѣпче, Софія, М. св. І. Р.“

59. *В* 14/1696—VIII 13, XI 15.

60. *В* 25/1709—VIII 17, IX 20, X 13, XI 1 а, XIII 14.

61. *В* 35/1704—76 арк.; див. IV 6, VI 9, VIII 11—102 арк., VIII а 13—102 арк., X 12—102 арк., XIII 13—102 арк. Конституємо втрату 26 аркушів!

62. *В* 52/1734—зі Сліпчого лише арк. 1—9; арк. 10—15 різноманітного походження.

Додамо ще запис VIII $\frac{12}{8}$ „Листокъ отъ Тріоди приписк Слѣпче“.

63. *М* 14/40—про пом'яник зі Сліпчого вже згадувалося у звязку з пом'янником з м-ря Павлу, рукопис цей Г. відзначив, яко „важнѣйшій“ поміж сліпченськими (Оч, 189) складається він з 2 частин: 153 арк. + 37 арк., разом 190 арк. Матеріяли його Г. використав для начерка топографії Македонії (Оч, 210); виписки з нього мав і Шафарик (Ж XI 96)—р-с було надіслано до Казани з Бухаресту (III 11).

Тріскавець—23/V 1845 р.

64. *М* 25/51; на арк. 3-ьому (на звороті)—„Трѣскавець“; див. XI 29 „Слова отцевъ и Пѣснь пѣсней. Зографъ и Трѣскавець“; пор. IX 18.

65. З „лоскутковъ рукописныхъ“, що їх Г. відшукав „въ паперти церковной“ (Оч, 139) „одинъ... былъ очень полезнымъ“, як свідчив Г-ч—це був 2-ий р-с граматичного трактату Костянтина Костенського (Статьи, 33—34). Його Г.

передав до к. Рум'янцовського Музею (Отчеть... за 1870/72 гг., 61, № 3, 74 — „на лощенной бумагѣ, XV в., въ листь, 8 л.“); про нього і згадує І. В. Ягіч — Изсл. по русск. яз., I, 960.

— В реєстрі XI за № 28 є запис: „Листки (2) хлопч. бум. изъ словъ І. 3 л., листокъ Григор. Пелагонійскаго, листокъ о Симеонѣ Сербскомъ, лист. Діон. Ареопаг. 6 л. Зографъ, Трѣскавецъ, Типикарница Св. Саввы, Бухарестъ“.

— В паперах Шафарика є також згадки про придбання тут Г-чем пом'яника (Ж XI 78).

Серрес 29/V 1845-8/VI 1845.

66. *М 21/47*. Грецькі аркушки цього р-су (арк. 39—45) з Сересу, як свідчить XI 33 „Школа п'янія русск. греч. Казань. Серресъ“.

Село Рило 12/VI 1845 р.

67. *В 24/1706 II*, 6 арк — є запис: „Село Рил 12 Юня“; див. VIII 24 „Сборникъ житій св. всего 44... Шипка, Рило“ та XI 33 „Житія словенскихъ святыхъ Шипка, село Рило, Хиландаръ“. Пор. VII 8/29 та XIII 22/28. Очевидячки, р-с *В 24/1706* вже тоді сформувався у сучасному своєму складі (3 + 6 + 22 + 13 = 44 арк.).

Рильський м-р 13/VI 1845 р. — 16/VI 1845 р.

68. *В 12/1694—I*, 2 арк. — з зазначенням: „М. Р.“ П. А. Лавровъ (Энци. слав. фил. в. 4, 125) відніс цей фрагмент до р-сів Пантелеймонівського (Атонського) м-ря; пор. ИОРЯС, IV, 864, стаття С. М. Кульбакина.

69. *В 27/1707*, арк. 9-10 — аркуші ці Г. мав з р-су Р. М-ру за № 19 (Д 200). Вікторов не відзначив публікації Г-ча у „Временникѣ М. О. И. и Д.“, V, отд. III, 36, так саме як і видання цього пам'ятнику у Валахії (див. Ж XI 102—103) та передруку „Чт. въ О. И. и Др. при М. У.“, 1866, IV, отд. III, ст. 56—57. Н. М. Петровський у своєму показчику праць Г-ча поминув як останнє видання, так і передруки у часописах: „Гласник др. срб. слов.“, 1855, св. VII. 5. 177-179 та „Българскы Книжници“, 1858, № 9, IV, 26—27. Р-с *В 27/1707* також сформувався в сучасному своєму складі ще за часів утворення реєстру XI, де за № 39 відзначено: „Приписка къ Номоканону и документы о Молдавіи и Валахії. Охрида. М. св. І. Рыльско“.

70. *М 4/30—II* 7, III 8, IV 17, VII 4/26, VIII 19, XII 2, XIII 35/41. Цей р-с бачив у Г-ча 25/VIII 1849 р. Пискаръов

(Барсуковъ, X, 462: „Царствіе въ листь тоже... на бумаги“).

71. *М 15/41, 77* арк. in 4° „Ркп. испорченная и неполная“; раніш р-с цей налічував 82 арк. — див. VII 7/29, VIII 25, XIII 23; згадується він ще в II 1, III 9, XII 8.

72. *М 44/74, 54* арк. Вже в Букарешті Г. одержав від Неофіта Рильського копію з частини Рильського Панегірика (Ж XI 86; Оч, 157). На останній сторінці р-су є лист Неофіта до Г-ча, що його *М* не занотував — наводимо його текст:

„Господинъ виктор, ёто по вашому желанію и прошенію преписахмѣ изыскуемите слова, но по погрѣшенію, слово похвалное Кирилла філософа оста непреписано, и когато видѣхмѣ, що нема веке време кога да се преписува, понеже книгоносецо бязаше того ради и молиме да ны удостоите съ прошеніе, и да ны не забравате никогашъ въ животать си но да ны имате за най искренни свои пріятѣли, каквото и ніе васъ имаме и всегда ще имаме и никогда не щеме да вы забравиме.

Здраствуйте.

Неофитъ п. п. Рылскій

1845 Іудя 10-го.“

За цією Григоровичівською копією Шафарик надрукував „Житие... Константина Філософа“ у виданні *Ramátky drevního písemnictví Jihoslavanův* (Див. Иречека *Cesty*, 470).

73 та 74. У щоденнику Г-ча під 14/VI 1845 р. є запис: „Открытие глаголитскихъ листовъ“, під 15/VI при опису № 6 (Д— „Іоанна Златоустаго Андріанты“) „здѣсь глагол. приклеены“ (Ж XI 84). Г. рано вже оголосив про свою нахідку (Изысканія, 27; знав про цей фрагмент і Шафарик — Ж XI, 95). В реєстрах Г. дав такі записи: VI 1 „Глагольское Евангеліе и два отрывка — Скитъ Богородицы“ [sic!], VIII 1 с „Glagolita Macedonicus... Листокъ и куски замараны. Заключаетъ по всей вѣроятности поученія“, VIIIa3 „Листокъ и кусокъ Рылскіе fol“, XIII 3 „Листокъ и кусокъ Рылскіе fol“. Фрагменти ці перейшли до І. І. Срезневського, що їх і видав, та зберігаються нині в Академії Наук СРСР.

З Р-го м-ря у збірці Г-ча були ще IV 24 „Ркп Григор. РМ 4°“ [?] та одна з складових частин збірничка XI 40 „Предисловіе и зачело пиисаніемъ и приписки къ рукоп. Слѣпче, Софія, М. св. І. Р.“

Софія 18/VI 1845 — 19/VI 1845.

75. В 41/1722—ХІ 43.

76. В 52/1734, аркуш 12-ий (на звороті: „Софія“) — ХІ 40 (див. вище в рубриці Рильській м-р).

Бояна — 19/VI 1845.

77. В 8/1690 — одна з „двухъ довольно любопытныхъ“ р-сних книг, що згадуються в Д 177, 202 — Оч, 189. Постійно фігурує у реєстрах: II 11, III 2, IV 3 „Ап. Ев. на перг. Б 4°“, VI 3, VIIа 4, VIIIб 6, X 2, XIII 6. Згадано цей р-с вже в „Изысканіяхъ“, 27; знав про нього і Шафарик — Ж ХІ 88.

78. В 26/1710 — ХІ 16, пор. IX 20.

79. В 31/1711 I, 3 арк. („возможно, каже Н. М. Петровський, [р-с] въ цѣлом видѣ и не былъ приобрѣтенъ Г-чемъ“, Ж ХІ 88) — другий з „любопытныхъ“ Боянських р-сів (Д 177, 202 — Оч, 189). Матеріал цього пом'яника Г. гадав використати для „особыхъ разсуждений“ (ЖМНП, 1847, LIV, № 6, отд. IV, стр. 29). У реєстрі XIII 53: „Поменикъ Царей и патріарховъ Болгарскихъ и подпись Арх 1 Іуст“ — друга складова частина цього № — з Зографу.

80. В 32/1713 — II 12, III 3, IV 22, VIII 22, XII 5, XIII 21/27; пор. ще VII 12/33 „Литургіи. Правила I. Злат (чинъ братотворенія“) — друга складова частина з Зографу.

З Бояни у збірці Г-ча були ще: IV 13 „Еванг. пер. Боя 4°“ (можливо, що це помилково у друге згадується Боянський палімпсест, що вже фігурував у тому ж реєстрі — IV 3) та XII 41 „Болгарскія проповѣди Бояна“.

Вакарелли 21/VI 1845 р.

81. М 39/65. Тут Г. „купиль книгу на простобългарск. яз.“ (запис щоденника — Ж ХІ 89). Дійсно, у групі 4 новоболгарських р-сів Г-ча відзначено і р-с з Вакарелл — II 17, III 17, VII 3/39; пор. ще XIII 27-30/33-36. У складі Одеської збірки 36/62 — з Шипки, 37/63 — з Зографу, 38/64 — з Свіштова; себ-то на Вакарелли припадає р-с 39/65. В Оч, 191 Г. згадує, що бачив новоболгарські р-си в селах Вакарел Егри, Шипка та в Рушуку.

М-р Сопот 28/VI 1845 р.

Г-ч тут придбав якісь фрагменти — див. ХІ 4: „Отрывки (3) изъ Евангелія и Псалтир перг. 4 и 8° 6 л серб, болг, серб Сопоть М, Руссико М, скитъ св Богородицы“.

Габарово 29/30 VI 1845 р.

82. *М 13/39*. Ще в Оч, 165 Г. посилався на звістку про Марка Кралевича з „р-снаго лѣтописца сербскаго, приобрѣтеннаго... въ селѣ Гъбаровѣ, что близъ Балканъ“ (пор. О Сербіи, приб. 3). У щоденнику Г-ча зазначено: „Село Гъбарово (Акбаикъ). Книга отъ попа Стефана“ (Ж XI 91). На самій книзі запис на 1-ій стор.: „Габарево, 29 Іюня 1845“. Див. замітку № 26 відносно *М 12/38*.

Шипка 1/VII 1845 р. (про умови придбання р-сів див. Ж XI 91).

83. *В 24/1706 III*— див. зауваження наші у зам. № 67.

84. *В 36/1718*.

85. *М 36/62*— див. зам. 81 та 39; II 18, III 18, IV 27 VII 4/40, XII 43, XIII у групі: 27-30/33-36.

Свиштово 7-10/VII 1845 р.

86. *М 38/64*— на 1-му аркушу запис: „Сиштовъ“ [sic!]. Див. зам. 81, 85 та 39. Згадки про цей р-с у групі новоболгарських: II 19, III 19, IV 29, VII 1/37 „Іосифа Брадатаго поученія. Свиштовъ“, XII 42.

Букарешт 17/VII-16/VIII, VIII-XI 1845 р.

— З Букарешту Г. у своїй збірці мав у складі збірничка IX 28 — „листь Діон Ареоп.“ Нагадаємо, що у складі б-ки при мітрополії до „трехъ главнѣйшихъ“ р-сів належав і переклад Діонісія Ареопарита серб. рец. (Д 219-221). „Прѣп. отца Меводія... краткое житіе, найденное въ Валахії въ ркп. Русск. рец.“ (Древнеслав. памятн., 24), здається, відповідає *В 24/1706 IV*. Робив Г. тут і виписки (О Сербії, Приб. 1).

Кимполунзький м-р.

87. *В 50/1731*— див. замітку про перебування в Одесі. Бистриця.

88. *В 53/1755*— XI 42.

89. *В А 4/822*— IV 30, VII 15/36, XII 6, XIII 39.

90. *М 10/36*, арк. 3-58; XII 7 „О Богомилахъ М. Бистрица“, пор. VIII 23, XIII 20. У Д 224—№ 4.

91. *М 50/105*— див. III 22 „Граммат. Смотриц. рк. подарокъ отца архи Гавріилъ въ Быстрицѣ“; пор. XII 45.

З рукописів балканського походження у Московській та Одеській частинах збірки Григоровича лишаються без зазначення місця придбання або одержали таке зазначення гіпотетично: 92) *В 11/1693—I*; 93) *В 11/1693—II*; 94) *В 11/1693—IV*; 95) *В 11/1693—VI*; 96) *В 11/1693—VIII та IX*;

97) *B* 12/1694—II; 98) *B* 15/1697—II; 99) *B* 17/1699—I; 100) *B* 21/1703—II; 101) *B* 24/1706—I; 102) *B* 24/1706—IV; 103) *B* 31/1711—IV; 104) *B* 31/1711—V; 105) *B* 31/1711—VI; 106) *B* 38/1720; 107) *B* 41/1722; 2 дод. арк.; 108) *B* 52/1734, дод. арк. (за винятком 12-го); 109) *B A* 3/820—I; 110) *B A* 3/820—II; 111) *B A* 3/820—IV; 112) *M* 10/36, арк. 63-70; 113) *M* 42/68, перш. 2 арк., 23?; 114) *M* 5/70; 115) *M* 6/71; 116) *M* 7/72.

У реєстрах Г-ча знаходимо також згадки про р-си без відзначення місця їх походження, остільки загальні, що їх важко пристосувати до тих чи інших №№ *B* та *M*. Наводимо відповідні ексцерпти з реєстру VII: „12 Сборникъ ф. х. о. п. [sic!] Отрывки изъ Пчелы, Еванг... Евангелія Ср. рецъ всего [10]—Сюда вставлень... 10) 2 листа Псалтыря 11) 2 листка. Переводъ Метаф Григорія ...пр. б. 12) 10 листковъ службы 13) 2 листк. изъ Евангелія. 13 Сборникъ всего 40 листовъ. Отрывокъ изъ Апостола, Службы, Службы, ...слова отцевъ бумага. Сюда вставлено ...7) 6 листковъ службъ съ пареміями. 8) 11 листковъ—житій св. и слов. 9) 3 листк словъ отцев—на хл. б.* Цей ексцерпт характеризує також і звичайний для Г-ча прийом—групування окремих фрагментів у комплекси або sub specie вимог палеографії, або з боку лінгвістичного, або, також, і за історико-культурними темами. З реєстру IX наводимо дані що-до р-сів, що до певної міри відповідають № 92 та пізнішим у наших замітках: „9) Отр. прол. жит. св. серб. рец.... 12) отр. чтен. ев болг. рец, 13) отр. апост. болг. рец. 14) отр. еванг. серб. рец... 19) отр. еванг. 21) Отр изъ апост.—еванг. серб. рец. 22) Ср. болг. рец, житіє... 25) Поученіє святимъ. 27) службы и отр. псалт. 28) Отр. Парамейн.* Лишається непристосованою і де-яка частина того матеріалу, що його подає реєстр XIII: „16) Сборникъ. Отрывокъ канонів, Чтенія изъ Еванг., Краткія житія свят. Чтенія изъ Еванг. Слова св. Отцовъ всего л. 17 перг. 18) Сборникъ. Отрывокъ Псалтыря. Три листка словъ I Зл. хлопч. б... Пареміи отрывокъ, Чтенія изъ Еванг. 25 л. [—1 арк.] Болг. рец. 19) Сборникъ Перг. отрывокъ апостола, служб. свсв., отрывокъ апостола Евангелія 2 Заключение книги. 15 л... 20) Сборникъ Чтенія изъ Еванг. Отрывокъ изъ Псалт. Листокъ перевод. Метафр. ...12 перг. 3 бум. [—1 арк.] 21) Сборникъ. Чтенія изъ Еванг. и слов отцев. 16 л...

38/44) чтенія изъ Евангелія хлопч. бум... 56) Отрывокъ Пареміи л. 6. 59) Два отрывка Еванг. чтеній л. 3 [4?]. 60) Отрывки пролога и слов отц л 11. 61) Слов Отцевъ л 16. 62) 3 л. Заключенія апост. л 3. 63) Апостоль, чт. Еванг. л 6. 64) Апостоль, Тріодъ л 7. 65) Слова Отцевъ. л. 12. 66) Апостоль л. 6“.

Для того, чтоб вичерпати весь можливий балканського походження фонд у збірці Г-ча (про р-си Богоєва мова буде йти з'окрема) відзначимо ще р-си „на словянское наречіи“, що їх Г. продав 25/VIII 1849 р. на Нижньогородському ярмарку (Барсуковъ, X, 462—464, заховуємо транскрипцію листа Пискарьова): „3) Варлаама и Осафа царевича лицевая на пергаменте, 4) Апостоль на пергаменте“. Неясним лишається походження р-сів, що їх Г-ч подарував Казанському Університетові — цитуємо з листа, що його ласкаво на наше прохання надіслала адміністрація б-ки Каз. Університету [117]: 30/IX 1853 р. — „Сборникъ Церковныхъ пѣснопѣній, заключающій и обѣ Тріоди. Рук. на сл. яз. XVII ст., 4°“ (№ 25507 за інв.) та [118] 19/XI 1856 р. — „Прологъ отъ сентября до декабря мѣсяца, XV и XVI стол. рукопись 4°“ (№ 26606 за інв.)

Нагадаємо, що Г. продав у Нижньому-Новгороді у 1849 р. біля 30 книг (Барсуковъ, X, 462), де могли бути й р-си балканського фонду, окрім вже згаданих.

Треба також мати на увазі „значительное число рукописей“, що їх Г. передав до б. Казанської Духовної Академії (П. Знаменській, Історія Каз. Дух. Ак., В. II, Каз. 1897, 512)—нині б-ка Каз. Дух. Акад. у розпорядженні Казанського Комуністичного Університету.

Придбання Г-ча в Австрії та Німеччині.

Дубровник 29/VI 1846—26/VII 1846.

119. В 59/1742—див. Д 241; XII 55.

120. В 60/1743—див Д 185; XII 53: „Рукопись далматическихъ стихотв. Дубровникъ. Казначичь“.

121. „Tragedie i comedie“ Ветранича (Д 241—XII 54) Г. офірував б-ці Одеського Слов'янського Благодійного Товариства—див. Краткій отчетъ... за 1870/71 г., 33—34. Р-с зберегається зараз в Одеській Державній Публічній Бібліотечі.

Той документ, що його Г. одержав від черногорського владики (О Сербіи, 37, прим. 6), треба віднести до катего-

рії сучасних Г-чеві наукових матеріалів, так саме як і *В 7/1740, В 58/1741, В 51/1733 та М 49/79*—пор. групу *В 2* (стор 52).

Лайпціг — III/1847 р.

122. *В 9/1691*—надпис на р-су „Балканы“ свідчить про походження з фонду Андреева-Богоева (Чт. 1896, I, отд. II, LIII—LIV) *В 3, VI 4, VIII 5* „Еванг на перг и хлопч. бумагъ 4° всего 56 листовъ +4=60“, *Х 3* „листовъ 60“; пор. *VIII а 8* та *XIII 8* „Балканъ Богоевъ“.

123. *В 15/1697 III*—р-с має надпис: „Балканы. Богоевъ“, але не фігурує у реєстрі *V-му*; *XI 9*: „Отрывокъ апостола 2 л. перг. Балканы Богоевъ“.

124. *В 23/1705*, 6 арк. — Сперанський ототожнює цей р-с з *В 2* „(5) листовъ минеи съ юсами“; пор. *IX 8* „Отр. Прол. болг. рец.“ та *XI 14* „Отрывки Пролога и слова отцевъ перг. болг р 11 л. Балканы Богоевъ“. 2-га частина цього № у реєстрі *XI* відповідає *В 4* „3 листка, заключающие одно слово, напеч. въ Glag. Cloz. со стиха 302“—це [125]. *В 18/1701* та *II*.

126. *В 45/1727*; *V 5*; див. *XI 17* „Отрывки изъ Псалтыри и службы Усп. Пр. Б. 9 л. бол р. перг. Балканы. Богоевъ“ та *XIII 18* „Сборникъ. Отрывокъ Псалтыря, Три листка словъ I. 3л. хлоп. б. Служба Успенія Б. Пареміи отрывокъ, чтенія изъ Еванг. 25 л. Болгарской рец.“

127. *М 3/29*, 294 арк.—*V 1, VII 6/28* „Евангеліе Балканъ. л 296“, *VIII 20* „Евангеліе съ предисловіями пр. б. толстая Богоевъ 8“, *XIII 17/22* „Евангеліе съ предисловіями прост. бум. Болг. рец.“

Придбання Казанського періоду.

Казань.

128. *В 16/1698* — р-с цей Кочубинський (Р-си Г-ча, 10) за правописом вважав за руський. Пор. *Х 25* „Апостоль, ркп. синкретическая, прост. бум., доставлена изъ Сибири“; *XII 20* „Апостоль. Сибирь“; *XIII 34/40* „Апостоль купл. у Каманина“.

129. *В 30/1712*—*XI 36*, пор. *XIII 42*. Див. зам. № 20.

130. *М 8/34*—*XII 35*, *XIII 49/56*. Згадка про цей р-с—*ИОРЯС*, VII, 1858, 221.

131. *М 17/43*—пор. *XII 25* „Исторія каз. цар. 4° Казань“ та *XIII 48/57* „Исторія Казанская“.

132. *М 18/44*—*XII 38* „Разряды 1496 г. Казань“.

133. *М 19/45*—XII 19.

134. *М 20/46*—цьому р-сові відповідають: XII 32 „Статейный списокъ. Казань“ (аркуш. 85 та 146), XII 33 „Судебникъ. Казань“ (з арк. 48), XII 34 „Грамоты. Казань“ (арк. 21, 80).

135. *М 21/47*—XI 35 „Ключъ знаменнаго п̄нія Симеона Фомина“ та XI 33 „школа п̄нія русск. греч. Казань и Серресъ“. *М* помилково відзначає, що р-с придбано у Вятці. Див. зам. № 66. Цей же збірник містить і 1 пергам. аркуш с-кого нотн. р-су.

136. *М 22/48*—пор. XII 10 „Златоустъ Казань“.

137. *М 23/49*—див. XI 32 „Скитское поучение перев. Якова. Казань [закреслено—Вятка]“.

138. *М 24/50*—XIV 28 „Изъ Казани“.

139. *М 27/53*—XII 22; на останньому аркуші запис: „Елабуга“.

140. *М 28/54*—XIV 32 „Изъ Казани“.

141. *М 31/57*—XII 14. 15 „Житія и слова святыхъ Казань“?

142. *М 41/67*—XIV 40 „Изъ Казани“, пор. XI 34 „Отрывки басень Казань“.

143. *М 51/106*—XII 44 „Греческая грамматика Лихудовъ Казань“; пор. XIII 52.

144. Р-с „Космографія. Полууставомъ XVII в. 4°, 182 л.“, що Г. його передав до Археографічної Комісії (Барсуковъ, Р-си Арх. Ком., СПб, 1882, № 227) має на арк. 4 (зворіт) запис: „3 августа 1853. Казань“.

145. У 1854 р. Г. передав до б-ки Тов. Іст. та Стар. Рос. при М. У. р-с „Московская и Казанская гисторія“, скор. XVIII ст. 1790 арк. 4 т. 1906, I, 235 пор. XI 24 „Исторія Каз. Царства fol. Казань“. [145а] XII 37 „Стоглавъ. Казань“, що його, як свідчить XIII 53, Г. подарував ректорові Академії Агатангелові, останній був у Казані з 1854 по 1857 р. (Русск. Біогр. Слов. I, sub voce). Бібліотека його перейшла до Вятської Духовної Семінарії (Русск. Библ. 1911, № 3, 57).

З Казани у збірці Г-ча була значна кількість р-сів, що місце находження їх зараз невідоме.

У реєстрах згадуються XII 9 „Златоустъ fol. Казань“. З приводу цього р-су та р-су, що згадується у XII 16 „Златоустъ Казань“ (пор. XIII 42/48 „Сборникъ словъ. Златоустъ“), ци-

туємо листа Є. І. Якушкина, де йде мова про Г-ча (Декабристы на поселении, 27): „Хоть в Казани никто ему не сочувствует, но он доволен своей жизнью там—нигде, может быть, не мог бы он так дешево покупать рукописи, как он покупает их здесь у раскольников. Недавно приобрел он за 15 р. сер. Златоуст на пергаменте 13 века“—лист має дату 1855 р. *XII 16*: „Златоструй. Казань“ (пор. XIII 41/47 „Златоструй [„Златоуст“ закреслено] fol)“. *XII 17* „Пал'я. Казань Архангельская слобода“—див. X 30 „Пал'я, т. е. толкованіе бытєйскихъ книгъ, пр. бум., рук. XVII ст.“—її, як свідчить Г., „им'яль благосклонность передать“ Г-чеві „казанскій первой гильдіи купецъ Арсеній Кондратьевичъ Подуруевъ“ (Статьи, 99), так саме як і р-с X 29 „Св. Кирилла Іерусалимскаго огласительныя слова и тайныя ученія вмѣстѣ съ другими статьяи, пр. бум., р-сь XVI ст.“ (пор. Статьи, 90: „р-сь, доставленныя позже въ Казани“). *M II/37? XII 21*—„Арсеній Сухан Казань“. *XII 23* „Лѣтопись исторія Каз.“. *XII 30* [закреслено: „Авраамія Палицына“] „Ант. Рымл о смутахъ [sic!] Казань“. *XII 31* „Житіе Алекс. Невск. и друг. Казань“, пор. XIII 44/51. „Избрани. житія св. гдѣ жизнь св. Ал. Нев. fol.“ *XII 47* „Кирилла туровскаго молитвы. Казань“.

Саратів.

146. *B 3/1386*—IX 5 „Отр. Парам. р. русск.“ та XI 6 „Пареміи 4° 7 л перг рус р Саратовъ Синайскій“.

147. *B 40/1723*—IX 4 „Отр. Пасхальн. сл. р. русской“ та XI 10 „Служба свѣтлой недѣли. 8 л. перг. русск. рец. Саратовъ, Синайскій“.

148. *B 47/1729*—IX 13 „Саратовъ. Син[айскій]“, 6 арк., пер. Симбірськ.

149. *B 49/1730*—XII 49 „Путешествіе Плѣнника Симбирскъ“; що до доповіді Г-ча на 2-му археологічному з'їзді відносно цього рукопису, то треба відзначити, що у працях 2-го з'їзду за відповідною назвою падано скорочений переказ „Записки объ археологическомъ изслѣдованіи Херсона“ [sic!] того ж автора; матеріали до доповіді надрукував Вікторів, див. *B*, стор. 37.

Вятка.

150. *M 11/37*—див. X 29.

151. *M 16/42*—XII 36 „Алфавитъ Вятка“, XIII 50 „Азбуковникъ Галактіона“.

152. *М* 26/52.

153. *М* 29/55.

Чебоксари.

154. *М* 30/56 — XII 48 „Голубиная книга. Чебоксары“, пор. XIII 46/55.

Чистопілля.

155. *М* 9/35 — XI 31 „Паломникъ Даниил Игумена Чистое поле“, пор. IX 26?

Лисково.

156. *М* 40/66 — XI 44 „Премудрость Сирахова. Лысково“, але у XIV 39 відзначено, що цей р-с „Изъ Казани“.

З Лискова Г-ч мав низку р-сів: XII 11 „Отрывки аскетическія. Лысково“, XII 12 „Житія святыхъ. Лысково“, XII 29 „О подражаніи Христу. Лысково“, XII 39 „Житія св. и [„сказ“ закреслено] о инокахъ. Лысково“, XI 41 „Отрывки лѣтописей русск село Лысково“.

1 р-с у збірці Г-ча був зі Спаського — XII 13.

З руського фонду Григоровичевської збірки, так саме як і з балканського, частина р-сів лишається без відзначення місця придбання: 157) *В* 48/1717; 158) *В* 55/1737; 159) *В* 56/1738; 160) *В* 57/1739; 161) *М* 32/58 = XIV 35; 162) *М* 33/59 = XIV 36; 163) *М* 34/61 = XIV 37; 164) *М* 35/60 = XIV 38; 165) *М* 43/69 = XIV 42; 166) *М* 45/75 = XIV 52; 167) *М* 46/76 = XIV 53; 168) *М* 47/77 = XIV 54. Р-си 161-168 увійшли до складу б-ки Новоросійського Університету у 1865 р., себ-то придбання їх мало місце ще за казанського періоду життя та діяльності В. І. Г-ча. У реєстрах тієї доби згадуються ще такі р-си без відмітки про місце придбання [169]: XIII 54 „Разряды — поднесъ Общ. Ист. и Древн. в Мо“ див. Ч. в О. И. и Д. Р. 1906, I, 120 № 362, „Разрядная книга съ 1476 — 1559 г. съ приложеніями, XVII в., в 4-ку, на 595 листах“, XIII 43/49 „Сборникъ похожій на Супрасль. Здесь же Бор. и Глѣба и Похвала Кагану Вл fol“ та XIII 47/57 „Лѣствица 1404 г.“; місценаходження останніх двох р-сів невідоме. Мав Г. ще збірничок державинських творів, що його він передав ак. Гротові (Соч. Державина съ объясн. прим. Я. Грота. Изд. АН, Т. III, СПб, 1866, 420—421) [170].

Що до 171) *М* 48/78, 172) *М* 52/109, 173) *М* 54/114, то не виключено можливість, що ці р-си до складу Григоровичевської збірки ввійшли вже після переїзду Г-ча на пів-

день—як свідчив Кочубинський, Г. з розкольниками мав і в Одесі „постоянные торги — мѣняль, покупаль, дариль“ (Р-си Г-ча, 3) — пор. Собр. соч., 369. Передав б-ці Нов. Ун. Г-ч ці №№, так саме як 174) *М 10/113*, вже після 1868 р. (частину „въ обмѣнъ на дублеты ун. б-ки“, Зап Н. У., XVIII, I, 130, прот. 19/VIII 75 р., а останніх 2 р-си подарував—ЗНУ, XIX, оф., 69, прот. 6/V 76 р.).

175. До Одеського періоду належить *В А 2/819*, що його підчас перебування Г-ча у Маріюполі передав Г-чеві „одинъ добрый человекъ, нѣчто въ родѣ знахаря“ (Собр. соч., 315—подорож 1874 р.).

176. Мабуть, підчас подорожу 1875 р. Г. дістав папери з архиву Попова, що зберегався у с. Рішетилівці (Собр. соч., 369)—див. А. В. Рыстенко. Р-си, принадл. б-кѣ Од. Об. Ист. и Древн. В. I. Од. 1910: 11. 15. 49, ст. 34. — „Письма В. С. Попова разнымъ лицамъ — копіи изъ Рѣшетилловскаго архива походной канцеляріи Потемкина, іп 4°, на 61 арк.; Г-ча, яко власника, занотовано у показчику.

Закінчуючи наші замітки, підведемо де-які підсумки фондові Г-ча. Спробу зробити такі підсумки для своєї збірки бачимо у листі до Погодина від 30/VI 1851 (Барсуковъ, X, 556)—Г. за основне ядро вважав фонд у 45 №№. Р-сів, на його думку, другорядних, він мав біля 100 (Письма П. І. Шафарика, LVI—лист Г-ча до Погодина ще від 1847 р.).

Усього нам відоме місцезнаходження 178 рукописів зі збірки Г-ча, що розподіляються по окремих кногосховищах та збірках:

1) Бібліотека СРСР у Москві (б. Рум'янцов) . . .	91
2) Центральна Наукова Бібліотека в Одесі . . .	72
3) Державна Публічна Бібліотека у Ленінграді .	1
4) Академія Наук С. Р. С. Р. (вкупі с Археографічною Комісією) [частина р-су ЦНБ 6/32]	4
5) Російський Історичний Музей (фонд б. Никольського м-ря—Хлудовська збірка)	1
6) Б-ка Казанського Державного Університету .	2
7) Б-ка Одеського Державного Іст. Арх. Музею (б. Од. Общ. Ист. и Древн.)	1
8) Одеська Державна Публічна Б-ка (фонд Од. Слов. Благод. Товариства).	1
9) Б-ка Аматорів Старов. Писм. у Ленінграді— частина (1 арк.) з р-су Б-ки С. Р. С. Р. <i>10/1692</i>	

10) Б-ка Товар. Іст. та Стар. Рос. при Моск. Унів.	2
11) Б-ка Церковно-Археологічного Музею у Кишиневі	1
12) Збірка ак. Грота	1
13) Фонд пр. Агатангела (у б-ці Вятської Дух. Сем.)	1
14) Б-ка Казан. Комун. Унів. (фонд. кол. Каз. Дух. Акад).	невід.
	Разом . . . 178

Що торкається інших р-сів Григоровичівської збірки, про які ми зібрали відомості, то частина з них, безумовно, тотожня з р-сами, що зберігаються у згаданих нами книгосховищах та що не одержали остаточного відзначення місця придбання, частина ж, дійсно, є додатком до фонду у 178 №№—загальну кількість р-сів Григ. збірки треба вважати у звязку з цим у розмірі біла 200 №№.

Ф. Петрунь.

Addenda.

Для оцінки наукової ваги р-сів Г-ча Одеської збірки додаємо коротенький список видань р-сів або публікацій, що в них використано ці р-си—додержуємося порядку опису В. М. Мочульського (за його шифрами); згадуємо переважно видання, що мали місце після друкування твору Мочульського, або такі, що він їх поминув.

1/23. Відомі Хиландарські аркушки видала Академія Наук у серії „Памятники старославянскаго языка“, том I, вип. I. Пам'ятник підготував до друку і обробив С. Кульбакин.

2/24. У тій же серії видано Охридські глаголитські уривки, що становлять поруч з 1/23 головну цінність рукописної збірки Центр. Наук. Бібліотеки; пам'ятник підготував до друку і обробив Г. А. Ільїнський, т. III, в. 2.

3/29 використав Б. М. Ляпунов (в „Отзывѣ объ ученыхъ трудахъ М. Г. Попруженко“, окрем. відб. з Зап. Н. У., ст. 6).

4/30.—„Книга царствъ серб. р. 1415 р.“ була предметом дисертації М. Г. Попруженка—„Изъ исторіи литературной дѣятельности въ Сербіи XVI в.“, Од. 1894 (вказівки на попередні публікації).

Пор. П. А. Лавровъ „Дамаскинъ Студитъ и сборники его имени „Дамаскины“ въ юго-славянскої письменности“, окр. відб. з „Лѣт. И.-Ф. О. при Н. У.“, Од. 1899, 78—80. Репродукції—див. альбом П. А. Лаврова, Энцикл. слав. фил., дод. вип. 4,1-4,2, № 66.

6/32 та 7/33—П. А. Лавровъ. Записи в минеѣ 6/32 изъ Од. собр. р-сей В. И. Г-ча.—ИОРЯС, I, кн. 1, 110-113. Див. його ж „Отзывъ о сочиненіи на тему „Миней...“, З. Н. У., т. 83, Од. 1901, 1—3. Репрод.—у Лаврова, № 25.

10/36—у докторській дисертації М. Г. Попруженка „Синодикъ царя Бориса“, 1899, 114—117, прил. 13—55.

11/37—див. у Г-ча, Собр. Соч., Од., 1916, ст. 115.

12/36—з пізніших: Бѣличъ, А. Замѣтки о с-комъ житіи св. Пѣтки—ИОРЯС, II, 1897, 1045—1057; пор. публ. Мо-

чульського — „Zur mittelalterlichen Erzählungsliteratur bei den Südslaven“ — Archiv f. sl. Phil., XV, 371 — 380.

Відносно 12/38 та 13/39 не можемо поминути того факту, що Мочульський чомусь не згадав про використання самим Г-чем матеріялів цих цінних р-сів („О Сербіи“...), так саме як і пом'яника зі Сліпчого 14/40 („Очеркъ“).

16/42 — у Г-ча ж (Собр. соч., 287).

17/43 — див. оцінку цього списку у Г. Кунцевича — Історія Казанская.

18/44 — в А. И. Маркевича — О мѣстничествѣ, К. 1879, т. I, 435 та дальші (Мочульський не згадує!).

19/45. Моч. також не згадує, що цей список Домостроя („лучшей рецензии“) використав і Порфірьев (Прав. Соб., 1860, III, 292 — 293) і Некрасов („Опыт историко-литературнаго изслѣдованія о происхожденіи древне-русскаго Домостроя, М. 1873, стр. 96—97, окр. відб. з „Чтеній...“).

27/53 — у Маркевича, 35 — 40; Е. Шмурло. О запискахъ Сильвестра Медвѣдева—ЖМНП, ч. 262 (1889, апр.), 365—369.

31/57 — див. С. Г. Вилинскій, Житіє св. Василя Новаго въ русской л-рѣ, ч. I, Од. 1913, ст. 265 (з З. И.-Ф. Ф. Н. У., 6).

33/59 використав ще Щугуров (Русск. Арх., 1865, 19 — 24) — М. не згадує.

36/62, 37/63, 38/64, 39/65 — ці новоболгарські р-си охарактеризував П. А. Лавров у розвідці „Дамаскинъ Студитъ и сборники его имени Дамаскины в юго-славянской письменности“, Од. 1899; крім того, 38/64 — див. згадану працю М. Г. Попруженка — „Синодикъ царя Бориса“, 7 — 9. Репродукцію аркуша з 38/64 — див. у Лаврова, № 88.

58/110 — у дис. М. Г. Попруженка, прил. 3 — 6.

Ф. П.

БІБЛІОГРАФІЧНІ УВАГИ ДО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОЇ КНИГИ В ОДЕСІ 80—90-х РОКІВ ХІХ СТОЛІТТЯ.

В 80—90-х роках минулого століття Одеса займала не останнє місце в культурно-національному русі на Україні.

У той час у Одесі тутешня українська громада виявляла досить велику діяльність і робила спроби дістати дозвіл на друкування різних книжок українською мовою. Душею цієї справи з часу переїзду до Одеси став Михайло Комаров. На видрукування деяких книжок дозвіл було здобуто. В „Покажчику літератури українською мовою в Росії за 1798—1897 роки“ Д. Дорошенка¹⁾, доведеному до р. 1897 включно, ми нарахували за 80-ті роки 14, а за 90-ті — до р. 1897-го включно — 30 українських одеських видань²⁾. Харків значно випередив Одесу: тут на 80-ті роки припадає 36 назов, на 90-і—34. Зовсім відмінні цифри маємо для Києва: на 80-ті роки тут припадає 151, а на 90-і—118 назов.

¹⁾ Див. Науковий ювілейний збірник Укр. Університету в Празі, присвячений панові президентові чесько-словенської республіки проф. Д-р Т. Г. Масарикові для вшанування 75-тих роковин його народження. Частина I. Прага, 1925, стор. 142—238.

²⁾ Одеські видання 80-х і 90-х років ХІХ-го століття: 1) Антигона. Драматична дія Софокла, зь грецького перевіршувавъ Петро Ніщинський. Одесса. Типо-літографія В. Кирхнеръ. 1883. 2) Чортяча спокуса.—Повість Івана Левницького. Одесса. Типографія Е. Фесенка. 1885. 3) Ныва, Український літературный збирныкъ 1885 р. Од. Типо-літографія Е. Фесенка. 1885. 4) Утоплена. Оперета по Гоголю, въ 3 діяхъ. М. Старицького. Одесса. 1885. 5) Знахарка. Оповідання Дніпровой Чайки. Одесса. Типо-літографія Е. И. Фесенко. 1885. 6) Сцены и рассказы изъ малорусскаго народнаго быта. П. Раевскаго. 3-я книга. Одесса. 1887 г. 7) Наталка-Полтавка. Украинская опера въ 2-хъ дѣйствіяхъ. Сочиненіе И. П. Котляревскаго. Изд. В. Уточкина. Одесса. 1888. 8) Москаль-Чаривныкъ. Малороссійскій водевиль въ 1 дѣйствіи. Соч. И. П. Котляревскаго. Изд. В. Уточкина. Одесса. 1888. 9) Катерына. Поэма. Т. Шевченка. Изданіе В. Уточкина. Одесса. 1888. 10) Цупкый, М. Байкы. Одесса. 1889. 11) Княжна. Поэма Т. Шевченка. Одесса. 1889. 12) Москалева крыныця. Поэма Т. Шевченка. Одесса. 1889. 13) Назаръ Стодоля. Малороссійская дія Т. Шевченка. Одесса. 1889. 14) Катерына. Поэма

Цікаво відзначити, що 90-і роки виявляють в Одесі подвійне збільшення видань, в той час як Київ та Харків, проти 80-х рр., дають відносне зменшення назов. Ці цифри цікаві з того боку, що виявляють, яке місце займала в той час Одеса, яко один із осередків українського культурно-національного руху проти інших, старших осередків, як Харків та Київ.

Що-до цифри одеських видань пояснити варто, що при визначенні її не взято під увагу Одеської російської періодики 80-х — 90-х рр., яка містила в тій або в іншій мірі елементи українця. Адже „Одесский Вѣстникъ“ містив, напр., фельетони проф. А. Маркевича, „По морю и сушѣ“—переклади з українських письменників. Видавалися в Одесі переважно твори німецьких авторів—з красного письменства, зрідка ж із етнографії. Однак те, що дає для пізнання цієї діяльності одеського укр. суспільства показна видавнича діяльність його, є ще далеко не все. Рукописи з Одеси надсилалися до головного цензурного управління й дозволялися до друку не всі; частина їх поверталася з забороною друкувати и переходувалася в Одеськім відділі цензури. Чимало таких недозволених цензурою українських рукописів по сей час зберігається в Одеському Округовому Краєвому Історичному Архіві, в цензурному фондї, в відділі українських рукописів. Те, що досі збереглося, можливо

Т. Шевченка. Одесса. 1889. 2-е издание В. Уточкина. 15) Нова збирка народних малоруськихъ прыказокъ, прысливъивъ помовокъ, загадокъ и замовлянь. Впорядкувавъ М. Комаровъ. Одесса. Типо-литографія Е. И. Фесенко. 1890. 16) Наталка-Полтавка. Украинская опера въ 2 актахъ И. Котляревскаго. Одесса. 1890. Издание В. Уточкина. 17) Колоскы. Збирныкъ казокъ та оповиданнвъ. Одесса. 1891. 18) Сыва кобыла. Оповидання. Типомъ першимъ. Одесса, 1891. 19) Середь крыжаного моря. Оповидання В. Чайченка. Одесса. 1891. 20) Збирныкъ творивъ К. П. Мирославскаго-Винникова. Одесса. 1893. 21) Бабське військко. Повѣсть изъ малороссійскаго народнаго быта К. П. Мирскаго. Одесса. 1893. 22) Пролискы. Збирныкъ зъ виршивъ. Видання друге. Е. И. Фесенка. Одесса. 1893. 23) Катерыня. Т. Шевченка. Одесса. 1893. 24) а) Наталка-Полтавка. Украинская опера въ 2 д. И. Котляревскаго. Одесса. 1894. б) Те ж. Одесса. 1894. 25) Весели полтавци. Украинская комедія въ 3 д. К. П. Мирославскаго (Винникова). Одесса. 1894. 26) Щыра любовь. Поэма на малороссійскомъ нарѣччї. Т. М. Прыходька. Одесса. 1895. 27) С—ій Е. А. Оповидання. Одесса. 1895. 28) А. Хведоровычъ. Збирнычокъ украинськихъ писень. Изд. Е. И. Фесенко. Одесса. 1895. 29) Бугаевъ, И. Малорусские рассказы. Одесса. 1896. 30) Книга казокъ виршомъ. Напысавъ Борысь Гринченко. Одесса. 1896. 31) Покынута въ лиси дивчына. Казка. Напысавъ Борысь Гринченко. Одесса. 1896. 32) Сира кобыла. Оповидання Иродчука

ще навіть не все заборонене до друку. У всякому разі цензурний фонд дає нам підстави говорити про ширший обсяг діяльності української громади, про більшу, ніж наявна-показна, її активність. — О. О. Рябінін-Скляревський в статті „Одеська громада 80-х років“, що незабаром має вийти друком у Києві, з'ясовує прогресію відносного зросту одеських видань у 80—90-х роках XIX-го століття умовами політичними того часу, що склалися в Одесі. Проти інших центрів в Одесі за той час позначається очевидне полекшення політичних умов. З 81—82 років українські рукописи цензурував тут цензор Масалов, помічник старшого цензора Ржевського, вихованець університету, вчитель Одеської комерційної школи, не-ворог українофілів. Після нього за цензорового помічника було призначено (р. 1888-го) Гілевича, що скінчив Лазарівській інститут, а потім таємного ліберала й навіть соціяліста Вороніча (з 94—95-го років—до 1905-го р.). Цих три особи досить легко давали дозволи на друкування українських книжок, а коли які з них все ж таки не виходили друком, то це тому, що на них накладало свою заборону головне управління в справах друку в Петербурзі, відсилаючи рукописи назад до Одеси. Прочувши про таке становище в Одесі, видатні й посередні автори почали з інших міст надсилати свої рукописи, а М. Комаров, звязавшись з Одесою ще р. 1887-го, р. 1889-го,

[П. Куліша]. Типомъ першимъ. Одесса 1897 (?) 33) Сонъ тещи. Водевиль въ 1 дн. Соч. И. Тандѣтнкова. Одесса. 1896). 34) Збирнычокъ украинськихъ писень зъ нотами. Упорядкувавъ Александеръ Хведорогычъ. Изд. Е. И. Фесенко Одесса. 1896. 35) 200 найкращыхъ украинськихъ писень [уложивъ Евгенъ Чикаленко]. Одесса. Типографія Южно-русскаго О-ва Печатнаго дѣла. 1897. 36) Изъ Малороссіи. Задушевне слово дорогой памяти любому царю освободителю Александру II. На 1-е марта 1897 г. Сочиненіе П. В. Карнаушенка. Одесса. 1897. 37) Богъ не безъ мылости, козакъ не безъ щастя. Малоруська оперетка у двохъ діяхъ (комична). Соч. М. С. Короля. Одесса. 1897. 38) Сира кобыла. Иродчука. Одесса. 1897. 39) С. В. Морозовъ. Поэма Шыра любовь. Одесса. 1897. 40) С. В. Морозовъ. Поэма Мачуха и байки. Одесса. 1897. 41) Ранни писни. Збирнычокъ першыхъ поэтычныхъ творивъ И. Г. Пивоварова. Изданіе О. Федорова. Одесса. 1897. 42) Новыя сцены и рассказы изъ малорусскаго народнаго быта. П. Раевского. Изданіе 3-е. Книжн. магаз. Э. Островскаго. Одесса (Киевъ). 1897. 43) Драмы и комедіи И. Тобилевича (Карпенка-Караго). Томъ I. Одесса. Типографія Южно-Русскаго Общества Печатнаго Дѣла. Одесса. 1897. Томъ II, 1897. 44) Чикаленко, [Евген]. Розмова про сельске хазяйство. Чорный паръ, плодозимнъ и сіяна трава. Изданіе Южно-Русскаго Общества Печатнаго Дѣла. Одесса 1897.

зовсім переїжджає сюди з Уманя й провадить тут діяльність у досить широкому обсязі. Видавничий український рух, після катастрофи в зв'язку з доносом Курицина на українські гуртки в 1879 р., зміцнившись у 80-х роках, доходить свого кульмінаційного зросту в 90-х роках — за часів розцвіту одеської української громади.

До цих всіх міркувань зробимо де-які застереження. — Не можна сказати, що за 80—90-х років в Одесі були справді кращі політичні умови, ніж, наприклад, у Києві та Харкові. Проти цього промовляють наведені в нас цифри абсолютно більшого (проти Одеси) числа тамошніх українських видань. Річ очевидна, що доводиться говорити тільки про розмірне полєкшення умов в Одесі проти умов раншого часу в цьому ж місті. Що правда, має де-яку рацію міркування, що в Одесі політичні причіпки до друку були не такі суворі, як у інших містах. Цензурні одеські рукописи дають цікаві подробиці для історика цензури й для історика літератури що-до тексту писань українських письменників.

Нам через те здається цікавим подати тут перелік українських видань, які свого часу було подано з різних місць до одеської цензури, але заборонено було друкувати й які зберігаються в Одеському Краєвому Історичному Архіві¹⁾.

1879. № 1. Тетрадь № 1. Сочиненія..... Елисея Кудранина. Стихотворенія на малоросійскомъ языкѣ. 1879-го года. № 2. Чуда та диво 1878 г. Василенко Тимофѣй. [Ц. лтв 1879 р.]. № 2а. Тетрадь № 2а. Сочиненія... Елисея Кудранина. Стихотворенія 1878-го года. [Ц. лтв. 1879 р.]. № 2б. Извѣстка. Письмо въ очи коле. 1878 г. [Ц. лтв. 1879 р.].

1883. № 3. Про селянські громадські порядки. Зложьв Т. Васылевський. 1883 г.

1884. № 4. Писня земли. Казка kota Воркота (М. Вагнера). Переклав В. Чайченко [Грінченко, Б.] 1884 г. № 5. Писни зъ жыття Васыля Чайченка [Б. Грінченка] 1884 г.

1886. № 6. Хлопець Санько. Оповідання В. Чайченка. Б. Грінченка. [Ц. п. 1886]. № 7. Изъ моря житейсаго, Драма въ

¹⁾ Обмежені місцем у цьому виданні, ми позбавлені змоги подати тут надзвичайно потрібний, на нашу думку, докладний бібліографічний опис рукописів. Наш перелік має на меті подати лише найпотрібніші вказівки про кожен заборонений до друку рукопис. На тих рукописах, де є вказівка на місто Одесу, цю вказівку ми пропускаємо. Знак Ц. п. = цензурна помітка. На де-яких рукописах немає ценз. поміток: можливо, що їх затримали в Одесі, не надіславши навіть до Петербургу.

4-хъ дѣйствіяхъ Бораковскаго, 1886. [На поч. твору: „Счастья розбиты — жизнь загубыты“]. № 8. Оказія зъ німцемъ, водевиль въ 1-мъ дѣйствіи Бораковскаго. [Ц. п. 1886].

1887. № 9. А. Л. Сборникъ Думъ. [Ц. п. 1887 (?), ініціяля з передмови]. № 10. Якъ що Богъ дасть, то и въ викно подасть. Казка. [Ц. п. 1887 и 1888]. № 11. Опытъ изученія малорусскихъ думъ. [Без автора]. [Ц. п. 1887]. № 12. Перша кланя былиць и небылиць Каленыка Шейковскаго. [Ц. п. 1887]. № 13. Торгъ. Стихотвореніе Гр. Из. Кривицкаго. 1886. [Ц. листув. 1887 р.].

1888. № 14. Въ Ныдоли Сонъ. соч. Романовскаго. [Ц. п. 1888]. № 15. Якъ я утикавъ. Оповідання Г. Вартового. [Б. Грінченка]. [Ц. п. 1888]. № 16. Баба Мотра. (Переклавъ зъ польскаго). Оповідання М. Выговської. [Ц. п. 1888]. № 17. Винокъ на памятникъ Богданови Хмельницькому. Якъ Українська Русь зъєдналася зъ Московською въ єдину велику державу Російську. Зъ патретомъ Богдана Хмельницькаго и зъ малюнкомъ памятника ёго въ Києви. Оповідання М. Уманця. [Ц. п. 1888]. № 18 и 19. Ліс. Переклад з оповідання Салова. (Отечественныя Записки. Іюнь 1882 р.). Полтава. А. С. Давидовського. 1888 року. № 20 и 21. Страшна Мечь (переклад з Гоголя) А. С. Давидовського. Полтава 1888 року. № 22. Нывольныкы. Уголовный романъ. На малоросійскомъ языкѣ. Т. И. Осадчій. Томъ I-й. 1888 г. № 23. Я Угадько й Порадникъ. Михай Лобода. [В адр.: Мих. Ѳедот. Лободовскій]. 1888 г.

1888 — 89. № 24 и № 25. Полешукъ. „Дзынтыръ“ або Хто вынынъ? Драма въ штысты дїяхъ и сымы одминахъ. Гетьманъ Остраниця. Драма въ 5-ты дїяхъ и штысты одминахъ. 1888 — 1889.

1889. № 26. Иванъ Каличка. Нисенитныця, або про те якъ мы зъ дидомъ багатили — тоди, якъ мого батька ще на свити не було. (Зъ народныхъ усть). Катеринославъ. 1889. № 27. Иванъ Каличка. Чого та горилка не наробе, або про те кому пипъ уклонься. Казка. Катеринославъ. 1889. № 28. Украинский дзвинъ. В. В. Некора. 1889 г. № 29. До ладу. Старына и Новына. Въ стихахъ былъ Р. И. Романовскій. [Ценз. пом. 1889 р.]. № 30. Оповідання В. П. Цымбала. Г. Лубны. [Ц. п. 1889 р.]. № 31. Народня Лири В. П. Цымбала. 1889 р. № 32. Розмова. Одеській литературно-єтнографичный збирникъ на 1889-й рикъ. 1889 р.

1890. № 33. Сыва кобыла. Мова Навроцкаго. 1890. № 34. Сборникъ Малоросійскихъ песень, стиховъ и проч. Сочиненіе [sic!] К. А. Навроцкаго. Года 1890. № 35. Вирши Васыля Чайченка [Б. Грінченка]. [Ц. п. 1890].

1891. № 36. Тихомовні співи на святі мотивы. Зложивъ Вл. Александровъ. Харьківъ 1883 р. [Друк. примірни. з випр. та додатками, Ц. п. 1891]. № 37. Дополненіе къ.....—Сборнику на малороссійскомъ нарѣчїи.... «Складка» № 2. Альманахъ на 1892 г.... Вл. Александровымъ. 1891. [Ц. п. 1891]. № 38. Молодыкъ. Писни та думы Я Жарка, ч. I. 1891 року. [Ц. п. 1891].

1892. № 39. Вирши, писни и поэмы Грыцька Кернеренка [Кернера] 1892. № 40. Запомога. Малорусскій Литературный сборникъ. Въ пользу пострадавшихъ отъ неурожая. Составилъ М. Комаровъ. 1892. [Ц. п. 1892 р.]. № 41. Сива Кобыла. Оповідання. Типомъ першимъ Од. 1891. (Друк. прим. для другого вид. з зазнач. прїзвища В. Уточкина). [Ц. п. 1892 р.]. № 42. Мабуть для того.... [36. віршів, сценок і анекдотів. ..., без указ. авт.; Ц. п. 1892 р.]. № 43. Якъ оберегаты себе и другихъ видъ холеры. [Без. указ. авт., Ц. п. 1892 р.].

1894. № 44. Зачароване Місто. Розказъ Н. В. Гоголя. Переводъ Германа Клейфа (Князя Нью-Сїонскаго) [Ц. п. 1894 р.]. № 45. Вбыта сестра и други казкы и прыказкы В. Г. [Р. П. Слынько?] [Ц. п. 1894]. № 46. Безъ хлиба. Оповідання. Напысавъ Василь Чайченко. [Б. Гринченко]. 1884, [Ц. п. 1894 р.]. № 47. Якъ діды жыли и якъ живутъ унуки. Изданіе Одесскаго Свято-Андреевскаго Братства. [Ц. п. 1894 р.]. № 48. Винокъ. Писни. Н. П. [Гринченко, Б.] 1888—1894. [Ц. п. 1894 р.]. № 48а. Оповідання про Павла Хлибороба, якъ винъ правды шукавъ. Напысавъ В. Чайченко. [Б. Гринченко]. [Ц. п. 1894 р.]. № 48. На виру. Повість Мыхайла Коцюбинського, С. Лопатици, 1891 р. [Ц. п. 1894 р.].

1895. № 49. Степови оповідання. [Ц. п. 1895 р.]. № 50. Проминь. Склавъ Олександръ Билоусенко. [Ц. п. 1895]. № 51. Подарунокъ, Уложивъ О. Б. [Ц. п. 1895 р.]. № 52. Риздвяни свята. Уложивъ О. Б. [Ц. п. 1895]. № 53. Гринченко, Б. Маленьки люде. Оповідання. 1893. [Ц. п. 1895 р.; це друк. прим. кількохъ творів склеєних разом]. № 54. Не любы двохъ. Оповідання Олександра Коньськото. [Ц. п. 1895 р.]. № 55. Не до пары. Вовкъ та ягня. Пожежа, Лыхо не безъ добра. [В адр.: Лотоцкій Александръ]. [Ц. п. 1895]. № 56. Квитныкъ [В адр.: Лотоцкій Александръ]. [Ц. п. 1895 р.]. № 57. Салдатка. Оповідання Даныла Мордовця. [Ц. п. 1895 р.]. № 58. Везчасный батько або любовъ до науки. Оповідання. Напысавъ А. Т—ський.— [Ц. п. 1895 р.].

1896/7. № 59. Дыки лебеди. Свичкы. Дви казкы; Г. А—а. [Ц. п. 1896 р.]. № 60. Велика пустыня Сахара. Напысавъ Б. Гринченко. [Ц. п. 1896 р. та 1897 р.]. № 61. Иванъ Котляревський. Напысавъ Б. Гринченко. [Ц. п. 1896 та 1897 р.].

№ 62. Як выгадано книги друкувати, чы то печататы. Напысавъ Б. Гринченко. [Ц. п. 1896 р. та 1897 р.]. № 63. Марія Стюартъ Трагедія. Напысавъ Ф. Шиллеръ. Зъ немецкой мовы перевиришувавъ Борысь Гринченко. [Ц. п. 1896 р. та 1897 р.]. № 64. Нежданий грихъ. В. Караушановъ. 1895 р [Ц. п. 1896 р.].

1897. № 65. Бурлака. Оповидання Бабенка. [Ц. п. 1897 р.] № 66. Писенькы загадки й жарты Леонида Глибова. Выдавъ Олександръ Глибовъ. Черниговъ. [Ц. п. 1897 р.]. № 67. Учитель правды Грыгорый Сковорода. Напысавъ Даныло Гордіенко. [Ц. п. 1897 р.]. № 68. Абрагамъ Линкольнъ. Оповидання. Напысала М. Загирня. [Ц. п. 1897 р. та 1898 р.]. № 69. Дви казочки. Людмилы Старицькой - О'Коноръ. [Ц. п. 1897 р.]. № 70. Голось Украинца. Соч. Михаила Тризны. 1897 р. № 71. Морозъ - червоній нисъ. Поэма Н. А. Некрасова. Перекладъ на украинську мову В. Штепенка. Керчь. 1897 р. № 72. Т. Г. Шевченко. Гайдамакы. (Поэма). [Ц. п. 1897 р.]. № 73. Евгений Гребинка. Оповидання. [Ц. п. 1897 р.]. № 74. Зъ лыха и добро буває. Чоловикъ безъ серця.— Найкращый скарбъ. Казкы. [Ц. п. 1897 р.]. № 75. Лугъ. Новый збирникъ украинскихъ творивъ. (Запис. Вл. Менчиць). [Ц. п. 1897].

1899. № 76. Правдывыхъ Повисьти Куплэтивъ Двисьти. Феликсъ Бергъ. Жытоміръ 1898. [Ц. п. 1899 р.].

1898. № 77. Квиткы зъ чужого поля. Оповидання. [Ц. п. 1898].

1899. № 78. Про горы. Оповидання напысавъ Н. Ж. [ивотковъ] [Ц. п. 1899]. № 79. Гарненька Кныжечка. Д. Панасенко. 1891. [Ц. п. 1899]. № 80. „Казка про рыбалку та рыбку“ (по Пушкину) Перельцовавъ М. Ф. Сластинъ. [Ц. п. 1899]. № 81. Мертвый край. [Без автора. Ц. п. 1899].

1900. № 82. Пидлиткамъ на Риздво. Уклавъ Гнатъ Галайда. [Ц. п. 1900]. № 83. Куды-жь?... (Зъ буденныхъ драмъ). Этюдъ Ө. М. Чеботарева. Перекладъ зъ російського. (Переклавъ Мыкола Корсунський) [Підп. наприкінці]. 1900.

1899. № 84. Антыпъ Третьакъ. Напысавъ Павло Махновський, г. Маякы. 1899.

1901. № 85. Свитапреставленіе, або Страшный сонъ. (Разказъ малоросса). И. Пьяньгевський. Г. Житоміръ. 1901.

1903. 85а. Панталаха. Оповиданне зъ тюремного жыття. Ивана Франка. [Ц. п. 1903].

1904. № 86. Все замерзло!!! Малоросійски - Вирши Артиста Е. Н. Грекова. [Ц. п. 1904].

1912. № 87. Наталка полтавка. Украинская опера. И. П. Котляревського. М. 1912. [Друк. прим. для дозволу нов. вид.].

Нез'ясовані що-до хронології: № 88. Граматка. Зложивъ Норець. [Без р.]. № 89. Питання. [Без р. і автора; вірші]. № 90. Різдвяний вечір. Оперетка въ 1-мъ дѣйствіи. [Б. р., ноти].

Поданий тут список містить між иншим добре відомі прізвища, як І. Франко, М. Коцюбинський, Б. Грінченко, О. Кониський, Є. Гребінка, не кажучи вже про дрібних авторів¹⁾. Належить ще зауважити, що більшість заборонених цензурою творів було вже надруковано — або раніш, або пізніше по інших містах, або в самій Одесі, розуміється, з де-якимн відмінами. Дослід над рукописними текстами цих творів безперечно може дати цікаві дані для історії цензури й тексту творів українських письменників²⁾.

Мотиви до заборони, як це виявляє наш список, бували иноді найнеймовірніші. — Адже в ньому ми знаходимо, напр., такий твір, як „Наталка Полтавка“ Котляревського, що до того друкувалася дуже часто зокрема в Одесі.

Підсумовуючи наші уваги що-до історії книги 80-х і 90-х років XIX століття в Одесі, зауважимо, що цензурний фонд українських рукописів до чотирнацяти друківаних у 80-х роках видань додає ще 27 заборонених друкувати, цеб-то вдвое більше. Для 90-х років ми маємо ще більший додаток: до трицяти друківаних у Одесі видань (правда, вичислені тільки до 1897 р. включно) український цензурний фонд додає ще 52 заборонених рукописи, а коли прилучити сюди також рік 1900 (два), то — 54 рукописи³⁾.

Кость Копержинський.

¹⁾ Кількість прізвищ українських авторів та їхніх творів, оскільки вони викриваються з самих заголовків, є далеко неповною, бо серед заборонених цензурою назв є також збірники, в яких брало участь иноді багато авторів.

²⁾ Див., напр., статтю А. В. Музички в зб. „За сто літ“ під ред. акад. М. С. Грушевського (К. 1927) і нашу статтю: „Уваги до історії цензури й тексту творів Мих. Коцюбинського „П'ятизлотник і „На віру“, що надрукована окремим виданням Од. Ц. Н. Б. (1927)“.

³⁾ Для повности списку матеріалів українського цензурного фонду, що зберігається в Одеському Краєвому Історичному Архіві, ми подали ще список заборонених р. 1879 го рукописів (4), а також після 1900 р. (4) і нез'ясовані що-до хронології (3). Лише зрідка в рукописному фонді трапляються друківані вже, але подані з метою одержати дозвіл для повторного видання, твори, иноді з де-якими відмінами й додатками. Загальна кількість №№ українського цензурного фонду вносить таким чином значну цифру — 92. Та й це, певне, неточна цифра, бо частина рукописів могла загубитися.

КНИГА В ОДЕСІ В 1917 — 1921 р.р.

Ще й досі не ураховано бібліографічно книжкову продукцію революційної доби. Ми не знаємо, скільки, де й коли друкувалося, як розподілялася за змістом, призначенням книжкова маса й т. и. Ще не можна назвати навіть і приблизні числа, хоч вже давно видно повну необхідність в систематичному бібліографічному репертуарі революційних років.

Ця праця складання отакого репертуару мусить бути децентралізованою, бо через добре відомі умови часу тільки на місцях є можливість скупчити більш-менш повну колекцію місцевих видань. Бібліотеки, що в той час переживали роки руїни, не поставили собі своєчасно цього завдання; місцевого „обов'язкового примірника“ не існувало, а обставини менту не сприяли такому збиранню. Багато матеріалів було, таким чином, назавжди загублено.

Цей нарис є наслідком досліджування одеських видань р. 1917 — 1921 за зводною картотекою Центральної Наукової Бібліотеки, що охоплює фонди головніших бібліотек Одеси, а саме: Центральної Наукової, Державної Публичної, Української Державної, Єврейської Академічної, Центральної Робітничо-Селянської та Істпарту. Всі книги було описано *de visu* — відсіль повна певність матеріалу, але й його значна неповність. Без сумніву, у вище згаданих книгозбірнях не збереглося багато видань. Не збереглися, наприклад, такі групи, як молитовники та народньо-релігійна література, що видавалася р. 1917 — 1918 в значній кількості, перевидання підручників, офіційні видання низки установ; книги єврейськими мовами було зареєстровано з особливою неповністю. Орієнтовочно можна рахувати, що не було занотовано до 30% загальної кількості видань. Це відноситься, головним чином, до видань 1917 — 1919 р., що ж до книг р. 1920 — 1921, то вони збереглися навіть

цілком. Наш нарис є, таким чином, тільки бібліографічною рекогносцировкою.

Одеса дореволюційного часу була значним видавничим центром (вона займала четверте місце — після Петербургу, Москви та Києва. (Року 1912, за даними Головного Управління у Справах Друку, тут було надруковано 1160 назов), цеб-то 3,4% загальної імперської кількості¹⁾). Роки, що ми їх досліджуємо, виявляють значне зменшення.

Ось головні числа:

1917 р.	420 назов
1918 „	204 „
1919 „	496 „
1920 „	267 „
1921 „	205 „ ²⁾

Треба нагадати ось про який мент: в нормальний час місцеві друкарні, навіть і в великих центрах ніколи не розраховані на те, щоб обслуговувати цілком потребу населення в книзі (книги, що друкуються по інших місцях, розповсюджуються в великій кількості поруч з місцевими виданнями). Але зовсім інше становище було в Одесі, що була відрізана протягом довгого часу від останнього „світу“ — тому зрозуміємо, чому як раз р. 1919 — підчас надзвичайно гострої напруженості політичного становища, ми бачимо в Одесі „розцвіт“ друкарської діяльності. Тоді виникає низка видавництв (напр. „Черный лебедь“. „Южная Универсальная Библиотека“, „Омфалось“ и т. и.), які намагаються задовольнити, хоч і зменшену проти нормального часу, але все ж гостру потребу в новій книзі. Ці видавництва тільки штучно, через обставини менту, звязані з Одесою, що яскраво видно з самих книг, де звичайно, як місце видання вказується „Москва — Одесса“, або „Петербург — Киев — Одесса“ і т. и. Авторами таких книг є головним чином, письменники, що теж випадково опинилися в Одесі (Бунин, Толстой, С. Юшкевич та ин.). З другого боку умови часу вимагають своє: виникає велика

¹⁾ См. „Статистика произведений печати, вышедших в России в 1912 г.“.

²⁾ Книжкова продукція цих років наближається таким чином, до 80-их років, коли друковалося в Одесі 300 — 500 назов що-року (р. 1883 — 266, р. 1885 — 466, р. 1888 — 556) див. Р-ій „О положеніи типографскаго дѣла въ Одессѣ“.

потреба в політичній літературі, кожен новий етап політичного життя спричиняється до цілої низки видань, агітаційного та політичного змісту. Але друкарські можливості все зменшуються, в наслідок економічної руїни не вистачає паперу і т. и.—звідсіль впливає другий процес: брошура витискає книгу, вона швидче відкликається на вимоги часу (відсіль ще один крок до листівки). Цю боротьбу брошури (під брошурою ми розуміємо умовно книгу з кількістю сторінок до 48) з книгою яскраво видбиває ця таблиця:

	Брошури	Книги
1917 р. . .	350 — (83%)	70 — (17%)
1918 „ . .	150 — (73,5%)	54 — (26,5%)
1919 „ . .	376 — (76%)	120 — (24%)
1920 „ . .	241 — (93%)	26 — (7%)
1921 „ . .	152 — (74%)	53 — (26%)

„Товста“ книга майже зовсім зникає. Р. 1917 було видано 12 книг з кільк. стор. понад 200, р.: 1918—10, р. 1919—23, р. 1920—жодної, р. 1921—4.

Як розподілялися книги за змістом.

ЗМІСТ	1917		1918		1919		1920		1921	
	кільк.	%	кільк.	%	кільк.	%	кільк.	%	кільк.	%
Політично-громадськ	270	64.5	35	17	195	39	132	49.5	65	31.5
Наукова, учбова та популярно-наукова ¹⁾	39	9	70	34.5	109	22	49	19	56	27
Красне письменство	10	2.5	41	20	78	16	9	3.5	17	8.5
Дитяча	25	6	16	8	33	8.5	17	6.5	13	6.5
Офіц.-документальна	47	11	22	10.5	53	11	55	20	52	25.5
Інші	29	7	20	10	18	3.5	4	1.5	2	1
Разом	420	100	204	100	496	100	267	267	205	100

¹⁾ Спеціально-наукова література видавалася в такій кількості: р. 1917—18; 1918—21; 1919—28; 1920—10; 1921—30.

Ця таблиця не вимагає особливого коментарю. Зокрема зазначимо тільки: відсоткове відношення політичної-громадської літератури досягає максимуму р. 1917, щоб різко впасти, р. 1918, підчас німецької окупації та тимчасової реакції. (Треба зазначити, що в той рік видається багато періодичних видань, що в де-якій мірі задовольняють потребам політичної літератури). З 1919 р. політлітература знов займає перше місце. Треба нагадати, що офіційну літературу р. 1920—1921 можна було б зарахувати до політичної.

Як розподілялася громадсько-політична література за напрямками, видно з цієї таблиці.

	1917		1918		1919		1920		1921	
	кільк.	%	кільк.	%	кільк.	%	кільк.	%	кільк.	%
Комуністи . . .	1	0.5	—	—	145	74.5	129	97.75	65	100
Ліві с.-р. . . .	—	—	—	—	10	5	1	0.75	—	—
Анархісти . . .	1	0.5	—	—	1	0.5	—	—	—	—
Соц.-демокр. . .	52	19	2	6	—	—	1	0.75	—	—
Соц. революц. .	36	13.5	—	—	—	—	—	—	—	—
Нар. соціал. . .	2	1	—	—	—	—	—	—	—	—
Укр. соц. партії	4	2	—	—	—	—	—	—	—	—
Євр. соц. партії	3	1.5	5	14	—	—	—	—	—	—
Позапарт. демократич. . . .	125	46	9	26	6	3	—	—	—	—
К-д	15	5	2	6	—	—	—	—	—	—
Укр. націон. пар.	15	5	4	11	—	—	—	—	—	—
Євр. нац. партії	13	4.5	12	34	6	3	1	0.75	—	—
Монархісти та добровол. орієнт.	3	1.5	1	3	23	12	—	—	—	—
Разом	270	100	35	100	195	100	132	100	65	100

Складаючи цю таблицю, ми зустрілися з багатьма труднощами. Часто не легко виявити партійність того чи іншого видання. Для 1917 р., напр., зокрема характерна низка видань, що розроховані на широке коло читачів, ще погано зорієнтованих політично. В них політичні питання розв'язуються з обивательської точки зору (розуміється в республікансько-соціаліст. дусі). Такі брошури видаються низкою приватних видавництв. Цю групу ми відокремили до особливої рубрики „позапартійно-демократичної“.

Остання таблиця показує, як розподілялися книги за мовами:

	1917		1918		1919		1920		1921	
	кільк.	%	кільк.	%	кільк.	%	кільк.	%	кільк.	%
Російською . .	368	88	135	66	393	79	246	92.5	169	82.5
Українською .	22	5	26	13	44	9	20	7	19	9
Іншими	30	7	43	21	59	12	1	0.5	17	8.5
Разом	420	100	204	100	496	100	267	100	205	100

Видання „іншими“ мовами в свою чергу розподілялися на такі групи (нагадаємо ще раз, що видання єврейськими мовами зареєстровано неповно).

	1917	1918	1919	1920	1921
Єврейською	5	32	23	—	9
Старо-єврейською	23	11	29	—	—
Німецькою	—	—	1	1	6
Болгарською	—	—	2	—	—
Грецькою	1	—	—	—	2
Французькою	1	—	1	—	—
Англійською	—	—	2	—	—
Молдавською	—	—	1	—	—
Разом	30	43	59	1	17

С. Боровий.

ПЕРІОДИЧНІ ВИДАННЯ В ОДЕСІ Р.Р. 1917—1921 ¹⁾.

Досить відомо як погано поставлено бібліографування періодичних видань революційної доби, особливо провінціальних. В цьому напрямку зроблено дуже мало. Ми ще не маємо повної бібліографії Одеської періодики ²⁾, хоч велика цікавість її, яка впливає з особливости політичних обставин (зміна влад, окупації й таке інш.) цілком ясна.

Тому, гадаємо, буде не зайвим навести де-які статистичні відомості про Одеську періодику р. 1917—1921 г.

Під час складання цього огляду використано ту періодику, що зберігається в фондах одеських бібліотек: Центральної Наукової, Державної Публічної, Державної Української й Академічної Єврейської та в архівосховищах Одеського Краєвого Історичного Архіву й Одеського Центрального Архіву Праці.

	Загальна кількість	
	Газет	Журналів
1917	62	45
1918	55	33
1919	85	42
1920	39	15
1921	20	28
	<hr/> 261	<hr/> 163

Викликані до життя бурхливими політичними обставинами, ці періодичні видання не були довговічними. Кожен новий етап спричинявся до цілої низки нових видань. Так

¹⁾ Друкуючи попередні повідомлення тов. Романівського, Ц. Н. Бібліотека готує зараз до друку докладніший бібліографічний опис одеської періодики. *Ред.*

²⁾ У Ильинского („Список повременных изданий за 1918 г.“ Петроград, 1922) та Яшунского („Еврейская периодическая печать“ Петроград, 1920) зазначено тільки незначну частину періодичних видань, що друкувалися в Одесі.

видавалися протягом двох календарних років — 55 газет і 22 журнали, протягом трьох років — 11 газет і 8 журналів, чотирьох років — 6 газет і один журнал, протягом усього періоду жодного журналу й одна лише газета („Известия“), яка, до речі, кілька разів змінювала напрям (від есерівсько-меншовицького до комуністичного) та назви („Изв. Совета Рабочих и Солдатских Депутатов“, „Изв. Военно-Революц. Комитета“, „Вісти“ і т. і.) припиняла протягом цього часу кілька раз своє існування (під час окупації, добровільців).

Ця біжучість складу періодики виявляється в такій табл.:

Б 1917 р. виникає нових газет	51	—	журналів	40
„ 1918 „ „ „ „	55	„	„	38
„ 1919 „ „ „ „	85	„	„	42
„ 1920 „ „ „ „	39	„	„	15
„ 1921 „ „ „ „	20	„	„	28
	250			158

Ось ця таблиця має показати, як розподілялися періодичні видання по політичних періодах („владах“).

	Газет	Журналів
Тимчасовий Уряд	62	45
Радянська влада (18/I—13/III 1918)	40	10
Австро-німецька окупація (13—III—18 р. по 14—XII—18 р.)	52	33
Французька окупація (18—XIII 1918 р. по 4—IV 1919 р.)	19	10
Радянська влада (4—IV—19 по 23—VIII—19)	32	17
Добровольці—(23—VIII—19 по 8—II—20)	39	15
Радянська влада (1920—21)	57 ¹⁾	33

Більшість видань було, природно, присвячено політичним питанням, що видно з такої таблиці:

Газети	1917		1918		1919		1920		1921	
	кільк.	%	кільк.	%	кільк.	%	кільк.	%	кільк.	%
Політичні	58	93,5	50	91	82	96,5	38	97,5	19	95
Відомчі	4	6,5	3	5,5	1	1	—	—	—	—
Професійн.-кооперативні	—	—	2	3,5	2	2,5	1	2,5	1	5
	62	100	55	100	85	100	39	100	20	100

¹⁾ Включаючи одноденні газети.

Журнали	1917		1918		1919		1920		1921	
	кільк.	%	кільк.	%	кільк.	%	кільк.	%	кільк.	%
Політичні	26	57	27	82	27	64	15	100	24	85,5
Відомчі	3	7	2	6	1	2,5	—	—	—	—
Професійн.-коопе- ративн.	4	9	—	—	11	26	—	—	—	—
Наукові	12	27	4	12	3	7,5	—	—	4	14,5
	45	100	33	100	42	100	15	100	28	100

Політична періодика в свою чергу розподіляється за напрямками по таких групах:

Напрямок газет	1917		1918		1919		1920		1921	
	кільк.	%	кільк.	%	кільк.	%	кільк.	%	кільк.	%
Комун. і радян. друк-більшов., лів. СР, УКП, боротьб.	4	6,5	5	10	28	34	33	86	19	100
Прав. соціаліст. друк—СР, СД, НС	18	31	6	12	6	7,5	1	3	—	—
Бурж. друк	21	37	20	40	25	31	—	—	—	—
Бурж. нац. партії	8	13	9	18	5	6	—	—	—	—
Національн. соці- яліст. партії . . .	2	3	5	10	—	—	—	—	—	—
Анархістськ. друк Антирадян. і контр- револ.	1	1,5	1	2	2	2,5	1	3	—	—
	5	8	4	8	16	19	3	8	—	—
Напрямок журналів	58	100	50	100	82	100	38	100	19	100
Комун. і радян. друк-більшов., лів. СР, УКП, боротьб.	—	—	1	4	11	41	13	87	24	100
Право соціаліст. друк—СР, СД, НС	4	16	4	15	2	7	—	—	—	—
Бурж. друк	8	31	14	53	6	23	1	6,5	—	—
Бурж. нац. партії	12	46	6	21	5	18	—	—	—	—
Національн. соці- яліст. партії . . .	—	—	—	—	—	—	1	6,5	—	—
Анархістськ. друк Антирадян. і контр- революц.	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—
	2	8	2	7	3	11	—	—	—	—
	26	100	27	100	27	100	25	100	24	100

Остання таблиця повинна показати, як розподілялися періодичні видання за мовами:

Мови газет	1917		1918		1919		1920		1921	
	кільк.	%	кільк.	%	кільк.	%	кільк.	%	кільк.	%
Російська . . .	43	77	43	78	68	80	35	89	17	85
Українська . .	3	5	5	9	2	2,5	2	5,5	—	—
Інші	11	18	7	13	15	17,5	2	5,5	3	15
Мові журналів	62	100	55	100	85	100	39	100	20	100
Російська . . .	36	80	31	96	36	85	14	93	28	100
Українська . .	2	4,5	1	3	2	5	—	93	—	—
Інші	7	15,5	1	3	4	10	1	7	—	—
	45	100	33	100	42	100	15	100	28	100

Серед періодичних видань „іншими мовами“ зустрічаємося з виданнями такими мовами: єврейська, старо-єврейська, польська, німецька, французька, англійська, грецька, болгарська, румунська, сербська, латиська, литовська.

Д. Романовський.

VOLANTIA В ОДЕСІ (1917—1921).

(ДО ПИТАННЯ ПРО БІБЛІОГРАФУВАННЯ ЛИСТІВОК-МЕТЕЛИКІВ).

I.

Десятиріччя Жовтня, що наближається, ставить перед бібліографами Союзу завдання першорядної важливості та великої терміновості.

Цілком необхідно виявити, зібрати та описати всю друковану продукцію революційних років. Цим буде не тільки надолужено найдосаднішу прогалину в бібліографічних джерелах, але й виконано завдання великого історико-революційного значіння. Чи треба пояснювати вартість та цікавість друкованих пам'яток революційної доби. До збирання, та опису належить все друковане в ці роки, але на першорядну увагу бібліографів заслуговує, природньо, та частина друкованої маси, що безпосередньо та просто відбила революційні події й має таким чином значіння історичного джерела. І треба сказати з цілковитою певністю: що-до цього не досягнуто ще остаточної і достатньої виразності. Коли, кажучи про книги та періодику, досить ніби-то обмежитися на однім тільки нагадуванні необхідності зорганізувати плановіше та систематичніше збирання та бібліографічний облік,—то про інші друковані пам'ятники революційної доби конче необхідно нагадати бібліографам та історикам.

На метелик-листівку не було звернуто досить уваги, та, здається, майже ніхто не здавав собі справи про те, який цінний матеріал містить вона в собі. Бібліотеки були не підготовані до цього незвичайного та нового в їх практиці виду літератури. Листівка ніколи не йшла на продаж, видавалася ріжними та несподіваними установами, розповсюджувалася найнезвичайнішими засобами (роздавалася, розсилалася і т. и.), ніколи не зберегалася її випадковими „власника-

ми¹⁾),—отож значить, нечисленні колекціонери листівок під час збирання їх зустрічалися з чималими труднощами і не досягнути могли й відносної повноти колекції.

Бібліографічна література теж майже зовсім ігнорувала цю частину книжкової продукції. Революційний плакат, завдяки своїй художній стійкості знайшов значне коло збирачів та дослідувачів (В. Полонський, Я. Тугенхольд та ин.), демонструвався не раз на виставках і т. и.; справа ж вивчення та збирання листівки не зійшла з мертвої точки. Що-до цього бібліографи нашого періоду продовжували усталену „традицію“ російської бібліографії. В 1895 р., напередодні 1-го Всеросійського З'їзду у друкарській справі, кажучи про метелики, Лихачов писав: „Русская библиографическая литература страдает отсутствием какой-либо книги по данному вопросу“²⁾, а ще за 30 років складачі бібліографічного опису першотравневих прокламацій константували: „Принципы библиографирования прокламаций не обсуждались до сих пор в специальной литературе. Не было сделано, насколько нам известно, и никаких печатных опытов подобного библиографирования“³⁾. Отож і зараз доводиться говорити про те, що листівка революційного періоду є цілком необробленою галуззю.

Що примушує нас говорити про необхідність звернути особливу увагу на збирання та вивчення листівки? Спеціально бібліографічний інтерес її ніби-то й не вимагає особливих пояснень. Вже самі труднощі колекціонування, тенденція до зникнення, що виникає з її „природи“, можуть бути для бібліографа достатнім стимулом. Тут ще треба нагадати, що листівки революційних років друковано було неймовірними способами на найсподіваніших гатунках паперу (бандерольного, архівного, обгорточного і т. и.)— вони найцікавіші пам'ятки величезної друкарської руїни. Але для нас звичайно не на це сходять значіння та інтерес листівки.

¹⁾ Цікаво зазначити, що для найавторитетнішого збирача російської Volantia Н. Лихачова ця тенденція губитись і є основною ознакою листівки (летючого видання). „Под летучими изданиями я разумею вообще все такие памятники печатного дела, которые по разным причинам имеют тенденцию после временного употребления теряться, исчезать из обращения“. («Каталог летучих изданий и их перепечаток».—СПБ 1895, стр. VIII).

²⁾ Там-же.

³⁾ „Первомайские прокламации. Библиографическое описание под ред. С. Валка и А. Шилова“. Ленинград, 1924, стр. 3.

Листівка часто найцініший історичний документ-пам'ятка. Ліхачов ще в свій час подав цікавий приклад: „Бібіковський маніфест“, що його було видано під час Пугачівського заколоту, не був потім з особливих міркувань передрукований в повному зібранні законів і зберігся він тільки як листівка. Кажучи ж про листівку революційної доби не важко навести низку прикладів. Нагадуємо що єдиними друкованими пам'ятниками таких рухів як Махновщина, Григор'ївщина й т. и. є окремі листівки: різні універсали, відозви, накази й т. и. Часто листівка єдиний матеріал задля виявлення політичної фізіономії тієї чи іншої групи (як напр. передвиборчі відозви та програми „торгово-промышленной партии“, „союза солдаток“, „епархиальной группы“ і т. п.). Про існування багатьох організацій ми знаємо тільки з таких листівок. А відозви та бюлетені підпільних комуністичних організацій, ревкомів та инш. чи не будуть найцінішими джерелами для історії підпілля?

Але робота скупчення матеріалу до де-якого наступного корпусу революційної листівки—конче вимагає остаточного встановлення методів бібліографічного опису цього виду видань. Як вже було зазначено, в цьому напрямі майже не було нічого зроблено. Згадані вище складачі бібліографічного опису „Першотравневих прокламаций“, зазначили: „Если проследить по отдельным работам, как цитируются прокламации, то легко установит, что они не означаются библиографически, а большей частью излагаются литературно. Такое изложение дает возможность узнать содержание прокламации, но не дает средств отыскать ее и утверждать, что имеешь дело именно с этой излагаемой прокламацией, а не со сходной по содержанию, а тем паче с тождественной, но иначе изданной“¹⁾.

Листівка уявляє з себе дуже нелегкий об'єкт бібліографування. Правила, що встановлені для бібліографічного опису книжкової літератури, при бібліографуванні листівки виявляються значно недостатніми. У листівки майже ніколи немає автора. Замість короткого заголовка (звичайного для книги)—заголовок, підзаголовок, гасло, звертання. Всіх тих елементів часто не вистачає, щоб індивідуалізувати означену листівку через те, що заголовки та звертання

¹⁾ Ук. соч. стор. 3.

часто повторюються, (напр. „Пролетарії всіх країн, єднайтесь“, „Товариши-робітники“ і т. и.) й як обов'язковий елемент опису доводиться вводити перше речення самого тексту. Дата на листівці може звичайно бути відсутньою, а тим часом це є найважливіша деталь опису, при чому описуючи листівку конче необхідно встановити не тільки рік видання, але також точнішу дату. Всі ці відомості доводиться витягати з контексту, або встановляти з різноманітних джерел. Необхідно, звичайно, зазначити ким (якої партією, організацією то-що) і де було видано листівку. Листівка часто повністю перевидається,— значить для повного бібліографічного обліку до опису треба вносити вказівки що-до паперу (білий, кольоровий, бандерольний і т. и.). Однак і всі ці обов'язкові елементи опису не розкривають змісту листівки, напр.: з заголовка — „В рішучий час“, звертання — „Товариші-селяни“, першого речення — „Вже чотири роки як Радянська влада...“ — зовсім не видно, що листівка каже про боротьбу з дезертирством. Значить, часто необхідні анотації—це, безумовно, ще більш ускладнює опис листівки. Під час опису листівки виникають труднощі так би мовити психологічного характеру: маленька листівка розміром в десяток або два рядки, вимагає, як правило, значно довшого опису ніж найтовстіша книга.

Вищезгадані міркування й було покладено за основу до тієї інструкції що її було вироблено та вживано Одеською Центральною Науковою Бібліотекою (див. додаток).

Треба сказати, що й докладна інструкція не може передбачити всіх випадків, що трапляються на практиці. Іноді незвичайний розподіл тексту не дає змоги точно встановити, що буде заголовком, що звертанням, що самим текстом і т. и. Трапляється, що на одному аркушику паперу видруковано де-кілька самостійних метеликів. Іноді відозва служить тільки вступом до надрукованих далі інструкцій, наказів і т. и. Не затримуючись далі на цьому, скажемо тільки, що питання про методи бібліографування метелика-листівки необхідно своєчасно поставити на докладне обговорення авторитетної бібліографічної організації.

Нарешті — ще одно зауваження. Готуючи опис метеликів-листівок, необхідно пам'ятати, що він повинен служити завданням не остільки чисто бібліографічним як історичним. Цей „історизм“ повинен виявитися в першу чергу у можливо

точнішому встановленні дати і винесенні в анотації тієї частини листівки, що з формальних причин не ввійшла до опису й що надає листівці значіння історичного документу — джерела. Листівки, що мають особливе історичне значіння, повинні бути перевиданими повністю (так правильно зробив Істпарт з більшевицькими прокламаціями 1905 р.).

II.

Одеський метелик — цікавий об'єкт вивчення. Бурхлива течія політичного життя, часті зміни влад, чужоземні окупації і т. и. — все це що-до метеликів, надзвичайно сприятливі фактори. І справді, в Одесі було видано величизну кількість листівок. Як уже було зазначено, бібліотеки та приватні колекціонери не зберегли повних зібрань їх; через це поки-що неможливо назвати навіть проблематичного числа. У зібранні Центральної Наукової Бібліотеки мається трохи менш від 1.000 назов (загальна кількість виданих в Одесі метеликів вимірюється 2—3 тисячами. У нашому викладі ми користуємося головним чином цим зібранням, а також колекцією колишньої „Комісії в справі концентрації та вивчення історично-революційних матеріалів“, що зберігаються нині в Одеському Істпарті.

Вже найперші дні березня 1917 р. відзначено було цілою низкою метеликів. Соціалістичні партії (також і к.-д.), що вийшли з підпілля й прокинулися до бурхливого політичного життя поспішили відбити в листівках своє відношення до переживаних подій, висунули перші гасла і т. и. Все ж 1917 рік був не дуже рясний на листівки. Часописи, що їми позаходилися всі більш-менш великі політичні угруповання, брошури, що полилися рясним струмком на вулиці, подібні своїм обсягом на листівку, не залишають для цієї останньої багато місця. Це був так би мовити брошурний період нашої революції. Зате деякі події цього року викликали величезну листівкову літературу. Це — вибори зпочатку до міської думи, після цього до Установичих Зборів, а також до єврейської громади і на Всеросійський Єврейський З'їзд, що не відбувся. Всі ці виборчі кампанії пройшли при великій громадській активності. На арену вийшли всі політичні партії, а також ціла низка нових спеціально зорганізованих груп. Зібрання таких перевиборчих листків цікаве, головним чином, тим, що воно дає

змогу скласти повну гаму гасел, висовуваних в певний мент різноманітними громадськими угрупованнями (так ці листівки в певному плані можна порівняти до наказів Французької Революції). Професійні спілки, що перебувають у періоді організації видають свої перші звертання, об'яви про бойкот того чи іншого підприємця і т. и. Це коштовний матеріал для історії профруху. В pendant до цього „воззвание группы домовладельцев-профессионалов“, що скаржаться на те, що „революция перевернула весь уклад нашей жизни“. Особливо треба нагадати, що в цей період було вже видано цілу низку більшовицьких листівок, як передвиборчих, так і присвячених різним подіям політичного життя. Варто нагадати про такі цікаві листівки цього періоду: „Письмо императору Вильгельму германской революции о свержении с престола — подпись немецко-германских революционеров“, „Праздник мира, долой палачей“ і т. и.

Незмірно більший історичний інтерес мають листівки 1918 — 19 рр. Громадянська війна, криваві бої на вулицях міста, довга чехарда влад, надзвичайне зогострення класової та національної боротьби з надзвичайною чіткістю та рельєфністю відбилася на листівці цих днів. Заплутаність політичного становища, рясність та різноманітність груп, що претендують на владу, швидка зміна орієнтації та часте перегруповання громадських сил — все це робить метелик незамінним матеріалом та єдиним часто свідомством про різні події, факти та явища цієї бурхливої доби. Метелик витискає на де-який час часопис та брошури, вона б'є міцніше на нерви, швидче проходить в гущу населення яскравіше підкреслює, що саме стоїть зараз на черзі дня.

Особливо коштовні метелики першого періоду радянської влади в Одесі (17 січня — 13 березня 1918 р.). Ось перед нами метелик, що його випущено зараз після скінчення збройної боротьби на вулицях міста: „От временного революционного комитета Советов при Румчероде — Братоубийственная война, вызванная провокацией контр-революционных элементов прекращена. Украинские солдаты, рабочие и крестьяне поняли обман, в который они были вовлечены... Советская власть в ближайшие дни, объединив весь трудовой народ Одессы, вступит в свои полные права — Одесса 9 часов утра 17 января 1918 г.“. Досить погля-

нути на ці дві листівки: „Договор, подписанный представителями безработных и банкиров“, що в ньому останні зобов'язуються виплатити першим 5 мільонів карбованців, та відозва, яку було випущено в той-таки день де-кількома годинами пізніше „банк'рами“, що закликають заможне населення негайно принести до банку готові гроші, „ибо завтра может быть поздно“, — щоб зрозуміти, яких незвичайних форм набувала класова боротьба в ці дні, (З цього погляду дуже цікаві листівки „Совета безработных“). Зародження червоної армії, формування робітничих загонів для боротьби з румунами, що наступають на Басарабію, і австро-германцями, що наступають на Україну — про всі ці важливі для історії Червоної Армії епізоди, єдиними друкованими джерелами служать відозви, що випущені різними установами та особами (як напр. відозва „Ко мне, мои товарищи!“ Шаповала; об'ява анархічних організацій про заснування загону „С угнетенными против угнетателей всегда!“ і т. и.). Великий історичний інтерес мають листівки, що випущені в той період різними радянськими установами. Їх зберегалось небагато, але й на цьому незначному щодокількості матеріялі можна простежити, як робила свої перші кроки влада, яка щойно зародилася й відорвана від центру, спиралася виключно на революційний інстинкт.

Кажучи про метелики, що вийшли у місяці австро-германської окупації (14 березня — 14 грудня 1918 р.), досить навести де-кілька прикладів, щоб упевнитися в їхній великій історичній вартості. Численні й велелевні накази Німецького командування — це єдиний матеріял для виявлення тієї позиції, що її бажали зайняти окупанти в житті міста. Коли в першому наказі було сповіщено: „По проханню Вашої Ради зайшли ми в Ваш край, не щоби його довгий час обсадити, але, щоб мир, який ми з Вашою Радою заклали, забезпечити і щоби порядок у Вашім краю знов зробити“ (14 березня 1918 р.), то в другій об'яві вже загрожували розстрілом „бесовестным агитаторам“, що закликають до страйків. Для історії „соглашательства“ цікава листівка, що її було випущено виконкомом Одеського „Совдепа“, яка закликає робітників скоритися безсуперечно наказові про роззброєння. Напередодні першого травня 1918 р. було розповсюджено обіжника (ч. 2) нікому невідомого „союза единения рабочих“, що в ньому загро-

жували кривавою розправою всякому, хто вийде в день пролетарського свята на вулицю. Цілком виключний інтерес мають бюлетені, що випущені були як метелик від „Центростачкома Юго-Западных и Бессарабских жел. дорог“. Бюлетені ці, яких вийшло — судячи з номерів — не менше двадцятьох, є єдиним що-до коштовности матеріалом для історії остільки важливого своєю ролею для долі революції на Україні страйку. Не малий інтерес мають листівки, що випущені в місяці антантської окупації (18 грудня 1918 р.—4 квітня 1919 р). Підпільні комуністичні організації підсилюють свою діяльність. „Иностранная коллегия“ видає низку листівок французькою мовою. Зазначимо також і відозву, що її було випущено польською мовою від імени „групи легионерів-коммунистов“, і в тому ж звязку відозву до польських легіонерів, одеських польських соціалістичних організацій, в якій вони умовляли легіонерів не піддаватися погромній агітації. А ось цікава листівка-курйоз. В січні 1919 р. „представители уголовного мира“ випустили відозву-наказ „К товарищам-ворам“, що в ньому вони, під страхом суворой кари, пропонують припинити грабувати бідолах-робітників.

В цей-таки період було видано цілу низку цікавих листівок українськими та єврейськими національними організаціями. В ту ж добу праві організації, що віджили („Союз русского народа“, „Народно-Государственный Союз“ и т. д.), видали багато листівок.

Обмежимося на небагатьох зауваженнях про метелики, які були випущені за другого періоду Радянської Влади в Одесі (4 квітня—23 серпня 1919 р.). Надзвичайна гострість і напруженість політичного положення відбилася на них із особливою яскравістю. В значній своїй частині вони присвячені боротьбі з політичним бандитизмом в різних його формах: Григор'ївщина, Махновщина, повстання німців-колоністів (яко характерні приклади: „Екатерирослав и Харьков утопают в рабоче-крестьянской крови“, „Долой погромщиков“, „Новый предатель“, „Всем полкам рабоче-крестьянской красной армии“, „В грозный час“). Цікаві листівки випущені в звязку з днем „мирного восстания“. Перегартуючи ці листівки, спостерегаеш з великою яскравістю життя українського міста в мент найбільшого загострення громадянської війни. Особливо хочеться відзначити таку

листівку: першого травня 1919 р. було випущено метелик під заголовком: „История нашей подпольной типографии“, листівка ця єдине, здається, друковане джерело для історії устаткованої в 1919 р. в катакомбах під Одесою підпільної комуністичної друкарні.

В місяці панування добрармії (23 серпня 1919—8 лютого 1920) в Одесі було надруковано чималу кількість метеликів. Їх видавали не тільки офіційні органи агітації, але й, так би мовити, різні громадські організації. Безсоромна брехня, гра на найнижчих почуттях — ось основні принципи білогвардійського „агітпропу“. Для агітації виразно не вистачало матеріалу, і одну й ту саму листівку перевидано було багато разів (наприклад: „Я большевик — я доброволец“, „Генерал Деникин о рабочем вопросе“ і т. и.). Цікаво згадати листівку, що її було випущено в останні дні, в якій сповіщалося, що „долгожданный перелом на фронте наступил“. Щоб одержати уявлення про розклад білої армії в ті дні досить прочитати відозву, що таврує ганьбою тисячі офіцерів, які замість того, щоб воювати на такому близькому фронті фланірують Дерibasівською вулицею. Апотеозом цього була „летучка“, що випущена в останній час, — в ній повідомляється, що евакуацію зірвано.

З метеликів що випущені в той час громадськими організаціями — цікаві відозви „Союза Возрождения“, „Крестьянско-Трудового Блока“, „Христианского Союза Педагогов“ і т. и. У цілком іншому плані комуністичні метелики тих днів — найцікавіші пам'ятки підпілля. Згадаємо наприклад наказ „Военно-революционного повстанческого штаба“, що в ньому сповіщалося, що „Боевые отряды, сформированные уже из передовых революционных рабочих, будут в городах жестоко расправляться со всеми палачами и мучителями арестованных рабочих и со всеми душителями рабочего класса“, „Долой мобилизацию — да здравствует мобилизация“, „К чинам государственной стражи“, „К самообороне против погромов“ (єврейською мовою).

Починаючи з 1920 р. метелики видаються в величезній кількості (не менш, як 50% загальній кількості листівок) різними радянськими органами агітації: агітпроцом партії, військовою політпросвітою, держвидавом, інформвідділом робітничо-селянської інспекції і т. и. Листівки видавалися різними мовами. З одного тільки переліку мов

якими було випущено (за 1920—1921 р.) в одній тільки Одесі листівок—можна судити про розмах роботи. Ось ці мови: російська, українська, єврейська, польська, німецька, латиська, білоруська, литовська, французька, італійська, румунська, молдавська та грецька. Зовнішній вигляд листівок збереже пам'ятку про неймовірно важкі умови видання. Величезну більшість їх видрукувано на звороті невикористованих чайних обгорток, акцизних бандеролів, архівному папері і т. и. Листівку було витиснуто з ужитку недалеко до відродження поліграфічної промисловости. Листівка цих днів не є історичне джерело, але вона найяскравіше, значно виразніше, ніж часопис, відбила — чим жила країна, які гасла кидалися і коли саме на вулицю, що в той чи інший мент особливо загострювалося, як реагували на місцях на різного роду невдачі та успіхи на військових, господарчих та інших фронтах; як провадилося й які місцеві відтінки приймало виконання різного роду „ударних“ завдань, „кампаній“ і т. и. Це коштовний ілюстраційний матеріал.

С. Боровий.

ДОДАТОК.

ІНСТРУКЦІЯ

ДО СКЛАДАННЯ БІБЛІОГРАФІЧНОГО ОПИСУ МЕТЕЛИКІВ Ц. Н. Б.

1. На картку виписується повністю назва, звертання та перше речення тексту (останнє може бути скорочене). Коли назва відсутня, вона замінюється звертанням. Коли відсутнє також і звертання, то перше речення приймається за назву. Надзаголовок („верхній протокол“) пропускається.
 2. Дата виноситься у перший рядок картки. Коли вона відсутня і складена на підставі тексту, вона ставиться в (), коли на підставі побічних джерел в [].
 3. Автор а) одна особа зазначається словом „підпис“ (приклад підпис В. Ленін).
б) коли підписів більш двох, то записується перший та другий.
в) колективний автор (установа, партія та інш.) записується підписом. Коли автор (видавець) невказаний, але є в надзаголовку, то він зазначається в ().
 4. Видавець. На картці відмічається: видавець, місто видання, №, тираж, друкарня.
 5. Лозунг (епіграф) переписується після видавця і ставиться в ().
 6. Відзначається число сторінок, стовпців, формат в с/м, спосіб репродукції, крім друкарського, особливості паперу (архівний, кольоровий і т. и.).
 7. Анотації. У випадку коли назва та перше речення не розкривають змісту метелика, обов'язково треба додати анотацію (напр. „з приводу повстання німців-колоністів“).
-

ГОЛОВНИША ЛІТЕРАТУРА ПРО ЦЕНТРАЛЬНУ
НАУКОВУ БІБЛІОТЕКУ М. ОДЕСИ ТА ПРО
КНИЖКОВІ ФОНДИ, ЩО Є В ЇЇ СКЛАДІ.

ВЗАГАЛІ ДЛЯ ПЕРІОДУ 1804 — 1817 — 1865.

1) Ленц, Н. Учебно-вспомогательныя учрежденія, изъ которыхъ образовался Ришельевскій Лицей 1804 — 1817. О. 1903.

2) Михневичъ, І. Историческій очеркъ сорокалѣтїя Ришельевскаго Лицея съ 1817 по 1857 г.г. Од. 1857, стор. 124 — 130, 137 — 138.

Бібліотека Ришелье — див. Іваскъ, № 963.

ДЛЯ ПЕРІОДУ 1865 — 1890 ВЗАГАЛІ.

3) Иконниковъ, В. С. Опытъ русской историографіи, т. I, кн. II, К. 1892, стр. 950 — 953.

4) Маркевичъ, А. И. Двадцатипятилѣтіе Новороссійскаго Университета. Од. 1890, стр. 589 — 609 (изъ „Записокъ Новороссійскаго Университета“).

5) Отчеты Новороссійскаго Университета за годы 1865 — 1915.

6) Каталогъ бібліотеки Новороссійскаго Университета. Од. т. I, 1878 — 84. Од. т. II. 1884 — 87, т. III. Од. 1893.

7) Каталогъ дублетовъ бібліотеки Новороссійскаго Университета (див. т. XIV „Записокъ Новорос. Университета“. Од. 1874).

8) Бокачевъ, Н. Описи русскихъ бібліотекъ и бібліографическія изданія, находящіеся въ исторической и археологической бібліотекѣ Н. Бокачева. СПб. 1890, стор. 107.

Бібліотека В. И. Григоровича — див. Іваскъ № 344.

9) Викторовъ, А. Собраніе рукописей В. И. Григоровича. М. 1879. (Отчетъ Московскаго Публичнаго и Румянцевскаго Музеевъ за 1876 — 1878 г.г. М. 1879).

10) Кочубинскія, А. А. Рукописи В. И. Григоровича (див. „Русскій Филологическій Вѣстникъ“, В. 1880, кн. III, № 2, стр. 310 — 328).

11) „Россійская бібліографія“, изд. Гартъе, СПб. 1880, № 54/2, стр. 59.

12) Мочульскій, В. Описаніе рукописей В. И. Григоровича. Од. 1890 (див. „Лѣтопись Историко-Филологическаго Общества при Новороссійскомъ Университетѣ“, вип. I. Од. 1890).

Бібліотека Кухарського — див. Іваск № 621.

Бібліотека Губе — див. Іваск № 339.

13) Extrait du catalogue de la bibliothèque du sénateur Hubé. V. 1864.

14) Фаас, І. Я. Інкунабули Одеської Центральної Наукової Бібліотеки, Одеса, 1927.

Бібліотека Білярського — див. Іваск № 122.

Бібліотека Прянішнікова — див. Іваск № 940.

Бібліотека Тихоцького — див. Іваск № 1141.

15) Каталогъ старопечатныхъ книгъ Тихоцкаго, Од. 1878.

16) Бокачевъ, ст. 147.

ДЛЯ ПЕРІОДУ 1890 — 1915.

17) Шестериковъ, П. С. Постановка бібліотечнаго дѣла въ университетскихъ и нѣкоторыхъ другихъ бібліотекахъ Россіи. Од. 1915, ст. 166 та далі — відозва: Журналъ Мин. Нар. Просв. 1915, июль, отд. II, стр. 197 — 199.

18) Каталогъ Бібліотеки... Новороссійскаго Университета. Томъ I, часть II, отдѣлы 1 — 10. Богословскія науки. Од. 1914.

Бібліотека Строганова [пор. Іваск № 1098].

19) Вайнштейн, О. Л. Рукописи Строгановського Фонду (Бібліол. Вісти, Київ, 1925, кн. I).

Бібліотека Воронцова — див. Іваск № 249 — 252, зокрема 251.

20) Записки Н. Н. Мурзакевича (див. Русск. Стар. 1887, т. 54, стр. 143 — 144, т. 56, стр. 668 — 669).

21) Пор. ще Геннади, Г. Указатель бібліотекъ в Россіи, СПб, 1864, стр. 20 (див. Журн. Мин. Нар. Просв. т. 122, № 5).

Бібліотека Шильдера — див. Іваск № 1291.

22) „Извѣстія“ Т-ва М. О. Вольфа. СПб, 1902, № 10 — 11, стр. 152.

23) „Антикваръ“, СПб, 1902, № 3.

24) „Правительственный Вѣстникъ“. СПб, 26 ноября 1910, № 257.

25) Отчет Публичной Библиотеки за 1902 г. СПб, 1910 г. ст. 6.

Бібліотека Лігіна — див. Іваск № 650.

26) „Извѣстія“ Т-ва М. О. Вольфа, СПб, 1900, № 8 — 9, стор. 152.

ПРИДБАННЯ РЕВОЛЮЦІЙНОГО ЧАСУ 1917 — 1920 — 1927.

Бібліотека проф. І. А. Лінніченка — Іваск № 652.

27) Шуманскій, Е. А. Справочная книга для русск. бібліо-
филовъ. Од. 1905.

28) Парадѣловъ, М. А. Адресная книга русскихъ бібліо-
филовъ, М. 1904.

Бібліотека проф. О. М. Маркевича — Іваск № 703.

29) „Антикваръ“. СПб, 1902, № 5, стр. 170.

Бібліотека проф. Кочубінського — Іваск № 591.

30) Шуманскій, ор. cit.

31) Парадѣловъ, ор. cit.

Бібліотека Одеських Вищих Жіночих Курсів.

32) Отчетъ о состояніи Од. Высш. Женскихъ Курсовъ. Од. 1912.

33) Отчетъ о дѣятельности Бібліотечной Комиссії Одесскихъ
Высшихъ Женскихъ Курсовъ. Од. 1912 г.

DIE ZENTRALE WISSENSCHAFTLICHE BIBLIOTHEK ZU ODESSA.

S. RUBINSTEIN.—Die Zentrale Wissenschaftliche Bibliothek
zu Odessa.

(Der Aufsatz gibt einen allgemeinen Ueberblick über den Bücherfond und
Tätigkeit der Odessaer Zentralen Wissenschaftlichen Bibliothek).

Die Zentrale Wissenschaftliche Bibliothek zu Odessa (vormalige Uni-
versitätsbibliothek) hat in der letzten Zeit eine grosse Evolution durch-
gemacht. Sie ist zur fundamentalen wissenschaftlichen Bibliothek aller
Odessaer Hochschulen, Forschungs-Institute, wissenschaftlichen Anstal-
ten und aller im wissenschaftlichen Gebiete Arbeitenden geworden. Die
Revolutionsjahre haben ihre Büchersammlung sehr bedeutend vermehrt.
Eine Reihe wertvollster Bibliotheken wurde ihr während dieser Pe-
riode übergeben. Gegenwärtig besitzt die Odessaer Zentrale Wissen-
schaftliche Bibliothek über 1.000.000 (eine Million) bibliogra-
phischer Einheiten, circa 11.000 Handschriften, 6.000 Karten.
Darunter sehr wertvolle Sammlungen von Woronzoff, Stroganoff, Romu-
ald Hube, Grigorowitsch, Schilder, Kucharsky und viele andere.

Ihre Ausleihe ist auch sehr gestiegen: im Jahre 1926 betrug sie
95.324 und 1927 wird sie 100.000 Ausleihen überstei-
gen, während sie in der Vorkriegszeit circa 10.000 betrug.

Die Zentrale Wissenschaftliche Bibliothek beschränkt sich keines-
wegs mit technisch-bibliothekarischen Funktionen. Sie führt eine inten-
sive wissenschaftliche Arbeit; die Bearbeitung ihrer Handschriften-und
Büchersammlungen und mannigfaltige bibliographische Arbeiten kon-
zentrieren sich in ihrem Bibliographischen Seminar. Sie
erfüllt ausserdem pädagogische Funktionen; es ist ihr die Vorbe-
reitung des leitenden Personal der wissenschaftlichen Bibliotheken
anvertraut (die bibliothekarische Aspirantur).

Die wissenschaftlichen Arbeiten der Zentralen Wissenschaftlichen
Bibliothek und ihres Seminars zerstreuten sich bis jetzt in verschiede-
nen fremden Publikationen. Jetzt schreitet sie zur Ausgabe ihrer eige-
nen Schriften, deren I-ter Band nun vorliegt; ihm soll bald eine
Reihe anderer folgen.

. WEINSTEIN. — Das Buchmuseum der Zentralen Wissenschaftlichen Bibliothek zu Odessa.

Die bedeutenden Sammlungen von alten Drucken und Handschriften ermöglichten der Zentralen Wissenschaftlichen Bibliothek ein Buchmuseum einzurichten, welches sowohl Expositions-, als auch rein wissenschaftlichen Zwecken dient. Aus diesem Grunde befindet sich im Museum auch eine entsprechende Handbibliothek. Gegenwärtig besteht das Museum aus folgenden Abteilungen:

I. Die Handschriftenabteilung (über 400 Handschriften), die in zwei Unterabteilungen zerfällt: A. Die westeuropäischen und griechischen und B. die slavischen Handschriften.

Die Unterabteilung für westeuropäische und griechische Handschriften illustriert die Entwicklungsgeschichte der Handschrift vom IX Jahrhundert (v. die griechischen Evangelien-Fragmente des IX–X Jahrh. Abb. auf S. 20, den griechischen Kodex des XII Jahrh. Abb. auf S. 25) bis zur Neuzeit. Durch prachtvolle Exemplare sind besonders das spätere Mittelalter und die Früh-Renaissance vertreten (v. Officium b. Virginis Mariae Abb. auf S. 30, Titus Livius in französischer Sprache u. s. w.).

In der Abteilung B. ist die alte slavische Handschrift besonders gut vertreten dank der bekannten Sammlung von Grigorowitsch (v. die Abhandlung von Petrun), die durch einige wertvolle Schenkungen vermehrt ist. In dieser Sammlung befinden sich Handschriften beginnend vom IX. Jahrh. (Chylendarische und Ochrydische Fragmente), sodann eine Reihe interessanter Handschriften aus dem XII. Jahrh. (Menologion, Typikon, das Leben des heiligen Sawa u. s. w.) bis auf das XIX. Jahrh. (s. die Abhandlung von M. Slabtschenko).

II. Die Abteilung der alten Drucke beginnt mit einer kleinen, aber wertvollen Kollektion der Wiegendrucke, die in einer speziellen Arbeit beschrieben ist (I. Faas- Die Wiegendrucke der Zentralen Wissenschaftlichen Bibliothek zu Odessa. 1927); in der Kollektion ist eine Reihe bedeutender Buchdruckerfirmen vertreten (Deutschland-Schoeffer, Koberger u. a., Italien-Bulle, Waldorfer, Bevilacqua u. a., Frankreich-Millet, Polen-Fiol, Böhmen-Stahel.

Unter den Ausgaben des XVI–XVII Jahrh. sind die bekanntesten Verleger vertreten: Manutius, Giunta, Plantin, Stephanus, Oporinus, Froben, Elzevier u. a. Von diesen Ausgaben werden die in typographischer oder historischer Beziehung interessantesten demonstriert.

Aus der Abteilung der slavischen Drucke werden die Ausgaben von Fiol (1491), die glagolitischen Ausgaben, die Ausgaben Skorinas, Fedoroffs, von Mstislawetz ausgestellt. Unter den russischen Ausgaben

sind besonders zahlreich die aus der Zeit Peters I. Extra werden die Rossica-Ukrainica des XVI—XVII Jahrh. exponiert.

III. Die graphische Abteilung: in dieser Sammlung verdient besonderer Aufmerksamkeit eine grosse Kollektion (circa 2.000 Blätter) von Karikaturen aus der Zeit der Grossen Französischen Revolution, seinerzeits durch Grafen Woronzoff gesammelt.

AUS DEN MATERIALEN DER HANDSCHRIFTENSAMMLUNG DER ZENTRALEN WISSENSCHAFTLICHEN BIBLIOTHEK ZU ODESSA

P. BUSUCK. — Aus linguistisch-historischen Materialien

Der Aufsatz gibt eine kurze linguistische Analyse der Handschrift der Zentralen Wissenschaftlichen Bibliothek zu Odessa „Житія Святых“ (№ 196) (Leben der Heiligen) auf Papier wahrscheinlich des XVI Jh., in deren Sprache der Verfasser Mittel-Bulgarische, Ost-Slavische und was besonders bemerkenswert ist -auch einige rein ukrainische Züge aufweist. In diesem Denkmal befindet sich auch eine Inschrift (in Autotypie angeführt). Ihr historisches Interesse besteht darin, dass sie die bisher bestrittene Existenz eines Führers von Naliwajko's Aufruhr Namens Mazepa feststellt.

M. SLABTSCHENKO.— Zwei topographische Beschreibungen der Poltawtschyna und Charkowtschyna.

Die Abhandlung ist zwei handschriftlichen topographischen Beschreibungen der Poltawtschyna (vom Jahre 1804) und Charkowtschyna (vom Jahre 1830), aus der sogenannten Stroganow'schen Sammlung der Zentr. Wissensch. Bibliothek zu Odessa gewidmet. Die bisher noch nicht bekannten Handschriften geben ein allseitiges Bild der wirtschaftlichen und socialen Lage dieser zwei ukrainischen Gouvernements an der Wende des XIX Jahrhunderts.

N. PETRINSKY.— Materiale zur Geschichte der Oktobertage in Odessa.

Den Grundstock dieser Veröffentlichung aus der Handschriften-sammlung der Zentralen Wissenschaftlichen Bibliothek bildet das Archiv des Kommissars der Provisorischen Regierung, das seinerzeit der Bibliothek übergeben wurde. Es enthält Telegramme und Mitteilungen die vom Kommissar täglich gesandt und erhalten wurden. Die politische Lage, die sich in Odessa in den Tagen, als in Petrograd und Moskau sich die Oktoberrevolution vollzog, war eine äusserst ver-

wickelte. 3 Kräfte standen sich hier gegenüber: einerseits das bürgerliche Element mit der Odessaer Duma, das die in Petrograd durch die Oktoberrevolution niedergeworfene Regierung unterstützt; andererseits das Proletariat und ein Teil der Garnison mit dem Revolutions-Komiteé an der Spitze.

Der Klassen-gegensatz zwischen diesen 2 Kräften wird durch einen nationalen durchkreuzt: die ukrainischen Organisationen in Odessa, der Politik der Zentralen Ukrainischen Rada gemäss, traten als 3-te Macht auf und suchten sich der Stadt zu bemächtigen.

Aber keine der Organisationen war stark genug um die Macht in ihre Hände gleich zu nehmen. Diese komplizierte Situation wird durch die historische Einleitung aufgedeckt und durch die Materialien des Archivs belegt.

AUS DEN ARBEITEN DES BIBLIOGRAPHISCHEN SEMINAR DER ZENTRALEN WISSENSCHAFTLICHEN BIBLIOTHEK.

S. RUBINSTEIN.—Die Grundaufgaben der wissenschaftlichen
Bibliographie in U. d. S. S. R.

(Ein Programmaufsatz, der die Bahnen der wissenschaftlichen Bibliographie in
U. d. S. S. R. vorzeichnen soll).

Die verschiedenen Republiken der Union besitzen Pflichtexemplarlisten (Letopis), herausgegeben durch die russische, ukrainische und andere Büchereien, die eine ausgezeichnete Grundlage für nationale Bibliographien der verschiedenen Völker der Union bilden können, aber selbst es insofern nicht sind, als sie nach dem Staats-, d. h. administrativ-territorialen und nicht national-sprachlichen Prinzip aufgebaut sind; so dass wir bis jetzt keine Veröffentlichungen besitzen, welche die gesamte Literatur in russischer, ukrainischer u. s. w. Sprache umfassen würde. Es wird als die erste Grundaufgabe die Forderung aufgestellt— auf der Grundlage der Pflichtexemplarlisten nationale Bibliographien der laufenden russischen, ukrainischen u. s. w. Literaturen zu schaffen,—wobei der Wunsch ausgesprochen wird, dass nicht nur Bücher, sondern auch Aufsätze aus den Zeitschriften berücksichtigt werden.

Es wird zweitens als eine wissenschaftliche Angelegenheit von grösster Wichtigkeit das Projekt der Organisation in den Republiken der Union einer speciellen wissenschaftlichen Bibliographie (Bibliographie der speciellen wissenschaftlichen Literatur wie sie in Deutschland durch eine Anzahl von Jahresberichten, in den anglosächsischen Ländern durch Abstracts geleistet wird), entworfen.

Nachdem das Problem einer befriedigenden Bibliographie der laufenden Literatur gelöst wird, soll das Problem der retrospektiven Bibliographie aufgeworfen werden. Wir besitzen leider weder für die russische noch für die ukrainische Literatur Werke wie Kayser, Heinsius, Hinrichs, oder Quérard und Lorentz. Man muss jetzt die Lücken der vergangenen Zeiten ausfüllen und man kann diese gewaltige Aufgabe lösen nur indem man sie in eine Reihe kleinerer zerlegt, die, einem gemeinsamen Plane unterworfen, nach und nach gelöst werden. Es soll in erster Linie 1) die Bibliographie der Schriften der Revolutionszeit und, 2) die Bibliographie der älteren Drucke durchgeführt werden.

Es werden weiter Wege und Mittel aufgewiesen um den Zusammenhang unserer Bibliographie mit der bibliographischen Arbeit des Westens enger anzuknüpfen. Zu diesem Zwecke sollen unter anderem die Berichte der wissenschaftlichen Bibliographie Referate in einer der wichtigsten europäischen Sprachen (deutsch, englisch, französisch) geben.

Zur Verwirklichung dieses Programms sollen Büchereien, wissenschaftliche Bibliotheken, Institute für Buchwesen, wissenschaftliche Gesellschaften und Forschungsinstitute herangezogen und specielle Bureau für wissenschaftliche Bibliographie geschaffen werden. Die Koordination der Arbeit aller bibliographischer Organisationen soll die Bibliographische Kommission an der Akademie der Wissenschaften durchführen.

TH. PETRUN. Die Handschriftensammlung von V. J. Grigorovitsch.

Die Handschriften, welche Prof. V. J. Grigorovitsch während seiner berühmten Reise durch die Europäische Türkei (1844-45) ausgeführt hat und die sich gegenwärtig in der Zentral. Wissenschaftl. Bibliothek zu Odessa und in der Öffentlichen Bibliothek der U.d.S.S.R. in Moskau befinden, sind schon längst von den Slavisten als ein wissenschaftlicher Fond ersten Ranges anerkannt (Codex Marianus, Evang. Achridanum, Chylandar-Blätter, Makedonische Fragmente, Bojanische Palimpsest, Paremejnik aus Ochryda u. a.) und oftmals veröffentlicht wurden.

Die Beschreibungen aber, sowohl des Odessaer (Motschulsky), als auch des Moskauer Teiles der Sammlung (Viktoroff), und auch die Textausgaben der Handschriften Grigorovitsch's, geben nicht immer genaue Anzeigen über den Herkunftsort der einzelnen Handschriften, was sehr wichtig für die Bibliographie der slavischen Handschriften ist. Die vom Autor dieser Notizen benützten Register der obenerwähnten Handschriften, von Gr. eigenhändig zusammengestellt, welche sich in der

Öffentlichen Bibliothek der U.d.S.S.R. in Moskau befinden, ermöglichen in einer Reihe von Fällen die angeführten Lücken auszufüllen und die vorhandenen Ungenauigkeiten zu verbessern. In vielen Fällen kann festgestellt werden, dass die einzelnen Teile der Handschriftenbände aus verschiedenen Örtern stammen und schon vom Sammler selbst nach Themata zusammengebunden wurden. Ausserdem sind auch die Plätze festgestellt, wo sich gegenwärtig die Handschriften befinden, welche weder nach Odessa noch nach Moskau gelangten. Unsere bibliographischen Notizen umfassen 177 №№, von welchen sich 72 in der Zentral. Wissenschaftlichen Bibliothek zu Odessa befinden.

K. KOPERSCHINSKY. Bibliographische Bemerkungen zur Geschichte des ukrainischen Buches in den 80—90-er Jahren des XIX Jahrh. in Odessa.

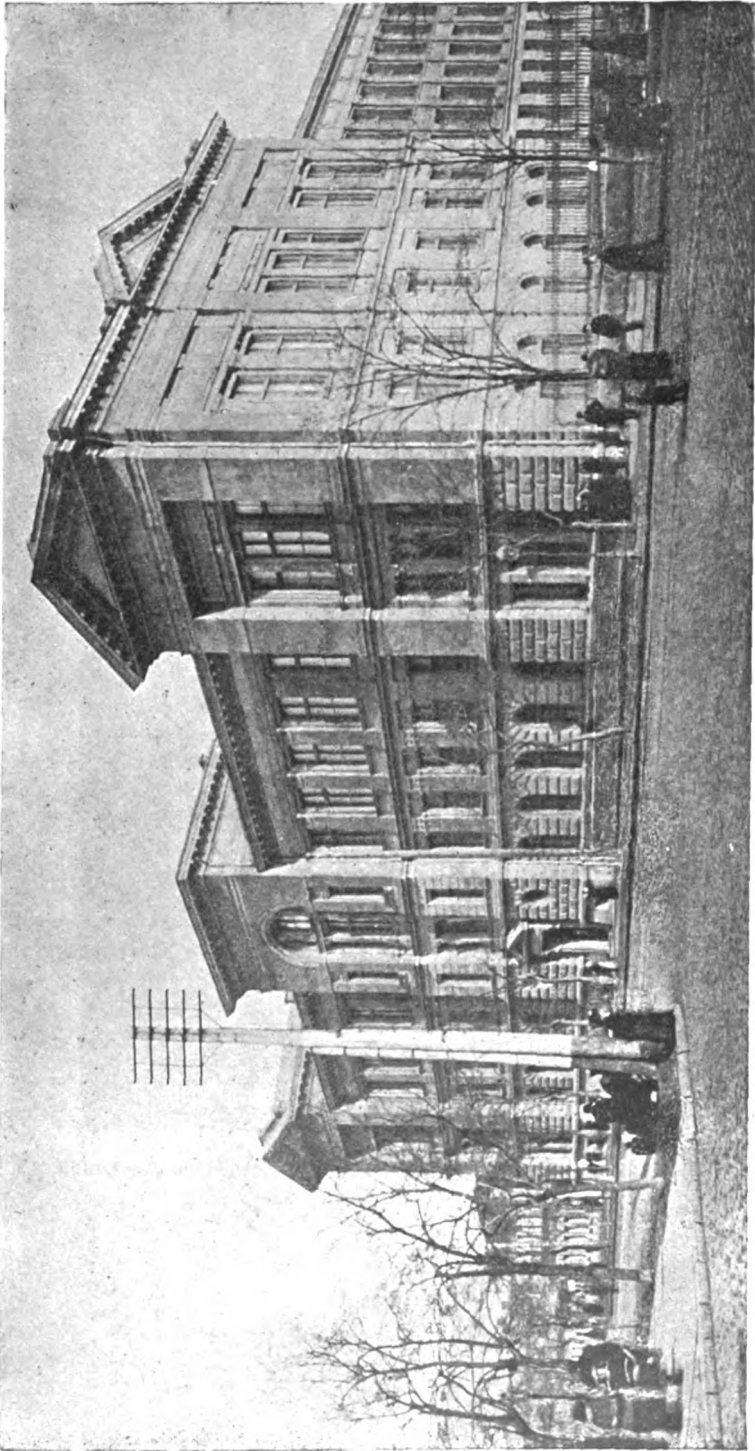
Der Aufsatz gibt einen kurzen Überblick über die Geschichte des ukrainischen Buches in Odessa in den 80—90-er Jahren den vorrigen Jahrhunderts. Ausser dem schon veröffentlichten Material benützt dabei der Verfasser auch eine von ihm auf Grund der Materialien des Odessaer Archivs zusammengefasste Liste aller ukrainischen Werke, die in diesen Jahren von der Zensur verboten wurden.

S. BOROWOJ. — Das Buch in Odessa in den Jahren 1917—1921.

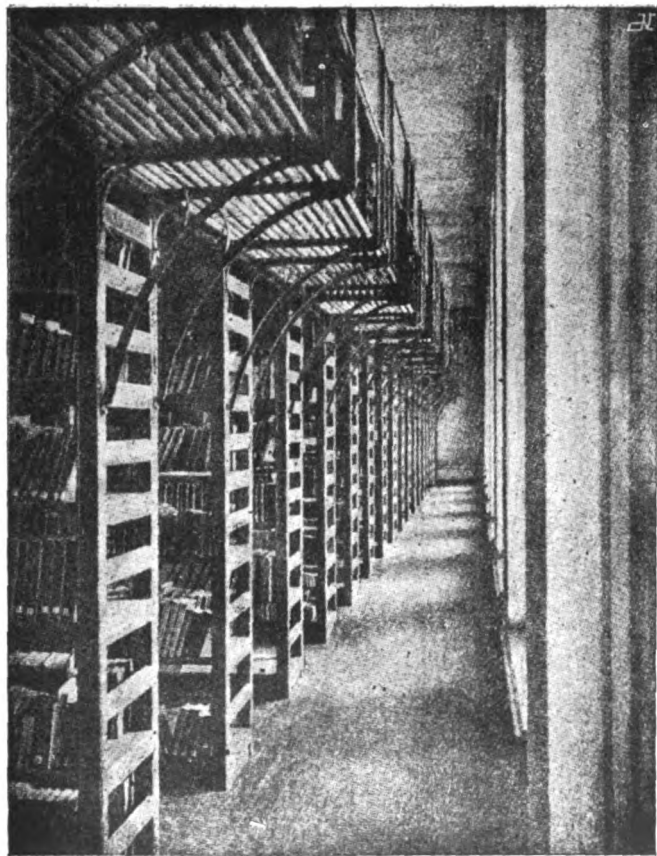
D. ROMANOWSKY. — Die periodische Presse in Odessa in den Jahren 1917—1921.

S. BOROWOJ. — Die Flugschriften in Odessa in den Jahren 1917—1921.

Diese drei Aufsätze sind einer statistischen Analyse der gesamten Druckproduktion von Odessa während der Jahre der Revolution und des Bürgerkrieges gewidmet. Die letzte Abhandlung gibt ausserdem einige methodische Bemerkungen zur Bibliographie der Flugschriften. Eine Instruktion zur Bibliographie der Flugschriften ist diesem Aufsätze beigelegt.

Центральна Наукова Бібліотека м. Одеси.

Книговище Одеської Центральної Наукової Бібліотеки (№ 3).

Найважливіші помічені друкарські помилки й поправки.

Стр.	Рядок	Надруковано	Треба читати
18	2 з гори	залишилися старе кім- ната	залишилася стара кімната
20	Пояснення до ілюстра- ції № 1	Сторінка „Читань Єван- гелістів“ IX—XX в.	Сторінка „Читань Євангелістів“ IX—X в.
29	21 з гори	з Бремену в 1479 р. в справі є за даними	з Бремену в 1479 р. є за даними
34	4 з гори	у Доменіна Фаррі	у Доменіка Фаррі
36	8 з гори	дробенівських шрифтів	фробемівських шрифтів
61	3 з низу	1806 р. й	1806 р. (Подібний до цього опису Полтавщини було опубліковано в „Трудах Полт. Уч. Арх. Ком.“ Вып. II. (1906) й
139	13 з гори	мит. Охр.	лист. Off.
148	1 з гори	Охр.	Off.
156	18 з гори	В 18/1701 та II	В 18/1701 I та II
157	12 з низу	1790 арк. 4 т. 1906, I, 235 пор.	179 арк. Чт. 1906, I, 235, пор.
168	14 з низу	Каличка. Нисенитныця	Каличка [Ів. Манджура]. Нисенитныця
169	11 з низу	Коңызьското	Коныського
	7 з низу	Везщасный	Безщасный
170	14 з низу	Галайда	Галайда [Хоткевич].
180	7 з гори	Мові	Мови
182	3 з гори	не досягнути могли	не могли досягнути
189	5 з низу	листівок)	метеликів)

